

„irodalmi emberkísérlet”

„A' fergeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenvedtek szívem' betegsége alatt ín-szövevényeim.”

„Minden nemes ellenállás, minden mély és csendes szenvedés pompás vonásokat hagy arcunkon és lelkünkben: ifjúkorunk első diadalai lesznek fáradtságos életünk punctum saliens-e. Jaj azonban, ha az ifjú elbukik, ha a rá nehezedő vagy magával ragadó tárgyakhoz túl közel időz! Elformátlanodik, kemény lesz és sovány vagy puha és buja, és kileheli életét éveinek tavaszán. Túl korán becézik, viszontbecéz, és nem ért semmi máshoz. Túl korán és túl sokáig ellenségeskedik, mindent betérít embergyűlölettel és epével: sok jó ember veszett így el félig vagy egészen.”

„...bé-méne a' Királyné aszszonyhoz, és boszszúságában a' hegyes törrel által-veré ötet. Magyar gyomra volt ám ennek.”

„Oh nyomurult, oh elfajzott magyar, ilyenekből reméljem-e én, hogy az Isten az égből leszálljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? Te semmit se. Hogy küldje egy angyalát és verje meg az Sancheribot és te aludjál?”

„Mitt mongyak ezeknek Öszue iöüéséről,
Ezkis Fülemilék sok szép szerelméről,
Duplássák czokokat egymás szaia körül,
Venus triumphussán kedues sziuek örül.

Mint Borostyán fáual öszue kapcsolodik,
Mint kigyó Oszlopra réa tekereszik,
Bacchus leueleis fára támaszkodik
Ily mod két kis madár öszue czingolodik.
Halgas touáb Musám.”

„Születni és szeretni / Magyar hölgynek kevés”.

Irodalomtörténeti Közlemények

A Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2024/3

3

2024

ItK

Zrínyi Miklós
Argenis-recepció
Érzékeny regények
Nőtörténet

Publications on the History of Literature

Volume 128. Nr. 3. 2024

EDITORIAL BOARD

Gábor Kecskeméti
editor-in-chief

Eszter Draskóczy
senior editor

Mihály Balázs
Sándor Bene
Ferenc Bíró

István Bitskey
Tünde Császtvay
Rumen István Csörsz
Péter Dávidházi
Péter Kőszeghy
László Szörényi
György Tverdota
András Vizkelety

*

Zoltán Szénási
editor of the Book Review column

*

Áron Szatmári
Botond Szemes
technical editor

ADDRESS

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
<http://itk.iti.mta.hu>
itk@abtk.hu

Contents

Tüskés, Gábor: John Barclay's *Argenis* in Hungary 269

Workshop

Förköli, Gábor: The epic of Zrínyi Miklós and orientalism in literature 296

Antal, Áron: Wilting. Novels of sensibility in the context of the history
of knowledge 328

Pálffy, Eszter: A historical female figure is born. Acsády Ignác
and his biography of Széchy Mária 353

Documents

Szörényi, László: The Crusades, Ban Bánk, the Golden Bull. King Andrew
“of blessed memory” in Pethő Gergely's *Short Hungarian Chronicle* (1660) 370

Book reviews

Molnár, Antal: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten
in Ungarn (ca. 1451–1554) (*Kiss, Farkas Gábor*) 377

Tüskés, Gábor, Christoph Schmitt-Maaß, and Michel Marty (eds.):
Jansenisms and Literature in Central Europe – Jansenismen und Literatur
in Mitteleuropa – Jansénismes et littérature en Europe centrale (*Lengyel, Réka*) ... 383

Tüskés, Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi
francia-magyar irodalmi kapcsolatok történetéből (“reputation and reception
of my nation.” Chapters from the history of French-Hungarian
literary relations in the 20th century) (*Vörös, Imre*) 393

Chronicle

Ilona Kovács (1948–2024) (*Szász, Géza*) 396

Irodalomtörténeti Közlemények

2024. CXXVIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Draskóczy Eszter

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bene Sándor

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Csörsz Rumen István

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Szénási Zoltán

a Szemle rovat szerkesztője

*

Szatmári Áron

Szemes Botond

technikai szerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@abtk.hu

Tartalom

Tüskés Gábor: John Barclay *Argenise* Magyarországon 269

Műhely

Förkői Gábor: Zrínyi Miklós eposza és az irodalmi orientalizmus 296

Antal Áron: Hervadás. Érzékeny regények tudástörténeti megközelítésben 328

Pálfy Eszter: Történeti nőalak születik. Acsády Ignác Széchy Mária-életrajzáról ... 353

Adattár

Szörényi László: Keresztes hadjárat, Bánk bán, Aranybulla. A „boldogságos emlékezetű” András király Pethő Gergely *Rövid magyar cronicájában* (1660) 370

Szemle

Antal Molnár: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten
in Ungarn (ca. 1451–1554) (*Kiss Farkas Gábor*) 377

Gábor Tüskés, Christoph Schmitt-Maaß és Michel Marty (szerk.):
Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur
in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe centrale (*Lengyel Réka*) 383

Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi
francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből (*Vörös Imre*) 393

Krónika

Kovács Ilona (1948–2024) (*Szász Géza*) 396

John Barclay *Argenis* Magyarországon

TÜSKÉS Gábor

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete, tudományos tanácsadó,
osztályvezető

ORCID: 0000-0002-0177-1355

John BARCLAY's *Argenis* in Hungary

Abstract | The aim of this study is to examine the process and the main forms of the reception of *Argenis* in Hungary, with particular attention to the copies and references to the work preserved in historical book collections and libraries; the manuscript and printed translations; and to the novels inspired by it. One of the notable features of the reception is that, although the presence of the work in public and private libraries can be traced back to the mid-17th century, the first translations were made relatively late, in the second half of the 18th century. Four of the translations survived in manuscript form and circulated in copies, but in 1792 two new translations appeared in print simultaneously. During the 17th and 18th centuries, *Argenis* was read by members of all educated social strata and all denominations; no other foreign novel had attracted the same level of interest. Among the collectors of *Argenis*, there was a strikingly large number of people who participated in the various anti-Habsburg movements. Among those who took note of the novel SZERDAHELY György Alajos stands out, as he mentions it in three different aesthetic works. The original work, manuscript and printed translations, adaptations, and literary works inspired by the novel all played a role in the narrative transmission of political knowledge, an immanent imperial princely and doctrine on wisdom. The published translations encouraged the adoption of the narrative model of *Argenis*, promoted the spread of Hungarian-language literature, and the prefaces enriched the corpus of texts on translation theory. FEJÉR Antal's complete translation with the copies of the symbolic-emblematic engravings of the 1769 Nuremberg edition of *Argenis*, with its copies of symbolic-emblematic engravings, and K. BOÉR Sándor excerpted adaptation, are unique in the international context. In his two novels, *Argonautica* and *Etelka*, which were also inspired by *Argenis*, DUGONICS András combined the models of the courtly-heroic historical novel that legitimised absolutism and the Enlightenment political novel in a unique way.

Keywords | John BARCLAY, Staatsroman, translation studies, SZERDAHELY György Alajos, FEJÉR Antal, DUGONICS András

ismeretes, hogy az *Argenis* a neolatin irodalom legolvasottabb művei közé tartozik, egyúttal – Mateo Alemán *Guzmán de Alfarache*-a mellett – a 17. század legtöbbször kiadott regényének számít. Műfaja szerint államregény, kiegészítve a fejedelmi tükör, az utópia és a kulcsregény sajátosságaival. Hatása nyomon követhető csaknem az egész 17–18. századi európai irodalomban, azon belül elsősorban az udvari-történeti (heroikus) regény és a latin nyelvű művek történetében.¹ Bár a fordítások gyakran eltávolodtak a mű eredeti céljától, a regény Európa közös olvasmányává és irodalmi-kulturális rejtvényévé vált. A műfaji jegyek, a szövegszervezési eljárások, az értelmezés és a háttértörténet kérdései máig foglalkoztatják a kutatást.²

A magyarországi recepció egyik sajátossága, hogy bár az *Argenis* példányainak jelenléte a köz- és magánkönyvtárakban a 17. század közepétől folyamatosan kimutatható, az első fordítások viszonylag későn, a 18. század második felében készültek. A fordítások többsége kéziratban maradt, a század utolsó évtizedének elején azonban egyszerre két fordítás, illetőleg átdolgozás is megjelent nyomtatásban. A fordítások kései megjelenések fő oka, hogy a művelt rétegek számára a latin természetes közeget jelentett, és rendszerint nem tartották szükségesnek az ezen a nyelven írt korabeli irodalmi művek magyarra fordítását. A fordítás igénye a nyelvművelés gondolatának felerősödésével közel egy időben, a 18. század közepétől jelentkezett nagyobb mértékben. Érdeemes tekintetbe venni azt is, hogy a heroikus regény más ismert darabjait, köztük például Mlle de Scudéry vagy Anton Ulrich műveit sem fordították magyarra a 17–18. században.

A magyarországi *Argenis*-recepciót ösztönözhatta, hogy szerepel a regényben Bethlen Gábor erdélyi fejedelem, Peranhylaeus fiktív néven, Aquilius római császár ellenfeleként. Bethlen nevét „Bethlehem” alakban a regény *clavis*a is tartalmazza. Az I. könyv XV. fejezetében Anaximander, Nicopompus, Lycogenes és Dunalbius Meleander udvarában a legjobb uralkodási formáról, a választott és az örökös királyság előnyeiről és hátrányairól vitatkoznak. A beszélgetés a regény politikaelméleti szempontból kiemelkedően fontos, alapvető diskurzusa. Az örökös királyság előnyei mellett érvelő Dunalbius érvként használja a példát, amely szerint Aquiliust két ország királyává választották, de megválasztói nemsokára visszavették tőle a királyi pálcákat, ezért hadat kellett viselnie. Egyik ellenfele Peranhylaeus, aki az egyik országot akarja megszerezni. Bethlen regénybeli szerepeltetését magyarázza, hogy 1619-ben, 1623-ban és 1626-ban hadjáratokat vezetett a Habsburgok ellen, és mint kiemelkedő történelmi személyiség, al-

1 Susanne SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis“ und ihr staatstheoretischer Kontext: Untersuchungen zum politischen Denken der Frühen Neuzeit*, Frühe Neuzeit 48 (Tübingen: Niemeyer, 1999), doi: [10.1515/9783110930542](https://doi.org/10.1515/9783110930542); John BARCLAY, *Argenis*, szerk. és ford. Mark RILEY és Dorothy PRITCHARD HUBER, 2 köt., Bibliotheca Latinitatis Novae 6 (Assen–Tempe: Royal Van Gorcum–Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 2006).

2 Lásd például Gerald LANGFORD, „John Barclay’s *Argenis*: A Seminal Novel”, *Studies in English* 26 (1947): 59–76; Georg SCHULZ-BEHREND, „Opitz’ Übersetzung von Barclays *Argenis*”, *PMLA* 70, 3. sz. (1955): 455–473, doi: [10.2307/460050](https://doi.org/10.2307/460050); Joseph IJSEWIJN, „John Barclay and His *Argenis*: A Scottish Neo-Latin Novelist”, *Humanistica Lovaniensia* 32 (1983): 1–27; Philip HAAS, „Dem Staatsstreich auf der Spur: Politische Belehrung als frühneuzeitlicher Kriminalroman – John Barclays *Argenis* (1621)”, *Literaturkritik.de* 8 (2016), <https://literaturkritik.de/id/22265>.

kalmas volt az örökös királyság melletti érvelés igazolására. A „Peranhylaeus” név a TRANSYLVANUS kifejezés görög megfelelőjével hozható összefüggésbe: gör. πέραν ’túl’ (lat. ’trans’) + ὑλαῖος ’erdős, fás’ (lat. silva ’erdő’).³

Az *Argenis*-receptió magyarországi történetének különböző részkerdeéseivel többen foglalkoztak, átfogó vizsgálat azonban még nem készült. A tanulmány célja a magyarországi receptió folyamatának és fontosabb formáinak módszeres számbavétele, különös tekintettel a mű történeti könyvgyűjteményekben és könyvtárakban őrzött példányaira, említéseire, a kéziratok és nyomtatásban megjelent fordításokra, valamint az általa inspirált regényekre.

Példányok a 17–18. századi könyvtárakban

Az *Argenis* Barclay másik ismert művével, a *Satyriconnal* együtt megtalálható volt számos 17–18. századi világi és egyházi könyvgyűjteményben. Az ország vezető politikusai közül Zrínyi Miklós az *Argenis* 1657-es velencei kiadásával rendelkezett,⁴ Nádasdy Ferenc a Zetzner-féle 1623-as strassbourgi kiadást birtokolta.⁵ A regény megvolt Esterházy Pál nádor,⁶ Csáky István főispán, felső-magyarországi főkapitány és országbíró,⁷ Pázmány Miklós főkapitány és császári tanácsos,⁸ Bethlen Elek Belső-Szolnok vármegye főispánja, történetíró,⁹ továbbá I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem könyvei között.¹⁰ Az utóbbi az 1673-as nürnbergi kiadás egy példányát birtokolta. A receptió szempontjából nem mellékes körülmény, hogy az említettek közül Zrínyi politikai és katonai traktátusok, Nádasdy a lipóti abszolutizmust támadó politikai röpirat, Esterházy egy latin nyelvű emlékirat, Csáky egy fejedelmi tükör szerzője volt. A Teleki család könyvtárának 1695 körüli leltára is tartalmazza a művet; egy lapszéli bejegyzés szerint a

-
- 3 SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis”...*, 36; EGYED Emese, „Peranhylaeus Argenisben, avagy a kérdezve olvasás öröme”, in *Album amicorum: Sipos Gábor születésének hetvenedik évfordulójára*, szerk. BOGDÁNDI Zsolt, DÁNÉ Veronika és LUPESCU MAKÓ Luca, 135–151 (Cluj-Napoca: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2021), 139–141.
 - 4 KLANICZAY Tibor, szerk., *A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, Zrínyi-könyvtár 4 (Budapest: Argumentum Kiadó–Zrínyi Kiadó, 1991), 347, 443. sz.
 - 5 VISKOLCZ Noémi, *A mecenatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 8 (Szeged-Budapest: Szegedi Tudományegyetem–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013), 170–171.
 - 6 MONOK István és ZVARA Edina, *Esterhasiana Bibliotheca: A gyűjtemény története és könyvanyagának rekonstrukciója*, Esterhazyana: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Esterházy-közleményei (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ–Kossuth Kiadó, 2020), 267, 1417. [1231.] sz.
 - 7 FARKAS Gábor Farkas és mások, szerk., *Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/2 (Szeged: Scriptorum Kft., 1992), 61 (155. sz.).
 - 8 Uo., 48 (242. sz.), 50 (310–311. sz.).
 - 9 LUKINICH Imre, „Bethlen Elek könyvtára 1683-ból”, *Magyar Könyvszemle* 29 (1922): 171–174, 173, 85. sz.
 - 10 THALLÓCZI Lajos, „Öreg Apafi Mihály könyvtára”, *Magyar Könyvszemle* 6 (1881): 121–134, 124, 14. sz.

könyv nem volt a helyén.¹¹ Bánffy Dénes (1723–1780), később Kolozs vármegye főispánja, királyi főlovászmester az 1703-as kiadás („cum figuris”) egy példányát 1734-ben Drezdából hozta magával.¹² Gróf Teleki Sámuel az 1769-es Leiden–Rotterdam nyomda-helyű kiadást szerezte meg könyvtára számára.¹³

Szembetűnő a különböző Habsburg-ellenes mozgalmak résztvevőinek markáns jelenléte a possessorok között. Ide sorolható a Wesselényi-féle szervezkedés három résztvevője, a már említett Nádasdy Ferenc, továbbá Bónis Ferenc protestáns birtokos nemes¹⁴ és Hidvéghy Mihály Nyitra megyei nemes, ügyvéd,¹⁵ a Thököly-felkelés egyik résztvevője, Zimmermann Zsigmond eperjesi kereskedő,¹⁶ továbbá Bercsényi Miklós főispán, királyi tanácsos, a Rákóczi-felkelés idején Felső-Magyarország hadbiztosa¹⁷ és Szirmay András Zemplén vármegyei főispán, Rákóczi alatt az ítélőtábla elnöke.¹⁸ Az utóbbi személyek jelenléte a tulajdonosi körben feltételelesen összefüggésbe hozható a fejedelmi abszolutizmus túlzásai, így például a mértéktelen adóztatás regénybeli bírálataival és a mű felvilágosult abszolutista, illetőleg demokratikus tendenciáival.¹⁹ A köznemesi réteget Berényi (III.) György Nyitra megyei nemes,²⁰ a polgárságot Johann Nikolaus Hain lőcsei polgár²¹ és egy Gutt (?) nevű eperjesi polgár²² képviseli a tulajdonosok között.

Az egyházi könyvtárak ugyancsak jelentős számban őrizték az *Argenis* példányait. A nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárában például megvolt az 1643-as velencei és az 1673-as nürnbergi kiadás egy-egy példánya,²³ a kassai jezsuita kollégium könyvtára egy velencei kiadást őrzött.²⁴ A nagyszombati jezsuita nyomda könyvesboltjában

11 „NB. ninczen”. MONOK István, NÉMETH Noémi és VARGA András, szerk., *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757: A Bethlen-család és környezete, az Apafi-család és környezete, a Teleki-család és környezete: Egyes források*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3 (Szeged: Scriptorum Kft., 1994), 141 (62. sz.).

12 Uo., 306 (99. sz.).

13 EGYED, „Peranhylaeus Argenisben...”, 138.

14 FARKAS és mások, *Magyarországi magánkönyvtárak II...*, 39 (31. sz.).

15 Uo., 72 (62. sz.).

16 Uo., 122 (162. sz.).

17 THALY Kálmán, „Gróf Bercsényi Miklós könyv- és kéziratára”, *Magyar Könyvszemle* 6 (1881): 275–289, 282, 52. és 53. sz.; FARKAS és mások, *Magyarországi magánkönyvtárak II...*, 150 (56–57. sz.).

18 Uo., 169 (51. sz.).

19 A bevezetőben említett dialógusban Anaximander a népszuverenitás és a demokrácia mellett érvel, utóbbi olyan államformaként felfogva, amely az egyénnek a lehető legnagyobb szabadságot és az uralkodásban való részvétel legnagyobb mértékét biztosítja. Érvelése az ellenállási jogról és az uralkodó letételének lehetőségéről szóló tanítás kontextusába illeszkedik. SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis”...*, 315–323; MAY István, *A magyar heroikus regény története*, Irodalomtörténeti füzetek 112 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985), 112–113.

20 FARKAS és mások, *Magyarországi magánkönyvtárak II...*, 133 (104. sz.).

21 Uo., 317 (140–141. sz.). A két példány közül az egyik német nyelvű.

22 Uo., 91 (155. sz.).

23 FARKAS Gábor Farkas, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, II: Nagyszombat 1632–1690*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/2 (Szeged: Scriptorum Kft., 1997), 55 (779. sz.), 183.

24 FARKAS Gábor Farkas és mások, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig, I: Kassa, Pozsony, Sárospatak, Turóc, Ungvár*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 17/1 (Szeged:

1710-ben raktáron tartották a művet.²⁵ A Pannonhalmi Bencés Főapátság könyvtárának 1658-as katalógusa egy „editio novissimá”-t tüntet fel,²⁶ az Esztergomi Érsekség könyvtárának 1674-es jegyzékén egy latin és egy olasz nyelvű kiadás található.²⁷ Az 1905-ben alapított zombori karmelita rendház könyvtára egy korábban a győri karmelita kolostor tulajdonában lévő, 1693-as nürnbergi kiadást őrzött,²⁸ de megvolt a mű a kolozsvári minoriták könyvtárában²⁹ és számos további egyházi könyvtárban is. A református kollégiumi könyvtárak közül megvolt a mű a sárospataki és a marosvásárhelyi kollégiumban, az utóbbiban több különböző kiadásban.³⁰

Az egyházi személyek közül Padányi Bíró Márton veszprémi püspök az 1626-os majna-frankfurti kiadás egy példányát birtokolta,³¹ de megvolt a mű Jósa Ferenc vára-di kanonok,³² Kaposi Sámuel református teológus, a gyulafehérvári iskola tanára,³³ Johann Krempes (Cremesius) nagyszombeni evangélikus prédikátor és gimnáziumi rektor, szentágotai (Agnetheln) lelkész³⁴ és Georg Deidricus brulyai (Braller), szentágotai és tartelni evangélikus lelkész³⁵ könyvei között is. Klimó György pécsi püspök könyvtárában jelenleg négy különböző kiadás példányai találhatóak: Martin Opitz *Argenis*-fordításának 1644-es amszterdami kiadása, egy 1683-as nürnbergi, egy 1659-es leydeni és egy 1676-os majna-frankfurti kiadás.³⁶ Az utóbbi két kiadás példányai a püspök saját tulajdonában voltak.

Scriptum Kft., 1990), 27 (181. sz.).

25 „A legrégebb magyarországi könyvtári jegyzék 1710-ből”, *Magyar Könyvszemle* 13 (1888): 59–84, 83.

26 ZVARA Edina, szerk., *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon 1526–1726: Jegyzékeszerű források*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/1 (Szeged: Scriptum Kft., 2001), 284.

27 Uo., 46, 96.

28 CSESZNEGI Viktória és SOHL Róbert, szerk., *A zombori karmelita rendház könyvtárának régi állománya – Altbücherbestand der Bibliothek des Karmelitenklosters in Sombor*, A Kárpát-medence magyar könyvtárainak régi könyvei 8 (Budapest–Eger: MTA Könyvtár és Információs Központ–Eszterházy Károly Főiskola, 2015), 33 (109. sz.).

29 ZVARA Edina, szerk., *Katolikus intézményi könyvtárak Magyarországon: Ferences könyvtárak 1681–1750 – Függelék: Plébániák és más rendházak könyvtárai*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 19/3 (Budapest: OSZK, 2008), 173.

30 EGYED, „Peranhylaeus Argenisben...”, 138–139, 12. jegyzet.

31 NÉMETH Gábor, *Padányi Bíró Márton könyvtára* (Budapest: MTA Könyvtár és Információs Központ–Kalligram, 2022), 124–125 (296–297. sz.).

32 EMÓDI András, *A nagyváradi székeskáptalan könyvtára a XVIII. században*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 5 (Budapest–Szeged: OSZK–Scriptum Kft., 2002), 394.

33 MONOK, NÉMETH és VARGA, *Erdélyi könyvesházak III...*, 264 (36. sz.).

34 MONOK István, ÖTVÖS Péter és VERÓK Attila, szerk., *Erdélyi könyvesházak IV/2 – Bibliotheken in Siebenbürgen IV/2: Lesestoffe der Siebenbürger Sachsen 1575–1750; Schäßburg, Kleinere Orte*, Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/4.2 (Budapest: OSZK, 2004), 776 (250. sz.).

35 Uo., 789 (55. sz.); 790.

36 MÓRÓ Mária Anna, *A Pécsi Egyetemi Könyvtárban őrzött Klimó-könyvtár katalógusa, I. rész: A könyvek szerzői betűrendes katalógusa*, A Pécsi Egyetemi Könyvtár kiadványai 1 (Budapest: Tarsoly Kiadó, 2001), 45 (B116–B119. sz.); HARTVIG Gabriella, „Angolszász munkák a Klimó-gyűjteményben”, in „Új könyvtár virul itt, tele rendbe rakott tudománnyal. Fontos, hogy mindent nyitva találj odabent.” *Tudomány és Kutatás a Klimó Könyvtárban: A 2014. október 16–17-én rendezett jubileumi tudományos konferencia tanulmá-*

A 19. század elején Jankovich Miklós műgyűjtő az 1630-as leideni kiadás egy példányát,³⁷ Görög Demeter hírlapszerkesztő, újságíró és mecénás a nyomtatásban megjelent két magyar nyelvű fordítás példányait birtokolta.³⁸ A mű széles körű elterjedtségét tanúsítja, hogy az 1960-as évek elején az 1623–1776 között megjelent kiadások közül a budapesti Egyetemi Könyvtárban tizenhárom, a Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárában tizennégy kiadás volt megtalálható, köztük Martin Opitz fordítása.³⁹ Az adatok mutatják, hogy a 17–18. századi Magyarországon az összes művelt társadalmi csoport képviselői és minden felekezeti tagjai olvasták az *Argenist*; egyetlen más külföldi regény sem keltett ehhez mérhető érdeklődést.

Kéziratos fordítások, említések

A fordítások vizsgálatában érdemes tekintetbe venni, hogy a fordítás önálló irodalmi teljesítménynek, a produktív recepció egyik formájának számított a 18. századi Magyarországon. A kéziratos nyilvánosság a cenzúra miatt jelentős szerepet játszott az irodalmi műveltség közvetítésében és terjesztésében. A kutatás eddig négy különböző kéziratos *Argenis*-fordítást, fordítástörredéket és átköltést azonosított a 18. század második feléből. A többségük datált, de két fordító személye ismeretlen. A jelenleg ismert kéziratok egy része hiányos, illetőleg lappang, másik része másolat. A címek egy részében *Argenis* mellett Poliarchus és Meleander neve is megjelenik. A kérdést, hogy a fordítók tettek-e kísérletet munkájuk megjelentetésére, és a fordítások miért maradtak

nyai, szerk. DEZSŐ Krisztina, MOLNÁR Dávid és SCHMELCZER-POHÁNKA Éva, 49–61 (Pécs: PTE Egyetemi Könyvtár és Tudásközpont-Pécsi Egyházmegye, 2016), 54.

37 HEVESI Andrea, „»Nagy áron vettem vissza...«: Jankovich Miklós egykori kötetei a szegedi Somogyi-könyvtárban”, in *Enyészetnek örvényéből ki ragadtam: Jankovich Miklós és kora*, szerk. Csörsz Rumen István, 185–207, Reciti konferenciakötetek 21 (Budapest: Reciti, 2023), 196.

38 ZVARA Edina, *Egy tudós hazafi Bécsben: Görög Demeter és könyvtára*, Nemzeti téka (Budapest: OSZK-Gondolat Kiadó, 2016), 260–261 (25–26. sz.).

39 Maria BERÉNYI-RÉVÉSZ, „Humanistische Anregungen bei den Anfängen des ungarischen Romans”, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, II: Eine Sammlung von Materialien*, szerk. Johannes IRMSCHER, 95–103 (Berlin: Akademie-Verlag, 1962), 98, doi: [10.1515/9783112598481-008](https://doi.org/10.1515/9783112598481-008). Az ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár *Argenis*-példányai közül hétben található tulajdonosi bejegyzések. 1. Bar 5952, a kolligátum első tagjának (Jacobus Pontanus, Attica Bellaria, Augsburg, 1620) címlapján alul: „Ex libris C. Franc. de Nádasdy”, felül: „Conventus Laur. in Hungaria Ord. Serv. B[ea]tae Virg[inis] M[a]r[i]ae”, a kolligátum második tagja az *Argenis* 1623-as strassbourgi kiadása; 2. Bar 9695 (Amsterdam, 1664), a címlapon alul a bejegyzés részben törölve, utána: „1670”, felül: „S. Montis Pannoniae O. S. B. 1770 G. K.”; 3. Bar 9870 (Nürnberg, 1693), a címlapon közepen: „Ex libris Andreae Pattrik Anno 1703”; 4. Bar 9443 (Amsterdam, 1671), a címlapon törölt bejegyzés, a címlap utáni lapon pecsét: „Sz. K. Pest Város Könyvtárából 1850”; 5. Hb 5470 (Nürnberg, 1776), az első kötéstábla belső oldalán beragasztott nyomtatott exlibris: „Bibliothèque de Mr. Corneille Emmer.”, a címlapelőzők metszet hátoldalán bejegyzés: „Caroli Markovits mp”, a címlapon bejegyzés: „Emmer 321”; 6. Hf 8128:2 (Nürnberg, é. n. [1673?]), a címlapon bejegyzés: „Missio Albae Regal. Soc. Jesu Dono Domus S. Annae 1741 in usum Prof. Synt.”; 7. Hf 1996:2 (Nürnberg, 1769), a címlapelőzőken bejegyzés: „Joannis Nep. Boráros comp. 1f xr 30. Anno 1776”. A bejegyzések adatait Knapp Évának köszönöm.

kéziratban, a kutatás jelen állásánál nem tudjuk megválaszolni. A kéziratosokat három ország, Magyarország, Románia és Szlovákia öt különböző intézménye őrzi.

Az első kéziratos fordítást Hriágysel (Hriagjel, Hrijágel) Márton sajpüspöki plébános készítette.⁴⁰ 1754-ben az első könyvet, 1756/57-ben az egész művet négysoros, rimes alexandrinokba költötte át, amivel jelentős műfaji transzformációt hajtott végre. A verses utánpótlás az eredeti műnek eposzi színezetet ad, mivel a fordító rendszerint mellőzi a filozofikus kitéréseket és a versbetéteket. A cselekmény fő vonulatát állítja a középpontba, miközben gyakran él összevonással. A nyelvezet és a stílus közepes tehetségű verselőre utal.⁴¹ A verstechnika viszonylag fejlett, a rimelés azonban többnyire egyhangú, gyarló. Az Országos Széchényi Könyvtár Quart. Hung. 134 jelzetű kéziratóban például az „Első Könyv” a következő strófákkal kezdődik:

Midőn Meleander vőlt Siciliában,
Tengerek közt lévő sziget országában,
Királyi Pálczáját tartván hatalmában
Sok úrfi sok herczeg lakott udvarában.

Nem vala Királynak férfit magzattya,
Örökségét Leány magának várhattya,
Hogy jegyesé tegye, ki ki ohajthattya,
Ifju Poliarkus köztök kívánhattya.

Király Udvarában hogy befogattatott,
Isméretségben uraknál juthatott,
Vitezségéről is próbát mutathatott,
Vásár[r]a indulván napot választhatott.

Timoklea Aszony hozája akada
Király Udvarából házában fárada,
Nagy vadon erdőben tőle nem marada,
És ímé őtt vitéz ellenek támada.

Az V. könyv utolsó fejezetének befejező strófái az 1756/57-es változatban az egri kéziratból a következők:

Poliarkus szólla az uj sógorának
Húga vólna néki a' kit Czitreának,
Egész ország nevez, adhattya társának,
Hatszáz talentomot véle jegy ruhának.

40 BÉKÉS István, „Az *Argenis* első magyar fordítása”, *Egyetemes Philologiai Közöny* 46 (1922): 58–60.

41 VASÁRY Dalma, „Barclay *Argenis*ének első magyar - verses - fordítása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 40 (1930): 98–99; SZELESTEI N. László, „*Argenis*-fordítás időmértékes magyar versbetétekkel (1761)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 104 (2000): 224–231, 224–225.

Mint Arkombrotusnak úgy az ő Attyának
Tets[z]ik, mellyért inkább vigabbak valának,
Papok áldozatot duplán mutattanak,
Nép kiáltására röpülők hullának.

Az oltárhoz érvén hiteket le-tették,
Örök társaságra egy mást terhelhették,
Anervéstustól az áldást el-vették,
Öreg Meleandért meg-örvendeztették.

Ezt ezer hét százban ötven negyedikben,
Szedtem vala egyben bárdatlan versekben,
Ékesebb strófákban ötven hetedikben,
Auszgustus napja vólt tizen-egyedikben.

Vége.⁴²

A fordítás alapjául szolgáló kiadás nem határozható meg pontosan. Az átköltésnek három kézírata ismert, melyek közül kettő az Országos Széchényi Könyvtárban,⁴³ egy az Egri Főegyházmegyei Könyvtárban található.⁴⁴ Az első kézirat autográf és csonka: csak az első könyv nagyobbik részét tartalmazza százkilencven versszakban. Címe: *Historia Poliarkusról és Argenisről, mellyet Barklaius régente Deák nyelven írt, most pedig Magyar nyelvre fordítottat Sajó-Püspökiben 1754. esztendőben*. A második kéziratban az első és az ötödik rész autográf, a többi másolat, a harmadik kézirat teljes és egész terjedelmében autográf. A harmadik kézirat címe *Barklaiusból ki-szedegettetett és Magyar versekben foglaltatott História Poliarkusról és Argenisről*. A kéziratokban vannak tartalmi összegzések, amelyek azonban nem egy-egy részre, hanem mindig egy egész könyvre vonatkoznak. Így például az OSzK Quart. Hung. 2171 jelzetű kéziratában az „Első Könyv Sommaja” a következő:

Poliarkus Argenisnek úgy mint Meleandernek Siciliani Király leányának kedvében vagon, de a Likogenes követyeit meg-ölvén, halálra kerestetik, meg-sem szabadult volna, ha Timoclea rejtekben nem tartotta volna, és áll-orczával az országból ki-nem küldötte volna úgy hogy ezt a titkot a királyi Leányon kívül, csak kevesen tudnák.

Feltételezhető, hogy a fordító az argumentumokat tartalmazó 1724-es nürnbergi kiadást használta, és ebből meríthette az egész könyvekre vonatkozó összegzések gondolatát. Az *Argenisen* kívül Hriágyel lefordította még Fénelon *Télémaque*-ját⁴⁵ és Curtius

42 Egri Főegyházmegyei Könyvtár, Ms. 0015(3), f. 399.

43 Quart. Hung. 2174; Quart. Hung. 134 (Jankovich Miklós gyűjteményéből); SZELESTEI N., „Argenis-fordítás...”, 224, 3. jegyzet.

44 Ms. 0015(3).

45 KOZMA Antal, *Fénelon „Télémaque”-jának egy XVIII. századi magyar verses feldolgozása* (Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó és Ny., 1932), 37-38; CHRISTOPH SCHMITT-MAASS, *Fénelons „Télémaque” in*

Rufus *Historia Alexandri Magni* című művét, továbbá – satirikus céllal – három történetet Luther életéből.

A második kéziratos fordítás 1761-ben készült: a *Barclaius János Argenissa az Magyarázó Beszéddel 1761.* című kézirat negyedréte alakú, két kötetben.⁴⁶ Az első kötet címlapján a fordító a „G. G. M. P. R. Ö. A. / V. K. K. A. / M. F.” betűsor mögé rejtette magát, amely megfejtésre vár. A fordítás csaknem teljes, néhány kivételtől eltekintve megvan benne a versbetétek fordítása is, időmértékes formában. Az ötödik könyv után megtalálható a regény kulcsa. A fordításnak ismert egy további kéziratos másolata az aradi Megyei Könyvtárban az Orczy-Vásárhelyi-könyvtárból származó kéziratmásolatok között, öt kötetben.⁴⁷ Ebben megvannak az előző kéziratpéldányból hiányzó versfordítások is.

Az olvasói előszóban a fordító kijelenti, a könyvből „sok tudósok és nagy elmék értelme szerint a mai világ igazgat[tat]ik.”⁴⁸ A munka nemcsak a fejedelmek, hanem az országok és minden rangú ember oktatására „igen bölcsen irattatott”. Megértéséhez egyaránt szükséges Franciaország történelmének és a könyv végére helyezett kulcsnak az ismerete. A fordítás elkészítését a könyv „temérdek tudománya” és „igen gyönyörűséges módja” ösztönözte elsősorban. Munkáját a fordító azoknak szánja, akik a mostani világban „bölcsekedni vagy elméjüket gyönyörűséges újságokkal könnyebbíteni akarják”, és a latin nyelvben nem annyira járatosak. Fő célja, hogy a kötelesség „nem hivalkodó szeretetét” és a gonoszág „illő gyűlöletét” felébressze az olvasóban. Kijelenti, a versbetétek fordításában igyekezett követni az eredeti versmértékeket, és bocsánatot kér, hogy mivel az Y görög betű, amelynek ejtése a görögöknél a mellette lévő más-salhangzóval együtt egyaránt lehet hosszú és rövid, ebben az esetben a „görög szokás”-t alkalmazza. A IV. könyv például így kezdődik: „Senki azomban a Szardusok közül nem mérészlett Radiobanesnek szollani, erőszakossan dühösködik vala, és egyenetlenségnek zenebonájával el ragattatott elméjét külömb féle hinti vala, most sógorivel, most szerencsétlenségnek kezdett dolgainak nyukhatatlankodik. Kezdte mely jolmen volna! mely sokáig Meleanderral Argenis sátorában hatalmában lett volna! Lélek e vagy halandó árulta el tanását?”⁴⁹

A versbetétek fordításainak vizsgálata azt mutatja, a fordító tudatosan törekedett az időmértékes verselésre, és többnyire sikeresen oldotta meg a különböző antik versformák, köztük például a hexameter, a disztichon, a phalaikoszi, aszklépiadászi, glükóni, szapphói és adóniszi sorok és ezek kombinációinak formahű visszaadását.⁵⁰ A magánhangzók két szó közti találkozásait általában kiküszöbölte, a szókezdő h-t magánhangzóval kezdődőnek számította. Az antik mérték szerinti magyar nyelvű verselés jól ismert volt az 1760-as évek költői gyakorlatában.

der deutschsprachigen Aufklärung (1700–1832), Frühe Neuzeit 220 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2018), doi: 10.1515/9783110590616.

46 Országos Széchényi Könyvtár, Quart. Hung. 133/I-II (Jankovich Miklós gyűjteményéből); SZELESTEI N., „Argenis-fordítás...”, 225, 8. jegyzet.

47 Ms. 130.475–130.478; 136.617; SZELESTEI N., „Argenis-fordítás...”, 225, 10. jegyzet.

48 Az előszó teljes szövegét közli uo., 225–226, 12. jegyzet.

49 OSzK Quart. Hung. 133-II, f. 488.

50 SZELESTEI N., „Argenis-fordítás...”, 226–229.

A harmadik kéziratos fordítás a címlap versében lévő kronosztichon alapján 1773-ban keletkezett, címe *Poliarkus, Meleander és Argenis története*. Timár Kálmán szerint ez is teljes, négy kötetből áll, fordítója ismeretlen.⁵¹ Jelenleg csupán a kézirat 3. és 4. kötete ismert, amelyek Mikovényi Mór egykori szomolnoki plébános, majd pozsonyi kanonok könyvei közül Jedlicska Pál prelátus kanonok közvetítésével jutottak a nagyszombati Szent Adalbert Társaság levéltárába.⁵² A fordítás nyelve gördülékeny, ugyanakkor a szöveg többnyire pontosan követi a latin változatot. A kézirat tisztázat, feltehetően kiadásra készült. A kéziratot a nürnbergi *Argenis*-kiadások rézmetszetei nyomán készült lavírozott tollrajzokkal illusztrálták. A latin és a magyar szöveg összevetéséhez a III. és a IV. könyv első fejezeteinek elejét idézzük:

Barclay, 1776, 198–199. LIBER TERTIVS CAP. I. ARGUMENTVM. [...]	Ms. Nagyszombat/Trnava, 415. č. 6 (1773), Harmadik Könyvnek első része.
<p>Quum in castra iam pro militibus laxa perturbatus Lycogenes intrasset, ferox mali insania, et mox necessitatis ingenio, ultimis consiliis aperire animum coepit. Inclinatam rem, nisi statim erigeretur, sisti non posse. Noctem si suis ad cogitandum dedisset, forsitan tutiora sequuturos. Quid uero, si nec simplici defectione contenti ex sui ducis captiuitate praemia apud Meleandrum quaerent? Infelicibus inimicos omnes esse. Sed nec noua auxilia iam sperari; nec aperta ui se Regibus parem fore. Belli furto igitur opus, dum restabant, quibus adhuc imperaret, et recenti gaudio cuncta in Meleandri castris feruebant. Oppressurum forte incautos; et in partibus esse noctem, illatos tumultus geminaturam. Celere saltem exitium pro beneficio fore peiora metuenti.</p>	<p>Midón a' meg ritkult táborba fel háborodott elmével utolsó veszedelmes szükségben Likogenes bé méne, hányya veti dühűdött elméjét, látván a' késedelem által hányatló dücsőségének el fordulását, ha csak gyorsan fel nem állttya: ha az étzakat el mulattya, és üdőt ad a' vitézeinek a gondolkodásra, talán nagyobb bátorságot keresnének, és meg nem elegendvén az el partolással magok vezérének rabságba ejtésével, Meleandernél ajándékot, és jutalmat kereshetnének, nagyobb szerencsétlenségére lennének minden ellenségnél. Ujjabb segítségét sem reménlhetni, sem pedig a' meg kevesedett katonasággal a' királyok erejéhez hasonló nem lehetne, azért hadi fortéllyal, és lopással kell élni, maradván még alkalmas bator szívű fegyveres vitézek, kiknek lehet parancsolni, most minnyáján Meleander táborában órvendeznek, isznak dobozolódnak reájok ütvén vigyasztalanságokban, az étzakais részünkre fog szolgálni, melly az hartzunkat meg kettőzteti; így boldogulhatunk legalább az hirtelen veszedelem segedelmére lészen annak, aki még annális nagyobbttúl fél.</p>

51 TIMÁR Kálmán, „Egy lappangó *Argenis*-kézirat”, *Irodalomtörténet* 18 (1929): 246–247. György Lajos a szakirodalom alapján „Pozsonyban lappangó kézirat”-ként tartja számon, amely a regény „első teljes magyar fordítását tartalmazta”. György Lajos, *A magyar regény előzményei* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1941), 219, 12. sz.

52 SZELESTEI N., „*Argenis*-fordítás...”, 224, 4. jegyzet. Knižnica a archiv Spolku sväteho Vojtecha, Spolok sväteho Vojtecha, Trnava, Fasc. 415. č. 6; Fasc. 416. č. 11. A digitális felvételeket a kézitratról Mária Zacharovának köszönöm.

Barclay, 1776, 318–319. LIBER QVARTUS. CAP. I. ARGVMENTVM. [...]	Ms. Nagyszombat/Trnava Fasc. 416. č. 11 (1773), Negyedik Könyvnek első Része.
Nemo interim Sardorum audebat Radiobani loqui. Furebat uiolentus, et discorde tumultu raptum animum spargebat in diuersa. Nunc pudore, nunc infelicitate coeptorum agitabatur. Quam bene processissent initia! Vt diu possessa cum Meleandro Argenis in tentorio haesisset! Geniusne deinde, an mortalis prodidisset consilia? Subeundem ergo dedecus, nulla mercede, nullis sceleris praemiis lenitum. Post assertam Siciliam, polluta uictoriae laude, non tantum ut hosti, sed praedoni abeundum. Sub haec frendens, toto litore ferebatur, adeo inutuli ad cetera sensu, ut nec ruere noctem sentiret.	Azomban senki nem találkozott a' Sardusok között, aki Radiobanesnek szállani mert volna, kiis nagy dühüsségtől felhaborodott elméjét sok kőlömb kőlömb féle gondolatokkal epesztette, és fárasztotta, már nagy gyalázattal, már szerencsétlenséggel kárhoztatta kezdet dolgait, mely jó folyamottya következhetett volna, mondá magában, ha tovább való maradása lehetet volna Argenisnek Meleander satorában, annak utánna vagy az Istenek, vagy jó baráti tanácsokkal segíthették volna. Tehát e' léssen e' érdeme az én hívségemnek a' Sicilia béli part útőkön vett győzedelmem után? nem csak úgy mint ellenségnek, de úgy mint latornak minden vigasztalás nélkül el kellett mennem. Ez alatt oly nagy dühüsséggel, és boszusággal sétála a' Tenger partyán, hogy minden érzékenségein kívül lévén, eszében sem vette az étzakának reája setétedését.

A szövegösszevetés mutatja, az ismeretlen fordító az első idézet nyolc mondatát átszerkesztette két hosszú körmondattá, és beillesztett egy-két kisebb bővítményt az elbeszélés szemléletesebbé tétele érdekében. Lényegében ugyanígy járt el a második idézet esetében.

A *Poliarkus Meleander, és Argenisrül való Historia* című teljes, de keltezetlen kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár őrzi.⁵³ A kézirat negyedréte alakú, kétkötetes, fordítója ismeretlen. Az öt könyv az eredetinek megfelelően fejezetekre tagolt, argumentumokkal ellátott, de hiányoznak a versek fordításai, és nincsenek benne illusztrációk.⁵⁴ A kézirat szövege az összevethető részek alapján azonos az 1773-as nagyszombati kézirat megfelelő részének szövegével, ez a kézirat tehát nem önálló fordítás, hanem másolat. Az íráskép alapján a 18. század utolsó harmadában készülhetett.

A negyedik és egyben utolsó kéziratos fordítás, melyről jelenleg tudomásunk van, gróf Haller Antal, Felső-Fehér vármegyei főispán, kormányiszéki tanácsos nevéhez kapcsolódik. Lukinich Imre 1912-ben közölt leírása szerint a dési állami főgimnázium tanári könyvtárában őrizték, címe *Argenis király kis aszszony*, az utolsó lapon az 1791. december 6-ai keltezés található.⁵⁵ Az ugyanitt olvasható megjegyzés szerint a munkát

53 Quart. Hung. 1049/I-II.

54 SZELESTEI N., „Argenis-fordítás...”, 225, 6. jegyzet szerint az 52. jegyzetben „említett kézirattal azonos fordításról, de nem azonos másolatról van szó”.

55 LUKINICH Imre, „Barclay Argenisének magyar fordításaihoz”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 36 (1912): 764–765.

Haller hatvanéves korában fejezte be. A kézirat Lukinich szerint nagy ívrét alakú, terjedelme 757 lap. A fordításhoz jegyzetek kapcsolódnak, a versbetétek fordítása azonban, az első versétől eltekintve, hiányzik. Ezt az első, a latinban kilencsoros verset Haller jóval hosszabban, 29 sorban fordította le.⁵⁶ A kézirat jelenleg lappang.⁵⁷

A regény különféle szöveges említései a kézirat fordításokkal közel egy időben, a 18. században fordulnak elő nagyobb számban, változatos típusú forrásokban. Az első adat Szilágyi Benjámín István református egyházi író, tolcsvai, majd sátoraljaújhegyi lelkész nevéhez kapcsolódik, aki 1646-ban említi a „gunyoros angol Barclay”-t.⁵⁸ Hermányi Dienes József 1758-ban készült, anekdotikus történetekben bővelkedő önéletírásának toldalékában, az ifjúkori évek ábrázolásában gróf id. Székely Ádámnál (megh. 1730) tett húsvéti látogatása kapcsán feljegyezte, hogy Székely emlékezetből idézte a regényt.⁵⁹ Az olasz származású Antonius Vanossi emblematikusan illusztrált, először 1724-ben Bécsben kiadott latin nyelvű politikai-morálfilozófiai kézikönyvét, melynek az olvasói előszó szerint forrásai között volt Barclay,⁶⁰ 1748–1768 között többször kiadták Magyarországon is.⁶¹ Bessenyei György *A holmi* (1779) című esszéketetéknek „A magyar nyelv fel emelkedéséről” című XXVII. és a „Magyar írás módja” című XXVIII. részében ugyan csak Barclay nevét említi, de a szövegösszefüggésből egyér-

56 Uo., 765.

57 Luffy Katalin könyvtáros levélbeli tájékoztatása szerint (2023. május 29.) Haller fordításkézirata jelenleg nem található a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (Biblioteca Centrală Universitară „Lucian Blaga”, Cluj), ahova a dési kéziratok kerültek. Ezúton is köszönöm Egyed Emese segítségét a Haller-féle kézirat utáni nyomozásban. Grün Albert idézi Kónyi János író, fordító 1782. december 1-jén gróf Széchényi Ferenchez írt levelét, amely szerint Kónyi elkezdte az *Argenis* fordítását, és panaszkodik a munka nehézségére: „Mostanság Barklay Argenist kezdettem el; de oh! melly nehezek a versei! mellyekben én a régi magyar módot (az egytű hangzó Strophákat) megtartani igyekezem: mert tsak ugy vélem, hogy szebb és mesterségessebb négy szót mind kettőt találni. Ah! melly szép munka ez, csak az kár, hogy nappal hivatalom miatt sohasem dolgozhatom, hanem éjtszaka. Hallottam, de nem láttam, hogy ezt a munkát már sokan felvették, ám legyen úgy, én ámbár Somogyi Magyar, de utolsó nem leszek, mert majd elszenderedhetlen békeséges tűrést kíván a verseknek fordítása.” GRÜNN Albert, „Gróf Széchényi Ferenc és Kónyi János”, *Magyar Könyvszemle* 10 (1902): 319–346, 328. György Lajos szerint „Kónyi kéziratáról más adat nincs, több említés nem történik”. GYÖRGY, *A magyar regény előzményei*, 243, 43. sz. A kérdés, mely szerint a Kónyi idézett levelében említett fordítás azonosítható-e valamelyik anonim fordítás kéziratával, további vizsgálatot igényel.

58 BERG Pál, *Angol hatások tizenhetedik századi irodalmunkban*, Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 21 (Budapest: OSZK, 1946), 98, 32. jegyzet.

59 „Itt tsudáltam, mint a’ tehén az uj kaput, mint mond-el memoriter, a’ sok hörpöztölés között, Székely Ádám a’ Barclajus Argeniséből egy-egy darabot; mert addig álmat sem láttam vala Argenisről, hanem ő mondja vala a’ kezdetét: *Nondum Orbis adoraverat Romam* etc.” HERMÁNYI DIENES József, *Szépprózai munkái*, szerk. S. SÁRDI Margit, Régi magyar prózai emlékek 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 178.

60 Antonius VANOSI, *Idea sapientis Theo-politici, seu philosophia morum tripartita* (Wien: Typ. Mariae Theresiae Voigtin Viduae, 1724); TURÓCZI-TROSTLER József, „Keresztény Seneca: Fejezetek a kései humanizmus európai és magyarországi történetéből”, in TURÓCZI-TROSTLER József, *Magyar irodalom – világirodalom: Tanulmányok*, 2 köt., 2:156–218 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 2:205.

61 KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI-XVIII. században* (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 102; Éva KNAPP és Gábor TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary: A Study of the History of Symbolic Representation in Renaissance and Baroque Literature*, Frühe Neuzeit 86 (Tübingen: Niemeyer, 2003), 265–266, doi: 10.1515/9783110950823.

telmü, hogy mindkét esetben az *Argenisre* utal.⁶² Az utóbbi helyen Bessenyei a „méltósággal, mértékletességgel” való írás pozitív példajaként említi Barclayt, együtt Fénelon *Télémaque*-jával.

Szerdahely György Alajos, a nagyszombati, majd budai egyetem első esztétikaprofesszora három különböző művében említi az *Argenist*.⁶³ Az *Aesthetica* (1778) második kötete első könyvének az alakzatokat tárgyaló hetedik fejezetében kivonatossan idézi a regény egyik részletét. A munka az első magyarországi tudományos esztétikai monográfia volt,⁶⁴ 1794-ben megjelent a részleges magyar átdolgozása,⁶⁵ és ötven évig szolgált tankönyvként a pesti egyetemen. Az esztétikai hatások rendszerének egyik nyelvi-poétikai eljárása Szerdahely szerint az úgynevezett *iconismus*, melynek lényege a „fénybe állítás, bemutatás” képek segítségével. Az eljárást bemutató egyik példa egy sziklán fekvő óriási emberi test szemléletes leírása, amely érintésre porrá omlik. Szerdahely a példa kapcsán megjegyzi, ez a kép valószínűbb, mint amit egy festő alkothatott volna.⁶⁶ Mint Balogh Piroska megállapította, a forrásjelölés nélkül idézett példa forrása az *Argenis* II. könyvének utolsó, 22. fejezete, melyben Meleander király előadja a szardíniaiaknak a küklopszok maradványaival Szirakúza közelében vadászat közben egy barlangban történt találkozásának csodálatos történetét.

Az epikus művek poétikájában, amely az első magyarországi regényelmélet, Szerdahely háromszor ejt szót a műről.⁶⁷ A regényköltészetnek szentelt II. könyv első fejezetében a művészien kidolgozott, nagyobb terjedelmű prózai elbeszéléseket tárgyalva együtt említi Héliodorosz *Aithiopikájával*, a tévesen Akhilleusz Tatosznak tulajdonított *Erotikával*, Bocaccio *Dekameronjával*, Richardson *Pamelájával* és Wieland *Agathon*

62 „Míg az Ország Törvénye deákul van s’ míg ezen a nyelven perelnek, itélnek, addig sem idegen, sem Magyar nyelvet nem fog tudni a Magyar Nemzet. Ted hozzá, hogy Deákságot sem fog ismérni az első grádusba, mert a *Corpus Juris*ba való *Jobbagiones* deákság nem szülhet se *Cicerokat*, sem *Curiosokat*, sem *Barclaviusokat*, sem *Virgiliusokat*, sem *Pliniusokat*.” „Nagy történetekről is irnak folyó beszédbe, igen közönséges mondásokkal, melly tsúfos ellenkezést tsinál magába. Meg kellene az ilyeneknek *Barclaviust*, *Telemakhust* olvasni több ollyakkal, és úgy osztán méltósággal, mértékletességgel ő utánok írni.” BESSENYEI György, *A holmi*, szerk. BÍRÓ Ferenc, Bessenyei György összes művei: Filozófia, publicisztika, történetírás (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1983), 313, 314.

63 BALOGH Piroska, *A magyar egyetemi esztétika kezdetei: Szerdahely György Alajos szakesztétikai műveinek kritikai kiadása*, Akadémiai doktori értekezés (Budapest, 2021), 190–191, 256, 270, 283, 517.

64 Georgius Aloysius SZERDAHELY, *Aesthetica, sive doctrina boni gustus ex philosophia pulcri deducta in scientias et artes amoeniores [...]*, 2 köt. (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1778).

65 SZÉP János, *Aesthetika avagy a jó ízlésnek a szépség filozófiájából fejtegetett tudománya. Főtiszt. Szerdahelyi György úrnak nyomdoki után*, 2 köt. (Buda és Pest: Landerer Katalin, 1794).

66 SZERDAHELY György Alajos, *Esztétikai írásai I: Aesthetica (1778)*, ford. és szerk. BALOGH Piroska, Csokonai könyvtár: Források 15 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 180, 308; BALOGH Piroska, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Irodalomtörténeti füzetek 175 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2015), 72.

67 Georgius Aloysius SZERDAHELY, *Poesis narrativa ad aestheticam [...]* (Buda: Typis Regiae Universitatis, 1784). Használt kiadás: SZERDAHELY György Alajos, *Művei – Opera Szerdahelyana*, szerk. DEBRECZENI Attila és BALOGH Piroska, Elektronikus kritikai kiadás (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), <https://deba.unideb.hu/deba/szerdahely/index.php>, doi: 10.5484/Szerdahely_Gyorgy_Alajos_esztetikai_irasai; BALOGH, *A magyar egyetemi esztétika...*, 256, 270, 283.

jával. A regényírás és regényolvasás szabályainak szentelt harmadik fejezetben megjegyzi, hogy Leibniz a teremtett dolgokon való elmélkedés után gyakran fordult az *Argenis*hez, hogy könnyítsen elméjén, és annak gyönyörűségéből merítve újult erővel foghasson neki tanulmányainak. A regényszerzőknek szentelt negyedik fejezetben – nyilván tárgya miatt – a franciák között említi, és politikai regénynek nevezi Szerdahely az *Argenist*, egy sorban a *Télémaque*-kal, hangsúlyozva művészi megalkotottságukat és természetük tökéletességét.⁶⁸ A jezsuita Szerdahely *Argenis* iránti megkülönböztetett figyelmének jelentőségét aláhúzza Barclay *Euphormio* című művének indexre tétele a benne foglalt jezsuitaszatíra miatt.⁶⁹

Közvetve ugyancsak a regény ismertségét tanúsítja Vajda Sámuel tihanyi bencés apát 1772-ben kiadott háromkötetes Jézus-életrajzának egyik megjegyzése. A rigorista, szépirodalom-ellenes felfogás jegyében Vajda eltanácsol az *Argenis*, a *Télémaque* és a Trója-regény olvasásától, mondván, azok „veszedelmes mesék”, „csak elmésen gondolt regék és álomba látott vitéz cselekedetek, de nem igazak.”⁷⁰

Nyomtatásban megjelent fordítások

A recepció további sajátossága, hogy a kéziratos fordításokat követően, az 1794-es új német fordítás⁷¹ előtt két évvel megjelent a regény két, egymástól független magyar fordítása, illetőleg átdolgozása. A fordítást Fejér Antal, Heves- és Külső-Szolnok egyesült vármegyék táblabírája, az eperjesi kerületi tábla consiliáriusa, majd Haller Sámuel tábornok udvari fiskusa (kincstárnoka?), alkalmi versek írója készítette. Az átdolgozás K. Boér Sándornak, a kolozsvári magyar színtársulat későbbi vezetőjének, történeti drámák írójának és fordítójának, egy magyar drámasorozat elindítójának a munkája. Fejér teljes fordítása a címlap szerint a fordító halála után, annak özvegye, Steinicher Katalin költségén jelent meg az egri püspöki nyomdában, két kötetben.⁷² K. Boér erő-

68 A harmadik mű a *Tentamen publicum ex Aesthetica* (1776), amelyben Szerdahely ugyancsak felsorolás tagjaként említi a regényt. BALOGH, *A magyar egyetemi esztétika...*, 517.

69 SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis”...*, 2.

70 „[I]nkább a Krisztus életében gyönyörködjenek az olvasók, mint az *Argenis*, Telemákus vagy Trója veszedelmes meséiben, amik csak elmésen gondolt regék és álomba látott vitéz cselekedetek, de nem igazak.” VAJDA Sámuel, *A’ mi Urunk Jesus Kristusnak élete [...]*, 3 köt. (Pozsony: Landerer Mihály János, 1772–1774), 1:55; az idézetet közli: MIKES Kelemen, *Mulatságos napok és más fordítások*, szerk. HOPP Lajos, Mikes Kelemen összes művei 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1970), 1056. jegyzet az 515. lap 29. sorához.

71 JOHN BARCLAY, *Argenide. Ein historisch-politischer Roman. Aus dem Lateinischen Johann Barklay’s neu übersetzt vom Verfasser der Grauen Mappe [...]*, ford. Johann Christian Ludwig HAKEN (Berlin: Unger, 1794).

72 BARKLÁJUS János, *Argenisse, melyet néhai tekintetes Fejér Antal [...] deák nyelvből magyarra fordított*, ford. FEJÉR Antal, 2 köt. (Eger: A Püspöki Betűkkel, 1792); GYÖRGY, *A magyar regény előzményei*, 287, 89. sz. Az egri Püspöki Nyomdában korábban megjelent Barclay egy másik műve, az először 1617-ben Rómában kiadott *Paraenesis ad Sectarios. Libri II* (Eger: Typis Scholae Episcop., 1774). Az apologetikus teológiai traktátus 1726–1775 között többször megjelent más magyarországi nyomdahelyeken is. PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 4 köt. (Budapest: Dobrowsky Ágost, 1888–1892), 1:179–180; SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis”...*, 288–292.

sen rövidített adaptációja Kolozsvár–Szeben nyomdahellyel, „Nemes, magyar nemzetnek” ajánlva, egy kötetben látott napvilágot.⁷³

Barclay ciceroníanus alapokon nyugvó, eklektikus latinsága, az irodalmi utalások gazdagsága, az oszcilláló jelentésszintek, a politikai-retorikai konnotációval rendelkező kifejezések, továbbá a dialógusok, leírások, levelek és versbetétek folyamatos váltokozása nem könnyű feladat elé állította a fordítókat és átdolgozókat. Az olvasóhoz szóló ajánlás szerint Fejér munkáját ösztönözte a könyv „minden nemzeteknél való kellemessége” és „tulajdon nyelvekre” történt fordítása, a költemények és oktatások „csaknem valóságos történetként és törvényként” történt befogadása.⁷⁴ Szándéka volt, hogy a latin könyvet az „ékesen szólás” miatt „nem könnyen” értőknek segítséget nyújtson a megértésben. Munkamódszeréről kijelenti, nem a „szókhöz”, hanem „a szólásnak módjához” „alkalmazta” a fordítást. Törekedett „jó magyarsággal kifejtetni” a „csinosan kimondott” dolgokat, és igyekezett, hogy ne hibázzon se a latin „valóságos értelmében”, se a „magyarságban”. Így a könyv olvasása egyszerre segítheti a magyar és a latin nyelv tanulását. Az „értelmes és hasznos gyönyörködéssel” való olvasás érdekében Fejér nem kívánta munkáját „csigázott szókkal és erőltetett magyarsággal” terhelni, sőt igyekezett könnyebbé tenni a megértést „a rojtfejtésnél vagy az orsópendítésnél” is. Biztatja az olvasót, legalább olyan figyelemmel kezdjen az olvasáshoz, mellyel a „nyomatott újságokat olvassák”. Megjegyzi, a könyvben található történetek között vannak olyanok, amelyekhez az olvasók „mind házi, mind külső magaviseletüket, sőt egész életüket hasznosan szabhatják”.

Fejér felhívja a figyelmet, a könyvben foglalt dolgok nem történtek meg a valóságban; az „egész könyv merő költemény, és mese”. Jelzi, tanácsosnak ítélte elhagyni a mese mögötti valóság nyomozására vonatkozó fejtegetéseket, és utal a II. könyv kilencedik részére, melyben a szerző kifejti, egyaránt téved, aki tudni akarja e „költemény” okát [azaz valóságát], és aki nem alkalmazza „ezen írást a történt dolgok valóságára”. Hozzáfüzi, Barclay az említett részben hangsúlyozza, fő célja „költeményével” az volt, hogy „a vétkeket mindenféle rendekből kigyomlálja, és helyükbe a józan erkölcsöt beültettesse.” Annak, aki ilyen szándékkal olvassa a könyvet, nagyobb hasznára fog szolgálni, mint annak, aki a valóságra vonatkozó célzásokat „hivalkodó vagy tétovázó magyarázattal fitogtatja.” Az ajánlás végén Fejér aláhúzza a könyv hasznos, épületes és ártatlan voltát, mondván, a szerelmesek megtanulhatják belőle a tiszta és állhatatos szeretet szükségességét. Az említett részben Barclay – Fejér összegzésével összhangban – kifejti a történelmi fikció létrehozásának általa alkalmazott módszerét, és azzal indokolja eljárását, hogy így nem a személyeket, hanem csupán a vétkeket fogják üldözni. A fordítás hármassá, nyelv művelő, szórakoztató és morális-didaktikus célkitűzése az ajánlásból nyilvánvaló. A mű XIII. Lajos francia királyhoz szóló ajánlását Fejér teljes egészében

73 John BARCLAY, *Bárkláj Árgénisse: Deákbold szabad fordítás, K. Boér Sándor által*, ford. BOÉR Sándor (Kolozsvár–Szeben: Hochmeister Márton, 1792).

74 BARKLÁJUS, *Argenisse...*, A2-A4; MAY, *A magyar heroikus regény...*, 64, EGYED, „Peranhylaeus Argenissen...”, 143-148.

elhagyta. A latin és a magyar szöveg összevetéséhez a II. könyv első és tizenötödik fejezeteinek elejét idézzük példaként:

Barclay, 1776, 92–93. LIBER SECVNDVS CAP. I. ARGVMENTVM. [...]	Fejér, 1792, 194–195. MÁSDIK KÖNYV. ELSŐ RÉSZNEK SUMMÁJA. [...]
<p>Poliarchum ex Sicilia exegisse, uisa Lycogeni ingens de Meleandro uictoria: Quippe acer iuuenis, maturusque consilio, sui genii magnitudine regias partes extulerat, et faciora factiosis scelera erant hoc extincto, uel saltem absente. Mortis enim ipsius opinio diu non constitit; sed siue res suspecta tantum fuit, siue a consciis edita, non obscure Arsidas iactabatur, illi cum nauigio salutem obtulisse. Et haec prima Lycogenis in Regem criminatio; quum per homines subornatos, in populum spargeret Meleandro fluxam fidem fuisse et Rege indignam. Quippe illius iussu legatos a Poliarcho caesos, et reum clam exemptum supplicio; iamque securum in Italia, forte ad paria facinora, praestari. Haec modeste Lycogenes, et tantum apud eos, quibus inuisus Meleander: Sed clientes licentius infamiam Regis urgebant. Nouis enim motibus materia quaerebatur; Nec deerant, qui haec tumultuandi initia ad Meleandrum deferrent. Ille consulto in pristinae lenitatis specie perseuerebat; ut quae incuriae imago res antea eius affixerat; iam imponeret inimicis. Accendebat eius animum, praeter facinora Lycogenis, periculum e fortunarum, uirilium in Argenide constantia:</p>	<p>Poliarkusnak Szicíliaából való ki-futamtatását Meleanderen vett főbb győzedelmének állította Likogenes: mert ugyan-is Ez a' jeles böltsességű, és meg érett tanátsú Ifjú véle született bátorságával, és vitézségével a' Királyi hatalmat nagyobb tiszteletre emelte: mellyre nézve Ennek halálával, vagy leg alább jelen nem létével könnyebb módgyok esett az hitetlen Embereknek a' párt-ütésről gondolkodni. De ugyan tsak Poliarkus halálának híre sokáig nem tartott; mert vagy gyanakodásból, vagy a' titoknak ki-nyilatkozásából Arzidas szóba vétetett, hogy Poliarkust a' Szigetből saját hajóján ki-vitte. És ezen kezdette Likogenes a' Királynak gyalázását. Midőn az arra el-készített Emberei által a' Nép előtt hirdette, hogy Meleander Királyi méltósága ellen hitét törvénytelenül meg szegte. Utánna vetvén, hogy a' Királynak parantso[la]ttyából ölte meg Poliarkus a' Követeket, és ugyan azért menekedvén meg a' büntetéstől, most Olasz-Országban talám hasonló gonosz történetekre tartatik. Ezen szókat Likogenes módoson, és tsak Azok előtt, kik Meleandert gyűlölték, hintegette. De az ő hívei bátóságosabban motskolták mindenfelé a' Királynak nevét. Ekképen keresett Likogenes okot az újabb Párt-ütésre. Találkoztak, kik ezen pártolkodásnak zengéjét Meleandernek meg vitték. De a' Király előbbeni szelédtségének gyakorlásában olly szándékkal meg maradott, hogy gondatlanságának tettezésével, melly annak előtte Királyi Méltóságát meg vesztegette, tsalt vethessen Ellenségének. Fel-gyúlasztotta Meleandernek boszszonkodását nem tsak Likogenesnek hitetlensége, és Királyi Méltóságának veszedelembé való forgása, hanem még Argenisnek állhatatos, és Férjfiút illető bátorsága-is;</p>

<p>Barclay, 1776, 192–193. [LIBER SECVNDVS] CAP. XV. ARGVMENTUM. [...]</p>	<p>Fejér, 1792, 400–401. [MÁSODIK KÖNYV] XV. RÉSZNEK SUMMÁJA. [...]</p>
<p>Redeuntes in castra omen etiam exceptit, quod maxime uatibus placuerat. Quum enim tentorium Meleandri incommodo loco positum famuli in editiora transferrent, fierentque exiguae fossae statuendis stipitibus, quibus religatum tabernaculum niteretur, reperta sunt aliquot ossa, corporis quidem, ut uidebatur, humani, ceterum longe assuetam hominum illius saeculi mensuram uincunt. Nec dubium, quin alicuius de gente Cycloporum reliquiae essent. Continuo augures interpretati sunt, omnes Siciliae uires subiici Meleandro; quum nihil in ea fuisse ualidius Cycloporibus memoretur, qui tabernaculo Regis subiecti, seipos denique tradebant. Nondum intra aggerem Meleander et Radiobanes erant, quum haec illis immensorum corporum frustra gratantium uatum adulatio ostendit. Plus inde stuporis Radiobani quam Meleandro fuit, non tunc primum ossa Cycloporum contemplanti. At Radiobanes, qui antea ipsam Cycloporum memoriam in fabulis habuerat, quum et ossa contrectaret, et uideret, Meleandrum uix ad spectaculum, tanquam haud insolens esset, moueri, sciscitari impensius institit, quas gens illa Cycloporum, quibusue moribus; unde orta; quo modo perisset; et Meleander, qui, belli atque castrorum cura Eurymedi tradita, ad securitatis regiam speciem, uariis hilariter sermonibus uacabat, Sardis maxime circumfusis, laetusque de suae Siciliae monumentis interrogari, dum in castra procedunt, sic orsus est:</p>	<p>A' Királyoknak a' Táborba vissza-térésével tsuda jel történt, mellyen a' Jöwendölök szök-détselve örvendeztek. Mert a' midőn Meleandernek Sátora az alkalmatlan helyről dombosabbra állítattna, és a' Sátor támasztó karóknak gödrei ásattattnának, találtattak egynéhány tsontok, mellyek embereké vóltak ugyan, de olyanoké, kik a' mostani üdöbéli embereknek mértékét sokkal fellyúl halladták. Nem-is vétetett kétségbe, hogy azok ne lettek vólna egy szemű Oriásoknak tetemei. Melly történetet leg ottan arra magyarázták a' Jöwendölök, hogy Meleander egész Szicziálián hatalmat véssen: Minthogy abban az egy szemű Oriásokon kívül semmi erősebb nem találtatot; most penig még ezek-is a' Királyi Sátor alá vettettvén, önként meg esméri a' Felségnek hatalmát. Bé sem léptek még a' Királyok a' Tábori Sántzba, és már-is azon tsuda tetemetek leg inkább hízelkedésből a' Királyoknak eleibe vitték a' Jöwendölök. Sokkal inkább tsudálkozott e' látáson Radiobanes, hogy sem Meleander, mivel amaz előtt újság vala. Olvasott ugyan már annak előtte Radiobanes-is kölömbbféle meséket az egy szemű Oriások felől, de minekutánna tetemetek-is szemlélte, és egyszersmind azt-is tapasztalta, hogy Meleander azoknak látására, mivel nem szemlélt újságot, tellyességgel meg nem indúlt; szorgalmatosan kérdezkedett tőle: Mi féle nemzetbéliek lehetek azon egy szemű Oriások? minémű módra éltek? Honnan származtak? és miként szakadott magvok? Ezen kérdésekre Meleander, ki az Hadi, és Tábori gondokat Eurimesdre bízván, bátorságának felségesebb ki-jelentésére kölömbbféle beszélgetéseknek folytatásában mulatta üdeit, észre-vévén a' körülötte álló Szardiniaiaknak várakozását, tekintvén azt-is, hogy Szicziáliának régiségéről kedvére szólhat, a' Táborba való érkezésével ekképen kezdette szóllását.</p>

A két szövegpélda tanúsága szerint Fejér híven követi a latin szöveg szintaktikai tagolását, egy-két esetben azonban kisebb bővítést alkalmaz a szemléletesség érdekében. A névmás helyett a személynév beillesztése megkönnyíti a cselekmény nyomon követését. Előfordul, hogy szinonim kifejezéseket azonos szóval ad vissza, másutt a néven

nevezett személyeket közös méltóságukkal jelöli. A kérdések után pontosvesszők helyett következetesen kérdőjeleket használ.

A fordítás különlegessége a mindkét kötetben megtalálható illusztrációciklus. Az első kötet a díszcímlappal együtt tizenhárom, a második huszonnégy egész oldalas rézmetszetet tartalmaz.⁷⁵ Ismeretes, hogy az *Argenis* 1673-tól a nürnbergi Endter kiadónál megjelent latin kiadásait és az ezek nyomán készült 1769-es és 1776-os nürnbergi Schwarzkopf-féle kiadásokat az egyszerű szövegillusztrációkon túlmutató, részben szimbolikus-emblematikus jellegű rézmetszetekkel látták el.⁷⁶ A Fejér-féle fordítás illusztrációit Tischler Antal készítette az 1769-es nürnbergi kiadás rézmetszetei nyomán. A magyar kiadás képei tartalmilag és kompozicionálisan egyaránt megfelelnek az említett nürnbergi kiadás metszeteinek. Tischler az eredetinel valamivel nagyobb méretben metszette újra a lapokat, a részletekben kisebb módosításokat hajtott végre, az eredeti képek alatt olvasható latin disztichonok helyére azok magyar fordításának szövegét metszette. A nagyobb formátum lehetővé tette a finomabb kidolgozást és a háttér részletezőbb visszaadását.

Az illusztrációciklus a szöveg kiemelten fontos részeinek és erkölcsi tanulságainak mediális transzformációja. A legtöbb lap az emblematikus *pictura* mellett egy, az adott fejezetből vett jelenetet ábrázol; néha azonban előfordul magának a jelenetnek a felhasználása emblematikus *picturaként*. Szöveg és kép vizuális kapcsolatát aláhúzza az is, hogy a képaláírás közvetlenül utal a regény cselekményére. Az emblematikus motívumok által közvetített és a képaláírásokban megfogalmazott felismerések megfelelnek a cselekményből lesűrhető vagy a dialógusok által közvetített tanulságoknak.

Fejér adaptációja átvette a nürnbergi kiadások teljes narratív képi programját. A rézmetszetek többsége két különböző képi összetevőből épül fel. Az előtérben rendszerint szimbolikus motívum, a háttérben a regény adott fejezetének fontos jelenete látható. A disztichon rendszerint értelmezi az előtérben ábrázolt motívumot, a háttérjelenet az ebből levonható és a *subscriptió*ban megfogalmazott tanulság alkalmazását jeleníti meg. A két képrész nem mindig válik el élesen egymástól. Előfordul, hogy a szövegillusztráció az előtérben kapott helyet. A kétrészes megoldás mellett megtalálható az egyrészes képtípus, amikor például a szöveget illusztráló rész azonos az emblematikus képi motívummal. Vannak az egész lapot betöltő tiszta szövegillusztrációk is, amelyekhez alkalomszerűen allegorikus motívumok kapcsolódnak.

A képaláírások többségét is kétrészes tagolás jellemzi: a disztichon egyik verse rendszerint a bemutatott jelenetre, a másik az emblematikus értelemre vonatkozik. A képet leíró sor nem mindig kapcsolódik szintaktikailag is az értelmező sorhoz; az összefüggés gyakran az emblematikus képi mezőből származó metafora révén jön létre. A képet értelmező vers néha közvetlenül a cselekményre vonatkozik, s az olvasónak

75 A továbbiakhoz lásd KNAPP, *Irodalmi emblematika...*, 98–100; KNAPP és TÜSKÉS, *Emblematics in Hungary...*, 61–63.

76 Dietmar PEIL, „Die emblematischen Illustrationen zu John Barclays *Argenis*”, in *Text und Bild: Aspekte des Zusammenwirkens zweier Künste in Mittelalter und früher Neuzeit*, szerk. Christel MEIER és Uwe RUBERG, 689–731 (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1980).

kell elvégeznie az általánosítást. Amikor megszemélyesítések vagy a regény alakjaihoz kapcsolt allegorikus attribútumok jelennek meg az emblémában, a kép- és jelentésszinteknek ez a keveredése a képalírásban is tükröződik.

Az emblematikus illusztrációknak mintegy a fele szorosan kapcsolódik a regény szövegéhez, a szöveg azonban csak kivételesen határozza meg az embléma *picturáját*. A szereplők többször válnak emblematikus jelentés hordozóivá, más esetekben az emblematikus tanulság a háttérben ábrázolt jelenetre vonatkozik. Az illusztrációk mintegy harmadánál az emblematikus közlés általános szinten marad, és csupán lazán kapcsolódik a cselekményhez. Néhányszor ellentét áll fenn az emblematikus és a szöveget illusztráló képrészek között. Az emblémák egy kis része egyaránt vonatkoztatható az adott jelenetre és az egész cselekményre. Mindez mutatja a kép-szöveg kapcsolatok sokrétűségét és alapvetően didaktikus meghatározottságát.

Az emblémáknak mintegy a negyede kifejezetten politikai üzeneteket hordoz, amelyek az államvezetésre és az uralkodó helyes magatartására vonatkoznak. Számos embléma áttételesen közvetít politikai mondanivalót vagy uralkodóknak szóló tanulságot. Az ilyen típusú emblémák magas aránya jelzi a regény szoros kapcsolatát a fejedelmi tükör műfajával és az állambölcseleti irodalommal. Az illusztrált *Argenis*-kiadások, köztük Fejér fordítása, példazzák az emblematikus kifejezésforma behatolását a fikciós irodalom területére.

Míg az illusztrációkhoz kapcsolt disztichonok fordításai gyakran nehézkesek, a versbetétek fordításai, melyek a hagyományos bokorrímes hatosversek formájában készültek, jobban sikerültek, és növelik a mű életszerűségét. Egyed Emese megfigyelése szerint a klasszicizáló és az érzékeny poétika határán helyezhetők el.⁷⁷ Több helyen eredeti megfogalmazások, képes kifejezések, rejtett vagy explicit humor és más hangulatteremtő megoldások találhatók.

Míg Fejér Antal fordításában nincs cenzori engedély, K. Boér Sándor adaptációja Eszterházy János kolozsvári cenzor engedélyével jelent meg. Boér munkája az öt könyvre osztott 18. századi latin nyelvű kiadásokkal szemben hat, nagyjából egyenlő terjedelmű könyvre tagolódik, a könyveken belüli részekre osztás, az argumentumok és a versbetétek teljes egészében hiányoznak. A hatkönyves beosztás Josse abbé 1732. évi francia átdolgozására emlékeztet.⁷⁸ A lehetőség, amely szerint Boért a regény 1621-es első, fejezettel nélküli kiadása inspirálta a fejezettel mellőzésére, kevésbé valószínű. Az összerjedelem valamivel több mint háromszáz lap, nyolcadrét formátumban, ami önmagában is mutatja az eredeti szövegnek mintegy a harmadára történt rövidítést. A sűrített változat nem fordítás, hanem az eredeti mű központi cselekményeinek és motívumainak kivonatos összefoglalása, újraírása. A könyveken belüli egyetlen tagoló eszköz az új bekezdéseknél beiktatott üres sor, ezek alkalmazása azonban nem követi pontosan az eredeti mű könyveinek fejezetekre osztását. Boér külön

77 EGYED Emese, *Argenisi versek*, előadás az *Omnia sponte fluant: Emlékkonferencia Jankovics József tiszteletére*, Vaja, 2022. okt. 13–15. című tanácskozáson.

78 John BARCLAY, *L'Argénis de Barclay, traduction nouvelle par Mr. l'Abbé Josse* [...], ford. Louis JOSSE, 3 köt. (Chartres: N. Besnard, 1732); GYÖRGY, *A magyar regény előzményei* 288.

előszót írt, amely elé egy Plinius-idézetet illesztett,⁷⁹ és teljes egészében közölte Barclay XIII. Lajosnak címzett ajánlásának fordítását.⁸⁰ A *Naturalis historia* előszavából (Praef. 15) vett idézet – „Res ardua vetustis novitatem dare, novis auctoritatem, obsoletis nitorem” (Nehéz dolog megmutatni a régiben az újat, tekintélyt adni az újnak, fényességet az elavultnak) – a régi dolgok jelentőségére és aktualitására figyelmeztet. Mivel a regény latin és magyar szövege a szabad adaptáció miatt ebben az esetben nem összevethető, Barclay ajánlásának elejét idézzük:

Barclay, 1776,)(2 [r-v]	K. Boér, 1792, [XI]-XII.
<p>Serenissimo et Potentissimo PRINCIPI LVDOVICO XIII Galliae et Nauarrae Regi Christianissimo, cet. IOANNES BARCLAIVS S. D.</p> <p>Nouo isti generi scriptionis, nec forsitan in Latinis antea uiso, LVDOVICE, Rex Christianissime, ut faueas ipse et fauoris publici uiam regia humanitate aperias, facile poteris exorari. Nunquam enim haec bella, hos casus, regnorumque discrimina et amores pudicae iuuentutis, quos habet iste liber, Tu illo flore aetatis, illa uiuidae indolis laetitia, tam capaci ad seria et remissionem ingenio, contemnes. Videbis uirtutum uitiorumque certamina, nulli quam uestris in aulis atrociora. Despicies, quid indulgentia Regum peccauerit, quidue audacia. Oderis publicae paci infestos, gaudebisque mulctari: Tuas saepe uirtutes reperies: Tua in aliis Heroibus simplicius facta miraberis: popularem denique tuum, tot fatis, tot hostibus exercitum Poliarchum, ipsa uirtutis & dignitatis similitudine habebis chariorem; nec pollues sanctitatem famae tuae, quae Te uirum & Regem ab inassueti candoris fortitudine celebrat, si amabis Argenidem. Satis denique se hic liber Tuae Maiestati probabit, si intelligens, in illo aliquot Principum laudes referri. Tua enim interest, ut, qui tot historiarum materiam orbi daturus es, iam nunc literis faueas, Regum uitam quacunque ratione narrantibus.</p>	<p>A' SZERZŐ BÁRKLÁJNAK, TIZENHARMADIK LAJOS, FRANTZIA KIRÁLYNAK IRT AJÁNLO LEVELE.</p> <p>Hogy ezen újj, és talám eddig Déákba nem szemléltetett Munka nemének kedvezni méltoztatván, ilyen Királyi indulattal, a' közönséges szeretetnek utat nyiss Felséges Király! könnyen ki-nyerheti esedezésem. Mert soha Néked, ennek ütközeteit, történeteit, és a' szemérmes Ifuságnak szerelméit, ezen mostani életed virágja, oly virgantz érzékenységeid elevensége, és a' múltaságra annyira alkalmas hajlandóságod, megvetni nem engedik. Által látod ebből: suholt a' nemes tulajdonságok, és vétkek edgyütt való hartozolását keményebbnek nem lenni, mint a' Ti udvaraitokban. Meg-ismérheted, mennyire hibázzék az Uralkodóknak mind felette való jószágok, mind pedig mérészségek; gyüölöni fogod a' közönséges tsendesség háborgatóit, és örvendeszsz érdemelt büntetéseken. Sok helyeken találsz nemes dolgaidra, és hires tetteidet más Nagyoktól gyengébben gyakoroltattaknak lenni tsudállod: a' sok szenvedéseken és ellenkezéseken által-ment Földidet Poliárkust pedig, magánál a' nemes tulajdonság 's méltóság képénél kedvesebben fogadhatod. Ugy sem mutskolod-meg hirednek szentségét, mely Tégedet mindenütt ritka vitézségü férfinak, és Királynak rajzol, ha Argénist szereted. Eléggé tethetik továbbá Felséges vóltodnak ez a' könyv, a' melyben bizonyos Fejedelmeknek közöltetnek történetei: mert Hozzád, a' ki annyi írásokra adsz okot e' világnak, illő dolog, kedvezni olyan betűknek, melyek akármí tzelből-is Királyi életeket festenek.</p>

79 BARCLAY, *Bárkláj Árgénisse...*)(2)-(5).

80 Uo., XI-XVI.

Egy-két apró terminológiai változtatástól eltekintve Boér itt pontosan követi az eredetit. Időnként azzal módosítja a szöveg tagolását, hogy pontosvesszők és kettőspontok helyett új mondatot kezd.

Az előszó címzettjét Boér „Kedves nemzetem”-nek szólítja, művét jellegzetes kicsinyítésekkel „könyvecském”-nek és „Magyar Argénisecské”-nek nevezi. Nem eldönthető, hogy a kicsinyítések a mű erőteljes rövidítésére utalnak vagy egyszerűen a rokokó stílus eszközei. Az első mondat szerint Boér kettős célt tűzött maga elé: az olvasónak gyönyörűséget szerezni és „tisztelni”, azaz elősegíteni az anyanyelv virágzását.⁸¹ Munkájáról így ír: „Fordításom szabad, inkább az érdemesebb tárgyakhoz, mint az egész munkához lévén kötve. A francia D’Alembert fordításbeli ítéletét követtem”, azaz az olyan részeket, amelyek bizonyosan, különösen az ifjúság előtt „kedvetlenek” lettek volna, mint az áldozatok, papi dolgok, „imide amoda rajzolt hosszás versek”, az ország és más közönség dolgairól való komor elmélgedések és hasonlók, Boér elhagyta. Ezek helyett a „gyengécskéket szépítette”, és a „régiségeket érzékeny, természeti ízhez és érzéshez vonzó taldalékokkal segítvén édesítette”. A fordító – Boér szerint – nem követ el hibát az eredetinek „imitt amott új szerzeményecskékkkel ejtett változtatásában”, különösen e munkánál, melynek célja nem annyira történeteket rajzolni, hanem „bizonyos lappangó gúnyolást ejteni”. Rövidített is, „amennyit lehetett”, ezért munkája, saját állítása szerint, „a másik Argenisnek inkább velejének, semmint másának nevezhető”.

Szemléletes képpel – „ebben velem egy hajóban evezőre akadtam” – jelzi, a munka nyomtatása közben tudomást szerzett a másik fordításról. Kijelenti, nem tartja szükségesnek mentegetni a könyv „szerelmes voltát”, mivel mindenki tudja, „hogy a költött történetek szeretettel vannak teli”. A „mulatságra szentelt könyvek” tárgya rendszerint a hűség állandóságának bemutatása „ezer viszontagság” között, hogy végül „mégis borostyánt tegyenek fejére”. Az itt olvasható szerelmes történeteket nem szeplősíti erkölcsstelenség, állítja. A befejezésben „első ifjú tehetsége szüleményé”-nek nevezi művét, és ígéri, ha ezzel megnyerheti a nemzet szeretetét, többekkel is fog áldozni neki.

Boér tehát az ifjúság mellett a felnőtt olvasókra is számított, és munkája alapján a felekezeti tolerancia hívének mutatkozik. Nem lefordította, hanem a cselekmény fő vonulatának megtartásával lényegében újrairta a regényt. Nem állítható, hogy „egyszerű kalandos szerelmi történeté gyengítette” azt.⁸² Szuverén módon bánt az eredetivel: válogatott a forrásszövegből, hangsúlyokat helyezett át, és szabadon formálta a közvetítésre kiválasztott művet. Folyamatosan összevon, tömörít, rövidít, a kitérőket többnyire elhagyja, a történeti, mitológiai, földrajzi és régészeti vonatkozásokat megritkítja. Törekedett az elbeszélés elevebbé tételére, miközben számos részlet, mélyebb összefüggés, humoros vagy ironikus megjegyzés és morális fejtegetés áldozatul esett. A II. könyv XIV. fejezetét például, amely a szerzői szándékot és a remélt hatást reflektálja, Boér teljes egészében elhagyta. A levélbetéteket viszont – rövidítve ugyan, de – csaknem teljes számban lefordította. A cselekmény felgyorsítása helyenként, mint

81 MAY, *A magyar heroikus regény...*, 64–67; EGYED, „Peranhylaeus Argenisben...”, 148–151.

82 GYÖRGY, *A magyar regény előzményei*, 288.

például Poliarchus és Radiobanes összecsapásának ábrázolásában, karikatúra jellegű megoldásokat eredményezett az eredetihez viszonyítva.⁸³

Boér nyelve gördülékeny, hajlékony, kifejező és képekben gazdag. A retorikai eszközök egyik részét a latin eredetiből merítette, másik része saját invenciója. A kedvelt eszközök közé tartozik a hasonlat, a metafora, a megszemélyesítés, az allegória, a körmondát és az aforisztikus megfogalmazás, de nem hiányoznak a tájszavak, népies fordulatok és szólások sem.⁸⁴ A mesterkélt szóalkotás és a jelzőhalmozás csaknem teljesen hiányzik.

Az eddigi áttekintés mutatja, az *Argenis*-fordítások fontos lépést jelentettek az önálló magyar próza történetében. A fordítások a magyar viszonyok között is aktuális politikai, társadalmi és más problémákat vetettek fel, miközben új írói megoldásokkal kísérleteztek. A nyomtatásban megjelent két fordítás, illetőleg adaptáció hozzájárult egy új olvasmánytípus népszerűsítéséhez, és előkészítette a modern regény befogadását. Fejér és K. Boér mindenképp a nemzeti műveltség előmozdítójának tekintette munkáját, és nem hivatkozott a külföldi irodalom megismertetésének szándékára.

Az Argenis mint a magyar regény ösztönzője

Az *Argenis* 18. század végi magyarországi hatásának legfontosabb tanúja Dugonics András két regénye, a latin nyelvű *Argonautica* (1778)⁸⁵ és a magyar nyelvű *Etelka, egy igen ritka magyar kis-aszszony Világos-váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink' ideikben* (1788).⁸⁶ Nem mellékes tényező, hogy Dugonics – többek között – költő, nyelvújító és történetíró volt, aki jelentős szerepet játszott a magyar tárgyú történelmi dráma megteremtésében. Több latin és magyar nyelvű drámát és egy Trója-eposzt írt, elkészítette az *Odüsszeia* első magyar fordítását, átdolgozta Héliodorosz *Aithiopikáját*, kiadta Gyöngyösi István verseit, és lefordította Voltaire filozófiai regényét, a *Zadigot*. Mint Szörényi László megállapította, az argonauták történetét feldolgozó *Argonautica* a neolatin regény történetének jelentős magyar példája, bizonyos értelemben a magyarországi neolatin eposz végső összefoglalása, egyben az *Etelka* előfutára és a romantikus nemzeti eposz egyik forrása.⁸⁷ A mű első változatához írt, kéziratban maradt előszóban (1768) Dugonics megnevezi mintáit: Homéroszt, Vergiliust, Barclay *Argenisét*, Fénelon *Télémaque-ját* és Gyöngyösi Istvánnak az *Aithiopikát* feldolgozó, *Új életre hozott Chariclia*

83 EGYED, „Peranhylaeus Argenisben...”, 150.

84 Példákat idéz MAX, *A magyar heroikus regény...*, 147, 151, 154, 157–158, 164, 166, 171.

85 Andreas DUGONICIUS, *Argonauticorum sive de vellere aureo libri XXIV* (Pozsony–Kassa: Joannes Michael Landerer, 1778). Hasonmás kiadása Szörényi László tanulmányával: Andreas DUGONICIUS, *Argonauticorum sive de vellere aureo libri XXIV*, szerk. SZÖRÉNYI László (Budapest: Balassi Kiadó, 2006).

86 Kritikai kiadása: DUGONICS András, *Etelka*, szerk., tan. PENKE Olga, Csokonai könyvtár. Források 8 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2002).

87 SZÖRÉNYI László, „Dugonics és a neolatin regény”, in *Látó szívvel*, szerk. BENDE József, DEÁK Viktória és PÁKOZDI István, 667–673 (Budapest: Vigilia, 2006); László SZÖRÉNYI, „Dugonics' *Argonautica*”, *Camoenae Hungaricae* 3 (2006): 161–168.

(1700) című eposzát.⁸⁸ 1650–1800 között csaknem minden regényelmélet-szerző hivatkozik Homéroszra és Vergiliusra, Dugonics azonban az *Argenist* az *Odüsszeia* elé helyezi,⁸⁹ ugyanakkor kifogásolja a regény terjedtségét.

Az *Argenis* és az *Argonautica* között több tartalmi megfelelés és motívumpárhuzam található.⁹⁰ Mindkettőre jellemző a kalandokban gazdag cselekményvezetés, a csodás események sokasága, a tengerentúli helyszín, a királyi hatalom szentségének hangsúlyozása, az erkölcs és a vallás eszméin nyugvó uralkodás eszméje. A közös motívumokhoz tartozik például a titokzatos származás, továbbá a női ruhába bújt férfi szerető lelepleződése egyik hősi cselekedete alkalmával. Ugyanide sorolható a csodálatos módon felfedezett titkos levelek motívuma, a nem szívesen látott kérő terve a lány megszöktetésére, a lány megmenekülése színlelt betegség révén, valamint a szerelmesek hirtelen hangulat- és magatartásváltozásának az ábrázolása. Nem zárható ki a feltételezés, hogy Barclay *Icon animorum*ának nyolcadik fejezete a magyarok tulajdonságainak bemutatásával ugyancsak hatott az *Argonauticára*.⁹¹ Néhány évvel az *Etelka* második kiadása (1791) után Dugonics megjelentette az *Argonautica* rövidített magyar nyelvű változatát (1794).⁹²

Dugonics másik műve, az *Etelka* az első eredeti nemzeti történelmi tárgyú regény magyar nyelven. Műfaja szerint első megközelítésben a gáláns-heroikus államregény típusába tartozik. A szerző nagyszámú történelmi forrást dolgozott fel, amelyek egy részét a jegyzetekben hasznosította. Fő célja II. József németesítő, magyarellenes politikájának közvetett bírálata. A kritika itt élesebb, mint az *Argonauticában*; a cenzúra két évig késleltette a mű megjelenését. Dugonics egyaránt merít az európai regény, az eposz és különböző rövid műfajok hagyományából; egyik megjegyzése szerint modelljei az *Argenis*, Vergilius és Homérosz voltak.⁹³ A hagyománnyal szakító és a korabeli regényirodalom sztenderdjétől egyaránt eltérő hatáselemekkel is kísérletezik, kulturális és nyelvi alapokon álló, új típusú magyarságképet közvetít; a hősnő az ideálisnak tar-

88 „Legi avide et diligenter, ac Vergilius quidem tanto me sui desiderio adfecit, ut diem perdere mihi visus sim, quo ex eo nihil memoriae commendassem, aut legissem saltem. Legi deinde, quamquam serius, Homerum etiam, illum excellentem vatem, ac Virgilii imprimis institutorem, legi Barclai Argenidem, legi Fenelonii Telemachum, legi postremo hungarico opere confectum a Gyöngyössi Caricliam.” Idézi BERÉNYI-RÉVÉSZ, „Humanistische Anregungen...”, 98.

89 „Immo libere fortasse (nam nondum a quoquam hoc iudicio professi audivi) confiteor tamen, et agnosco: in Barclai Argenide esse aliquid divini, quod in Homero frustra quaesieris. Illam incredibilem rerum varietatem dico, ac mirabiliorum prorsus omnium exitum, nec antea provisam conversionem.” Uo., 99. Az előszó teljes szövegét a nyomtatványból ugyancsak kihagyott argumentumok szövegével együtt közli SZÖRÉNYI László, *Dugonics Argonauticája – Dugonics’ “Argonautica”* (Budapest: Balassi Kiadó, 2006), 31–54, az idézett részlet: 36.

90 BERÉNYI-RÉVÉSZ, „Humanistische Anregungen...”, 97–103.

91 SZÖRÉNYI, „Dugonics és a neolatin regény”, 670; TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Modern filológiai füzetek 6 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1969), 69–71.

92 DUGONICS András, *A Gyapjas vitézek*, 2 köt. (Pozsony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1794).

93 „Etelka, sive Arpadi, ducis Hungarorum incomparabilis filia per modum Argenidis, Virgilii, Homerique epopejæ, ritu fabularum Romanensium feliciter deducta. Primum hoc est in patria nostra originale et vere nationale roman”. Idézi PENKE Olga, „Utószó: Az *Etelka* története és kontextusai”, in DUGONICS, *Etelka*, 409–456, 426, 39. jegyzet.

tott magyar erényeket testesíti meg.⁹⁴ A regény rézmetszeteit ugyanaz a Tischler Antal készítette, mint aki az *Argenis* Fejér Antal-féle fordítását illusztrálta. Az első kiadás akkor jelent meg, amikor a nemesség és az értelmiség különösen fogékonyra vált a nemzeti téma iránt, és a magyar nyelv ügye elsőrendű politikai kérdésnek számított. A regénnyel Dugonics a kor egyik legnépszerűbb írójává lépett elő, 1805-ben már a harmadik kiadás jelent meg.⁹⁵

A számos szereplőt felvonultató, fordulatokban gazdag és szerteágazó szerelmi történet a honfoglalás után, Árpád fejedelem idejében és az azt követő időszakban, pogány környezetben játszódik. A regény magán hordja a 17–18. századi európai regény általános jellemzőit, köztük az *in medias res* kezdetet, az előzmények utólagos előadását egy második elbeszélő révén, a női főhős középpontba állítását és a szerelmi történet fő témaként kezelését. A cselekmény a múlt titkára épül, amely csak a regény végén tárul fel, és lehetővé teszi a szerencsés befejezést. Dugonics számára alapvetően fontos a nemzeti történelmi téma: középkori forrásokra támaszkodva regényes feldolgozását adja a magyarság eredetmítoszának, miközben állást foglal a hun-magyar folytonosság és a magyar–finn rokonság mellett. Az *Argenis*hez hasonlóan az *Etelka* is kulcsregény: allegorikus tanítást tartalmaz a helyes uralkodás módjáról, a korabeli politikai és társadalmi kérdések megoldásának lehetőségeiről, a boldogság törekénységéről és a gondviselés szerepéről, egyben áttételes módon bírálja a bécsi udvar politikáját.

A regény bevezetőjében Dugonics a fikció és a történelmi téma összekapcsolását az erkölcsi tanulság szempontjából szerencsésnek tartó szerzőkhöz csatlakozik. Ugyanitt elsősorban a nőolvasók erkölcsi nevelésében tartja hasznosnak a művet. A heroikus regény egyetemes toposzai mellett az *Etelkában* olyan elemek is kimutathatók, amelyeknél felvetődik az *Argenis*ből történt adaptáció lehetősége.⁹⁶ Az *Argenis*ből és más forrásokból származtatható cselekményelemek jellegzetes magyar környezetben jelennek meg. Az *Argenis* hatása, amely együtt érvényesült a *Télémaque* és a *Zadig*, valamint Dugonics korábbi regénye, az *Argonautica* befolyásával, egyaránt kimutatható a koncepcióban, a politikai mondanivaló és a filozófiai gondolatok megfogalmazásában, a cselekményvezetésben, a szereplők konstellációjában, az elbeszélő motívumokban, az utópikus elemek jelenlétében és némely apró részletben. Azonos a két regény alap gondolata: az ártatlanság és a tiszta szerelem győzelme az ármányok sorozatán. Rokoni politikai tendencia: az aktuális politikai problémák és sérelmek múltba vetített, közvetett ábrázolása és ennek révén az állam refromjára törekvés. Mindkét művet jellemzi az elbeszélő keretbe foglalt didaxis. Közös vonás a cselekmény ahistorikus, fiktív világba helyezése és a beszélő nevek alkalmazása.

A szerelmespár szerepeltetése mindkét műben lehetőséget ad az elbeszélés megketőztetésére: a szeretők ismételten elválnak, és függetlenül egymástól különféle veszélye-

94 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 213–215.

95 DUGONICS András, *Etelka, 3., és életemben utolsó kiadás*, 2 köt. (Pozsony–Pest: Fűskúti Landerer Mihály, 1805).

96 A továbbiakhoz lásd BERTHÓTY Ilonka, *Dugonics és Barclay: Bölcsészeti doktori értekezés* (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1909); T.P.I., „András Dugonics”, in *Kindlers neues Literatur-Lexikon, Studienausgabe*, szerk. Walter JENS, 21 köt. (München: Kindler, 1996), 4:938–939.

ket élnek át a végső egyesülésig. Közös sajátosság, hogy a cselekményt ismételten elvi jelentőségű dialógusok és reflexiók szakítják meg, amelyek bemutatják és kifejtik a cselekmény által példázott politikai tendenciákat. A történelem és a történelmi figurák mindkét szerzőnél nem célként, hanem csupán eszközként szolgálnak a politikai elképzelések kifejtésében. Mindkét szerző alkalmazza a történelmi utalást, az erények és bűnök megszemélyesítését, valamint az állammal kapcsolatos különféle elképzelések szembeállítását. Mindketten különböző – történelmi, allegorikus és irodalmi – jelentésszintekkel játszanak, amelyek időnként váltakoznak.⁹⁷ Ugyanakkor jelentős különbségek is vannak: míg például a műfaj megválasztásában Barclay-t művészi szempont vezette, Dugonicsot a cenzúra ösztönözhetette elsősorban. Barclay-nél a forma eredeti, Dugonicsnál kölcsönzés következménye; Barclay-nál a cél egyetemes, Dugonicsnál döntően nemzeti jellegű.⁹⁸

A két mű rokon eszméi közé tartozik az uralkodók óvása a rossz tanácsadóktól és érdemtelen kegyencektől, a jól fizetett hadsereg szükségessége, a lázadók kemény megbüntetése, a henyé életmód kerülése és az alattvalók szabadságának megőrzése. Mindkét műben egy jelentéktelen eseményből lépésről lépésre bontakozik ki a cselekmény, a konfliktust mindkét esetben a riválisok okozzák. A kifejtlet itt és ott benne rejlik az adott helyzetben, a bonyodalom megoldása a feszültség csúcspontján történik. Ugyanakkor az *Etelka* cselekményszövege lazább, a bonyodalom gyakran erőltetett, az epizódok között nincs szoros oksági összefüggés, a szereplők és a cselekmény nem mindig organikusan fonódnak egymásba. Közös jellemző a végkifejtletet késleltető epizódok nagy száma és a történet ismételt megszakítása érdekesítő mozzanatokkal.

A főhősök mindkét regényben inkább passzív szerepet játszanak, szerelmi viszonyuk inkább lírai, mintsem drámai jellegű. Mindketten jövevények, akik titokban tartják előkelő származásukat, és az „isteni eredet” hatását teszik környezetükre. Az elnyerni szándékolt lánnyal az ifjak áldozatbemutatáskor találkoznak először. Közös motívumok, hogy az egyik szerető fél fogságba kerül, a főszereplők készek életükkel megváltani a boldogságot, és a dajka tartja vissza őket az öngyilkosságtól. A Poliarchusszal kapcsolatos mozzanatok egy részét Dugonics nem a férfi főhős, Etele, hanem más személyek sorsával kapcsolja össze. Ugyanígy a két rivális, Archombrotus és Zalánfi jellemvonásait megosztja több szereplő között, miközben történetük némely részletét felcserélve és átalakítva illeszti a cselekménybe. Az átalakítások jelzik, az átvett anyagot igyekezett alárendelni a regény fő tendenciájának.⁹⁹

A közös motívumok közé tartozik a főszereplők testvérének szerepeltetése, az állhatatosság a szerelemben, a riválisok visszautasítása nyomán támadt bosszúvágy, a riválisok megölése párviadalban és a hű emberek segítségének fontossága. Részben azonos a dajkák szerepe is: mindketten fontos előzményeket árulnak el, de míg Selenissa hűtlen lesz Argenishez, Rima a hű szolgáló mintaképe.¹⁰⁰ Szembetűnő még Meleander

97 Vö. SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis”...*, 27.

98 BERTHÓTY, *Dugonics...*, 18–19.

99 Uo., 34–35.

100 Uo., 36–37.

és Zoltán fejedelem ingatag jellemének hasonlósága. Barclay remetéje, Aneroestus és Dugonics remetéje egyaránt a világról való lemondás eszményét képviseli, szerepük azonban különbözik.¹⁰¹ A közös motívumok közül megemlíthető végül a csók mint a testvériség záloga, az áruhába öltözés, a három napi gondolkodási idő kérése, a „nép” aktív részvétele az eseményekben, valamint az, hogy az idegen ország hadseregének megjelenése először félelmet kelt, majd világossá válik békés szándékuk.¹⁰²

1790-ben Dugonics elkészítette az *Etelkának Kúlcsa* című kéziratot, amelyben támogatást kívánt adni a regény értelmezéséhez, elsősorban az utókor számára.¹⁰³ Konkrét szövegrészeket idézve sorra veszi II. József uralkodásának hibáit és az országot ért méltánytalanságokat. Mint Penke Olga megfigyelte, a bírálat fontosabb pontjai a regénnyel összhangban az uralkodás önkényessége, a szabadság korlátozása, a törvények egyoldalú megváltoztatása, a magyar helyett a német nyelv erőltetése, a nemesség elleni intézkedések és az idegenek favorizálása. Feltételezhető, hogy a kortárs olvasók magyarázatok nélkül is pontosan értették a rejtett politikai utalásokat.¹⁰⁴

Kitekintés

A vizsgálat eredménye, hogy míg Barclay regénye a 18. század vége felé Nyugat-Európában feledésbe merülni látszik,¹⁰⁵ az *Argenis* a korabeli európai irodalom legismertebb művei közé tartozott a 17–18. századi Magyarországon, annak ellenére, hogy – a legtöbb nyugat-európai irodalomtól eltérően – itt hiányzik a mű által inspirált 17. századi prózaregények, a folytatások és a nyomtatásban megjelent fordítások hosszú sora. A latin eredetit egyszer sem adták ki Magyarországon, hiányoznak a lelkes fogadtatás korai szöveges megnyilvánulásai. Nem készült az első spanyol fordításokhoz vagy Martin Opitz fordításához mérhető korai és irodalmi minőségű fordítás,¹⁰⁶ hiányoznak a színpadi adaptációk. A produktív recepció közép-kelet-európai viszonylatban is megkésett az 1697-ben megjelent lengyel és az 1751-ben kiadott orosz fordításhoz viszonyítva.

Ugyanakkor nem kétséges, hogy a latin eredeti, a kézirat és a nyomtatásban megjelent fordítások, adaptációk és a regény által inspirált alkotások egyaránt jelentős szerepet játszottak a politikai tudás, egy immanens fejedelmi oktatás és bölcsességtan narratív közvetítésében. A 18. század második felében felerősödő érdeklődés egyik le-

101 Uo., 25–27.

102 Uo., 29–30.

103 Szövegét közli: DUGONICS, *Etelka*, 2002, 462–471.

104 Bessenyei György *Tariménes útazása* (1802–1804) című állambölcséleti regényével kapcsolatban – részletes vizsgálat nélkül – ugyancsak felvetődött az *Argenis* mintaszerepének lehetősége. BESSENYEI György, *Tariménes útazása*, szerk. NAGY Imre, Bessenyei György összes művei (Budapest: Balassi Kiadó, 1999), 50.

105 SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis”...*, 1.

106 Charles J. DAVIS, „John Barclay and His *Argenis* in Spain”, *Humanistica Lovaniensia* 32 (1983): 28–44; Martin OPITZ, *Gesammelte Werke, Bd. III, 1–2. Teil: Die Übersetzung von John Barclays „Argenis”*, szerk. Georg SCHULZ-BEHREND, Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart, 296–297 (Stuttgart: Anton Hiersemann, 1970).

hetséges oka, hogy az *Argenis* – kezdetleges módon ugyan, de – előreutal a felvilágosult abszolutizmus némely sajátosságára.¹⁰⁷ Az elemzés aláhúzza a megfigyelést, amely szerint a 18. századi magyar irodalomban a fordítások és átdolgozások aránya jóval magasabb volt az eredeti művek arányánál a megelőző időszakhoz viszonyítva.¹⁰⁸ Bár az *Argenis*-fordítások eltérő esztétikai minőséget képviselnek, Dugonics két regényével együtt ezek is hozzájárultak a 18. század második felének irodalmi teljesítményéhez, a nyugat-európai irodalmakhoz viszonyított elmaradottság felszámolásához és új, eredeti művek ösztönzéséhez.

A nyomtatásban megjelent két fordítás ösztönözte az *Argenis* elbeszélő modelljének meghonosítását, és elősegítette a magyar nyelvű irodalom térnyerését. Az előszavak gazdagították a fordításelméleti szövegek korpuszát. Míg az orosz fordítás előszava politikai regényként tekint a műre,¹⁰⁹ a regény politikai vonatkozásait – feltehetően a cenzúra miatt – egyik magyar fordítás előszava sem említi külön. Boér kivonatos adaptációja nemzetközi viszonylatban is unikálisnak tűnik az *Argenis*-átdolgozások között. A fordítások és átdolgozások módszeres lexikológiai, elbeszéléstechnikai, poetológiai-retorikai, nyelvi-stilisztikai vizsgálata, a fordítók és átdolgozók latin nyelvtudásának, tárgyi-lexikai ismereteinek és műveltségbeli felkészültségének elemzése, valamint a forrásként használt kiadások meghatározása külön feladat. Ezek alapján mérlegelni lehetne az egyik vagy másik kézirat fordítás kiadásának lehetőségét. Dugonics koncepciójában sajátos módon egymás mellé kerültek az abszolutizmust legitimáló udvari-heroikus történelmi regény és a felvilágosult politikai regény modelljei.¹¹⁰ Az *Argenis* által is inspirált fő műve jelentősen hozzájárult a politikai-didaktikus fikcióra fogékony olvasóközönség létrejöttéhez, ösztönözte a nemzeti történelem iránti érdeklődést, hatása a történelmi drámában és a nemzeti eposzban egyaránt kimutatható.

107 SIEGL-MOCAVINI, *John Barclays „Argenis“...*, 376.

108 LENGYEL Réka, „Előszó”, in *Nunquam autores, semper interpretes: A magyarországi fordításirodalom a 18. században*, szerk. LENGYEL Réka, 7–14 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016).

109 Capucine CARRIER, *Trediakovskij und die „Argenida“: Ein Vorbild, das keines wurde*, *Specimina Philologiae Slavicae* 90 (München: Otto Sagner, 1991), 300, doi: [10.3726/b12149](https://doi.org/10.3726/b12149).

110 Christopher MEID, *Der politische Roman im 18. Jahrhundert*, *Spectrum Literaturwissenschaft* 73 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2021).

Zrínyi Miklós eposza és az irodalmi orientalizmus

FÖRKÖLI Gábor

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi adjunktus

ORCID: 0000-0001-8653-9792

The epic of ZRÍNYI Miklós and orientalism in literature

Abstract | ZRÍNYI Miklós's image of the Ottomans in the *Obsidio Szigetiana* has been examined several times in the critical literature. This essay attempts to interpret not only the epic itself, but also its place in literary history, from the perspective of orientalism. The study will also review the Turkish-themed works of 16th-century Hungarian epic poetry, as well as ZRÍNYI's immediate successors and the imitators of his works. Finally, the study will examine the reception of ZRÍNYI's oeuvre by the Enlightenment and Romantic-Nationalist literary taste, including ZRÍNYI's transcriptions, the editions of the epic and the critical and literary-historical discourse surrounding the work. From the sources analysed, it can be concluded that ZRÍNYI's epic was a novelty in Hungarian literature in its depiction of the Turks: it is unprecedented both in terms of the aesthetics employed in the description of material and spiritual culture, and in its exploitation of exotic stereotypes. At the same time, his contemporaries and the 17th century epic poets who followed him were less receptive to ZRÍNYI's early orientalism. In the century of the Enlightenment, however, ZRÍNYI was read by RÁDAY Gedeon, KAZINCZY Ferenc and others as an author of idyls with an oriental taste. The question of ZRÍNYI's portrayal of Ottomans remains important for Romantic literary theory and national literary history as well, but here the study of a supposed national character will prevail, and the presumed common Eastern origin of the warring parties, the Hungarians and the Turks, will be brought to the fore.

Keywords | orientalism, ZRÍNYI Miklós, *Obsidio Szigetiana*, idyl, epic, Ottoman Turks

* A szerző köszönetet mond Bene Sándornak értékes javaslataiért, ötleteiért.

A dolgozat Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmének* irodalomtörténeti helyét és recepcióját az oszmánok ábrázolása felől tárgyalja. Zrínyinek a törökökről, illetve a törökök segédnépeként megjelenő tatárokról alkotott képét sokan vizsgálták már a szakirodalomban. Újabban Amedeo di Francesco egész tanulmányt szentelt a kérdésnek. Rámutatott, hogy Zrínyi a törökök bemutatásán keresztül olyan témákról tudott viszonylag szabadon beszélni, amelyek politikai, vallási vagy bölcséleti szempontból különben nagyon kényesek lettek volna. Négy ilyen témát azonosított: a szerencse, avagy a fátum; az érzéki szerelem; a Habsburgokkal szemben megfogalmazott bírálat, amelyet a költő gyakran török szereplők szájába ad, valamint a magyaroknak a törökhöz viszonyított katonai felkészületlensége.¹

Jelen tanulmány Zrínyi törökképét kifejezetten az orientalizmus fogalmából kiindulva szeretné megérteni. Edward W. Said klasszikus alapműve óta az orientalizmust diskurzuskritikai szemszögből egy adott, a 18. századi gyarmati időkkel kezdődő hatalmi pozícióból kialakított keletképpel szokás azonosítani.² A szakirodalom egy része az 1750 előtti időszakot kifejezetten mint az orientalizmust megelőző kort emlegeti.³ Ezzel szemben jogosan vetődhet fel a kérdés, hogy mit kezdünk egy olyan prekoloniális korszak orientális jegyeket magán viselő irodalmával, amelyben még a nyugati kultúra és az iszlám között folytatott párharc az európai kultúra bölcsőjének is számító Földközi-tenger és egyéb európai területek birtoklásáért korántsem dőlt még el egyértelműen.⁴ Továbbá az is izgalmas kérdés, hogy beszélhetünk-e ilyen értelemben vett orientalizmusról egy olyan nemzet irodalma kapcsán, amely – mint a magyar – nem tartozik a gyarmatosító hatalmak sorába, és mint ilyen – noha átveheti és utánozhatja az orientalizmus kérdésfelvetéseit és attitűdjeit – maga nem közvetlen és transzparens hatalmi érdekektől vezérelve alakítja a nyugati kultúra Kelet-képét, hanem sokkal áttételesebben.⁵ Ez a dolgozat hangsúlyozottan vázlatos jellegű, célja a problémafelvetés. A számtalan kínálkozó forráscsoport közül az epikára, és azon belül is az epikus költészet törökképére koncentrálok, noha a török jelenlétét eszkatologikus összefüggésbe állító történetírásunk, illetve protestáns és katolikus prédikációirodalmunk is izgalmas lehetőséget kínál arra, hogy végigkísérjük, hogyan változik a romlott kereszténység

1 Amedeo DI FRANCESCO, „A török-kép a Szigeti veszedelemben”, in *Határok fölött: Tanulmányok a költő, katona, államférfi Zrínyi Miklósról*, szerk. BENE Sándor, FODOR Pál, HAUSNER Gábor és PADÁNYI József, 487–501 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2017).

2 Edward W. SAID, *Orientalizmus*, ford. PÉRI Benedek (Budapest: Európa, 2000).

3 David R. BLANKS, szerk., *Images of the Other: Europe and the Muslim World Before 1700* (Cairo: The American University of Cairo Press, 1997); James G. HARPER, szerk., *The Turk and Islam in the Western Eye, 1450–1750: Visual Imagery before Orientalism* (Burlington: Ashgate, 2011).

4 A 17. századra ezt a problémafelvetést többek között az alábbi munka dolgozta ki: Nicholas DEW, *Orientalism in Louis XIV's France* (Oxford: Oxford University Press, 2009), doi: [10.1093/acprof:oso/9780199234844.001.0001](https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199234844.001.0001).

5 Most nem érintem azt a nagyon is releváns problémát, hogy vajon értelmezhető az orientalizmus és a kolonialista diskurzus egyik leágazásaként a történelmi Magyarország nemzetiségeinek reprezentációja.

büntetéseként felfogott oszmánképe, amelyet különösen – de nem kizárólag – a wittenbergi történelemszemléletben érhetünk tetten.⁶

Tanulmányom első része a szakirodalomra támaszkodva határozza meg, hogy mit érdemes korpuszának keretei között irodalmi orientalizmuson érteni. Második része arról szól, hogy milyen jelentőséggel bírt saját korában Zrínyi mint író és európai hírnévű hadvezér az iszlámról mint idegen kultúráról alkotott nyugati és magyar kép alakulásában. A harmadik rész Zrínyi 18–19 századi újrafelfedezésének és értékelésének néhány, a témánk szempontjából releváns epizódjára is felhívja a figyelmet.

Irodalmi orientalizmuson sztereotípiák, toposzok olyan rendszerét értem, amely a nyugati embernek a Kelettel kapcsolatos képzeit tükrözi. Ezek egy része a muszlimokat kifejezetten dehumanizálja, szörnyként állítja be, értve ezalatt az erőszakra való természetes hajlamot vagy nyers ösztönéletet, valláserkölcsi és racionális szempontból szabályozatlan szexualitást: a Saidot követő és a posztkoloniális szemléletből inspirálódó szakirodalom elsősorban ezekre az aspektusokra koncentrál.⁷ A részletes elemzés azonban ennél összetettebb képet rajzol. Az orientalista érdeklődésű művek témái között ugyanis szerepel a mesés gazdagság, a testi elpuhultság és bujaság mítosza, a zsarnoki uralomra jellemző kegyetlenség és szavahihetetlenség, valamint a mágikus praktikákban való jártasság és az alvilági hatalmakkal való cimborálás is; sőt időnként ezek mellett olyan előnyösebb karakterjegyek is felbukkannak, mint a muzulmán harcosok bátorsága.⁸ Ugyanakkor az orientalizmus nem merül ki a nyilvánvalóan törté-

6 A teljesség igénye nélkül: FODOR Pál, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája: A török a 15–16. századi magyar közvéleményben”, *Történelmi Szemle* 39 (1997): 21–49; LOVAS Borbála, „Erkölc és identitás: Pogányság és kiválasztottság Enyedi György prédikációiban”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál és SZÉKELY Júlia, 299–310 (Budapest: Balassi Kiadó, 2012); PESTI Brigitta, „Alterität und Identität in der ungarischen Literatur während der osmanischen Expansion”, in *Die Lust an der Kultur/Theorie, Transdisziplinäre Interventionen: Für Wolfgang Müller-Funk*, szerk. Anna BAVKA, Daniela FINZI és Clemens RUTHNER, 219–232 (Wien–Berlin: Verlag Taira + Kant 2012); PESTI Brigitta, „Zwischen Wittenberg und der hohen Pforte: Konstruktionen von Fremd- und Selbstbildern in der ungarischen Literatur der Frühen Neuzeit”, in *Osmanischer Orient und Ostmitteleuropa: Perzeptionen und Interaktionen in den Grenzzonen zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert*, szerk. Robert BORN és Andreas PUTH, 107–129 (Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2014). A reformáció törökképéről a wittenbergi történelemszemléletről szóló átfogó szakirodalomból is tájékozódhatunk: IMRE Mihály, „Magyarország panaszja”: A *Querela Hungariae* toposz a XVI–XVII. század irodalmában, Csokonai könyvtár 5 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1995), 116–125, 166–173; ÓZE Sándor, „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”: Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján, *Bibliotheca humanitatis historica a Museo Nationali Hungarico digesta* 2 (Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 1991); ÁCS Pál, „»Apocalypsis cum figuris«: A régi magyar irodalom történelemképe”, in ÁCS Pál, „Az idő ósága”: *Történetiség és történelemszemlélet a régi magyar irodalomban*, 149–164 (Budapest: Osiris Kiadó, 2000). Katolikus egyházi szerzők törökképéről lásd: BITSKEY István, „Katolikus szerzők iszlámképe a hódoltság idején”, in *Viszály és együttlélés: Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*, szerk. IRTZÉS Gábor, 133–154 (Budapest: Universitas, 2017).

7 A legjobb példa erre: Sophia Rose ARJANA, *Muslims in the Western Imagination* (Oxford: Oxford University Press, 2014), doi: 10.1093/acprof:oso/9780199324927.001.0001.

8 A kora újkori drámáról szóló szakirodalom különösen részletesen dolgozta fel a kérdést, lásd Michèle LONGINO, *Orientalism in French Classical Drama* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Véronique LOCHERT, „Le Maure cruel: Représentations théâtrales de la violence orientale”, in *Orient baroque*

nelmi és politikai okok sugallta nagyszámú negatív és kisszámú pozitív tulajdonságok attribúciójában. Sőt igazán ott kezdődik, ahol ezek a jellemhibák és értékek ellentmondásosságára és belső konfliktusára is fény derül, és a nyugati közönség számára megadatik a lehetőség, hogy az egzotikus hősökben saját magára és előfeltevéseire ismerjen.

Mennyire működőképes ez a modell a kora újkori magyar irodalmon? A magyar orientalizmus egyik specifikuma, mondhatni paradoxona, hogy míg a Közel- és a Távol-Kelet a magyarok számára is az egzotikum helye, addig a Nyugat szemében az Oszmán Birodalom területén vagy annak közvetlen szomszédságában élő magyarok maguk is az egzotikus inspiráció forrásaivá válnak. Ráadásul ezzel egy időben a török közelsége miatt a három részre szakadt Magyarország lakosai számára nem mindig adott az a szemléletbeli távolság, amelyet az orientalizmus nézőpontja feltételezne. A romantika korának magyar orientalizmusa kapcsán erre a problémára már Staudt Géza is figyelmeztetett, jóllehet magyarázatában még nem a reprezentáció és a nyilvánosság működésének szemszögéből közelítette meg az úgynevezett magyar identitást, hanem esszencialista módon, a magyar „fajiság” vele született keletiességére helyezve a hangsúlyt.⁹

Zrínyi előzményei és közvetlen követői

A három részre szakadt Magyarország egzotikus hely volt a korabeli Nyugat számára. A magyarok a török elleni harcok hőseinek számítanak, ugyanakkor a „kereszténység védőbástyája” toposz mellett az erdélyi fejedelmek vagy Thököly törökös politikai orientációja ellentmondásos helyé tette a keresztény Nyugat szemében a Kárpát-medencét.¹⁰

/ Orient classique: Variations du motif oriental dans les littératures d'Europe (XVIe-XVIIe siècle), szerk. Anne DUPRAT és Hédia KHADHAR, 113–127 (Paris: Éditions Bouchène, 2010); Anne DUPRAT, „Variations in Oriental Motifs in Sixteenth- and Seventeenth-Century European Literature”, in *Imagined, Embodied and Actual Turks in Early Modern Europe*, szerk. Bent HOLM és Mikael Bøgh RASMUSSEN, 223–244, *Ottomania* 10 (Wien: Hollitzer Verlag, 2021), doi: [10.2307/j.ctv1w7v1vz.12](https://doi.org/10.2307/j.ctv1w7v1vz.12). Tágabb összefüggésben az imagológia nemzetközi szakirodalmában is érdekes lehet, amelyet újabban Seláf Levente mutatott be: SELÁF Levente, „Az etnikai másság ábrázolásának kutatása: Megközelítések és módszertani problémák”, in *Idegen környezetben: Az idegen és a más a régiségben; Fialatok Konferenciája 2021*, szerk. Kovács Annamária, RÉDEY-KERESZTÉNY Júlia, VITKAI Nóra és VRABÉLY Márk, 7–18 (Budapest: ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2023).

9 „A magyarság számára az orientalizmus kevesebb szenzációt jelentett, mint nyugaton, mert a magyar keleti faj lévén, már fajiságában bírta nagyrészt azon tulajdonságokat, amelyeket a nyugati romantika a szenzáció kedvéért hajszolt.” STAUDT Géza, *Az orientalizmus a magyar romantikában* (Budapest: Sárkány-nyomda Műintézet, 1931), 27.

10 Lásd a következő kötet tanulmányait: Dieter BREUER és Gábor TÜSKÉS, szerk., *Das Ungarnbild in der deutschen Literatur der Frühen Neuzeit: Der Ungarische oder Dacianische Simplicissimus im Kontext barocker Reiseerzählungen und Simpliziaden* (Bern: Peter Lang, 2005). Az utazási irodalom, az egzotikus és a szenzáció szemszögéből már Turóczy-Trostler József is foglalkozott a német nyelvterület irodalmával, és azon belül a *Magyar Simplicissimusszal*: [TURÓCZI-]TROSTLER József, *A „Magyar Simplicissimus” és a „Török kalandor” forrásai* (Budapest: Franklin Társulat, 1915, különlenyomat, eredeti megjelenés: *Egyetemes Philologiai Közlöny* 39, 2–4. sz. [1915]). Az olasz nyelvterület magyarsággal kapcsolatos topo-

A költő és hadvezér Zrínyi Miklós Európa-szerte elhíresült 1663–1664-es törökellenes hadjárataival maga is egy olyan érdeklődés középpontjába került, amely érzékeny volt az iszlám Kelettel kapcsolatos szenzációkra és egzotikus részletekre. Ismert a történet, amely szerint Zrínyi 1663–1664 telén elfogott egy torzszülött, hosszúnyakú és kutyafülű tatár harcost, akiről több metszet is keringett Európában ebben az évben.¹¹ A fogságba esett tatár valószínűleg európai körútra indult, és mint Kiss Farkas Gábor publikálatlan jegyzeteiben megjegyzi, 1664 februárjában Londonban is látták, sőt egy bizonyos Henry Bold (1627–1683) nevű angol költő egyik szatirikus versében hivatkozik is rá, csakúgy mint John Phillips (1631–1706) egy Vergilius-travesztiában. Korábban egy párizsi csillagász, Ismaël Boulliau (1605–1694) levelezésében is találtam rá vonatkozó adatokat.¹² Ahogy Nagy Levente is rámutatott, a tatár körül csapott hírverésen a Zrínyi emlékezetével az 1670-ben már nyíltan ellenséges Montecuccoli is gúnyolódott.¹³

A török-magyar viszony kapcsán tehát bőséges anyag állt az olvasni tudók rendelkezésére, és az is elképzelhető, hogy a költő Zrínyit számos akkori olvasója képes volt a nyugati híradások szemüvegén át is olvasni. Kutatásom során mégis azt találtam, hogy az Oszmán Birodalommal kapcsolatba hozható toposzkincsnek csak egy töredékét használja ki a magyar nyelvű epikus költészet, és nem csupán annak Zrínyit megelőző része. A magyar törökképre leginkább az a Luther nevéhez köthető elképzelés jellemző, amely a török terjeszkedést eszkatológiai várakozásokkal kapcsolta össze.

szainak és hiedelmeinek ellentmondásosságát, a kereszténység védőbástyájának gondolata és a protestáns, gyakran törökbarát erdélyi politikáról alkotott nem egyszer elmarasztaló vélemény egymásnak feszülését – elsősorban a történetírói és a propagandairódlalom tükrében – jól érzékelteti Jászay Magda könyve: JÁSZAY Magda, *A kereszténység védőbástyája olasz szemmel: Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról* (Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996). A középkori Európa keleties magyarságképe és az ezzel kapcsolatos kora újkori fejlemények összefüggéseire igen éleslátóan mutat rá Marosi Ernő, aki egyik tanulmányában a magyaroknak a középkori mongolos-tatáros ikonográfiáját felváltó törökös képi ábrázolásáról beszél (MAROSI Ernő, „Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben”, in *Magyarok Kelet és Nyugat közt: A nemzetűdát változó jelképei*, szerk. HOFER Tamás, 77–97 [Budapest: Néprajzi Múzeum–Balassi Kiadó, 1996]; SELÁF Levente, „The Image of East Central Europe in Medieval European Literature”, in *The Oxford Handbook of Medieval Central Europe*, szerk. NADA ZEČEVIĆ és DANIEL ZIEMAN, 533–552 [New York: Oxford University Press, 2022]). A törökök késő középkori és reneszánsz ikonográfiájáról lásd GALAVICS Géza, *Kössünk kardot az pogány ellen: Török háborúk és képzőművészet* (Budapest: Képzőművészeti Kiadó, 1986), 11–12.

- 11 NÉMETH S. Katalin, „A »szüves« és a kutyafülű tatár: Tatárok Zrínyi körül”, *Irodalomtörténet* 87 (2006): 584–592; GÖMÖRI György, „Adalékok az 1663–64 évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez”, *Zrínyi-dolgozatok* 5 (1988): 65–96.
- 12 A tatár európai és azon belül angliai hírnevével kapcsolatos adatokat, valamint a Boulliau–Lubieniecki-levelezés részleteit lásd itt: FÖRKÖLI Gábor, „»Virtus Seriniana«: Egy iskolai Zrínyi-óda útja Gdańsktól Párizsig (1664)”, *Magyar Könyvszemle* 133 (2017): 156–173, 157–159, doi: [10.17167/mksz.2017.2.156-173](https://doi.org/10.17167/mksz.2017.2.156-173). Boulliau levelezéséből más Zrínyire vonatkozó leveleket is kiadtam: FÖRKÖLI Gábor, „Magyar vonatkozású levelek a párizsi Bibliothèque Nationale Boulliau–Niccolò Siri anyagában (1659–1664)”, *Lymbus* 10–11 (2012–2013): 119–161.
- 13 NAGY Levente, „Zrínyi, Montecuccoli és a tevenyakú tatár”, in *Textológia és interpretáció a régi magyar irodalomban: Tanulmányok Orlovsky Géza emlékére*, szerk. KISS Farkas Gábor, PESTI Brigitta és HAJDU Ildikó, 213–226 (Budapest: ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2021).

Baranyai Decsi János a *Török császárok krónikája* című énekében (1597) a török expanziót a Dániel látomásából ismerős négy birodalom sorába illeszti be. Mint kifejti, a törökök Góg és Magóg leszármazottaiként a bűnös keresztényeket ostromozó Isten eszközei – akárcsak később a *Szigeti veszedelemben*, ahol már a magyarságot mint felekezeti megoszlástól függetlenül büntető Istenről olvasunk –, ám azt is hozzátéveszi, hogy a kereszténység egysége megtörheti a törököt.¹⁴

Tudósító énekeinkben természetesen megtaláljuk a törökökkel kapcsolatos, a khi-lasztikus elképzelésektől független fő sztereotípiákat is: Tinódi *Prini Péternek Majlát Istvánnak és Terek Bálintnak fogságokról* (1542) című énekében például számos strófán keresztül elmélkedik a török hitszegő természetéről;¹⁵ Szepesi György a *Sasvár bég históriájában* (1580) szintén kiemeli ezt a negatív tulajdonságot: a török minden más hódító birodalommal (perzsa, makedón, római) ellentétben nem állja az adott szót, mert a hódoltakat éppúgy megtámadja, mint a hódolatlant.¹⁶ Általában nem találunk korai epikánkban érdemi leírást az ellenség életmódjáról, Wathay Ferenc *Szinán és Ibrahim basa idejében lett tatár rablásról való históriájában* (1603) viszont a tatár horda fogságába esők sorsáról érzékletes, a fogság körülményeiről és fogvatartóikról is árulkodó leírást találunk: „Etelek nekiek Loo they Lo Hus uala, / othon Búzhútt etkek ott kedues lez uala, / Zegeniektúll melliett kemelletek uala, / Nieregh nekúll Louon hurtzoltattnak uala.”¹⁷ A leginkább „keleties” intrikájú históriás énekünk az *Ali pasa históriája* (1587 után), amely igazi udvari cselszöveget mutat be: Ali budai pasát megzsarolja egy Razainkadin nevű nő, majd fel is jelenti az udvarnál, ami után Alinak selyemzsinórt küldenek. Ezt a fajta intrikát azonban a mű moralizáló zárzata nem feltétlenül köti keleti jellemekhez, mivel a férfiak vesztét okozó nők között ószövetségi és keresztény példákat is felsorol.¹⁸

Ezekből az énekekből hiányoznak az összetett és ellentmondásos jellemek, nem céljuk, hogy a török oldalon harcolók erényeiben, lelki vagy testi szépségeiben gyönyörködtessék az olvasót. Elszórtan viszont találunk olyan lírai darabokat, amelyek ese-

14 ORLOVSZKY Géza, szerk., *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek 1587–1600*, Régi magyar költők tára: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam, 12 (Budapest: Balassi Kiadó, 2004), 505–529, 129–172. strófa. (A továbbiakban: RMKT XVI/12.)

15 TINÓDI Sebestyén, *Összes művei 1540–1555: XVI. századbéli magyar költők művei 2*, szerk. SZILÁDY Áron, Régi magyar költők tára 3 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1881), 277–281. (A továbbiakban: RMKT XVI/2.)

16 ÁCS Pál, szerk., *Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád Dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei 1579–1588*, Régi magyar költők tára: XVI. századbéli magyar költők művei, új folyam, 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó–Orex Kiadó, 1999), 155–172, 63–69. strófa. (A továbbiakban: RMKT XVI/11. A régebbi szakirodalom Salánki Györgynek tulajdonította a művet, az ő neve alatt szerepel még az RPHA-ban is: <https://f-book.com/rpha/v7/rpha.php?r=1350>.)

17 BISZTRAY Gyula, KLANICZAY Tibor, NAGY Lajos és STOLL Béla, szerk., *A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthori Gábor korának költészete*, Régi magyar költők tára: XVII. század 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 175–188, 71. strófa. (A továbbiakban: RMKT XVII/1.)

18 RMKT XVI/12, 47–55.

tében egyértelműen vagy sejthetően a török szerelmi líra befolyásáról beszélhetünk, és ennyiben ezek a Zrínyinél olvasható Cumilla–Delimán-szerelmelem előzményének tekinthetők. Ilyenek a Palatics-kódex (1588–1589) *Madzsari-türki* néven emlegetett verse és az ugyanott olvasható, Gazel-i türki we-magyar című török–magyar makaróniköltemény,¹⁹ Balassi török bejtjei és a Teleki-énekeskönyv „török nótái” (1655–1665 körül).²⁰ A *Szilágyi Mihály és Hajmási László históriája* című költemény (1561) is szerelmi történetet beszél el: a török császár lánya megszökteti a fogságban lévő két magyart, akik végül megverekszenek szerelméért. A költemény számos párhuzama felfedezhető a délszláv, magyar, erdélyi szász és roma folklórban is, de végső soron nemzetközi vándormotívumot ismét: az egyik legelső változat Wilhelm von Gleichen türingiai örg-rófról és keresztes lovagról szól, akinek 1190-ben a kalifa lánya segít megszökni, cserébe viszont feleségül kell vennie őt, miközben otthon várja őt felesége; végül pápai engedéllyel megtarthatja mindkét hitvesét. A pikáns történet a 17. század során meglepő módon latin nyelvű lakodalmi versben is felbukkant Lőcsén.²¹ A *Szilágyi és Hajmási* névtelen szerzője azonban kevés törökökre vonatkozó ismeretet mozgósít ebben a job-bára meseszzerűnek mondható históriában, és az jelentősen tompítja a történet egzotikumát, hogy ott a bigámia csak lehetőségként merül föl: a lány eredetileg Szilágyinak ígéri magát, ám Hajmási is szemet vet rá, noha otthon őt várja hitvese.²²

Ez a hiányérzetünk a *Szigeti veszedelmet* olvasva elmúlik: a fenti sztereotípiák a török és tatár fél erényeinek elismerésével, hőstetteik, sőt szép ruházatuk, fegyverzetük leírásával egészül ki. A szakirodalom által gyakran emlegetett részletek között például Szolimán lovának leírását emelhetjük ki, amelynek reminiscenciáit még Faludi Ferenc prózafordításaiban is megtalálhatjuk.²³ A muszlim ellenség idegenségét, egzotikumát több vonás is hangsúlyozza Zrínyi eposzában: a nekik tulajdonított mágikus praktikák és a mesebeli erővel felruházott harcosok, például Demirhám monstrozitása.²⁴ A harcias erények és szépségek mellett Zrínyi figyelmet szentel az idilli pillanatok leírásának is, ráadásul ezek általában a török félhez köthetők. Ilyen a török ifjú ismert szerencsedala, valamint Cumilla és Delimán szerelmi epizódja. (Valószínűleg Zrínyiig senki nem írt a magyar irodalomban muszlim hiten lévők egymás közti szerelméről, és utána

19 STOLL Béla, szerk., *Szerelmi és lakodalmi versek*, Régi magyar költők tára: XVII. század 3 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 11–12. (A továbbiakban: RMKT XVII/3.) Lásd SUDÁR Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei: Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

20 RMKT XVII/3, 103–104; 109, 113–114.

21 MÁTÉ Ágnes, „Bigámia nászajándékba: Samuel Spillenberger nászéneke Máriássy János és Palugyay Zsófia esküvőjére (1635)”, *Antikvitás & Reneszánsz* 4 (2019): 131–149, doi: [10.14232/antikren.2019.4.131-149](https://doi.org/10.14232/antikren.2019.4.131-149).

22 SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 6, 1560–1566*, Régi magyar költők tára 7 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1912), 169–174. (A továbbiakban RMKT XVI/6.)

23 Nevezetesen a *Téli éjszakákban* és a *Nemes asszonyban*: SZAUDER József, *Faludi „Udvári ember”-e* (Pécs: Dunántúli Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941), 8n. Faludi lírájában is találunk Zrínyi-imitációkat és -reminiscenciákat, köztük a Cumilla–Delimán-szerelmelem erotikus részleteinek játékos átíratát a *Tündérkert* című versben: Kovács Sándor Iván, „Néhány Zrínyi-nyom a XVII–XVIII. századi magyar költészetben”, in Kovács Sándor Iván, *A „Syrena” és a szobor*, 61–70 (Pécs: Pro Pannonia Kiadói Alapítvány, 1993), 65–69.

24 *Obsidio Szigetiana*, I, 83: „Demirhám, az erős, melynél erősb nem volt / Sohul, valamelyre Szulimán parancsolt, / Mert ez gyökerébül nagy tölgyfát kirántott, / Ököllel agyonvert egy nagy elefántot.”

se sokan.) Ráadásul olyan témákról van szó mindkét esetben, amelyek jól ismert módon a Syrena-kötet narrátorát, illetve lírai énjét egzisztenciális szempontból is meghatározzák: a szerencse fogalmának értelmezésében és a szerelmi szenvedéllyel való küzdelmében a narrátor az egzotikus részleteket öntükröző módon mutatja be.²⁵

A Zrínyit a szöveg mikroszintjén is imitáló 17. századi eposzirodalmunkban ennek az orientalista érdeklődésnek is megtaláljuk a nyomait, ám ezekben hiányzik a török oldalal az idill. Listius László (1628–1662) a *Magyar Mársban* a török sereg enumerációjában átveszi Zrínyitől a Delimán nevet, sőt a sárkányméreg motívumát is újrajrja az ide vonatkozó versszakban:

Isten be nagy fellegh, áll Egen chak veztegh! nyilván Sárkány van benne!
Sárkány de Szulimán, véle van Deliman, mérgét neveli benne!
Szegény Magyar-nemzet, majd fog veled kezét, fogh fegyvered ellene!
[VIII, 9]²⁶

Az ázsiai, széltől fogant lovak leírása szintén Zrínyi-imitációnak tűnik,²⁷ és hasonló egzotikus leírást a Rákóczi-eposzban is találunk.²⁸ Zrínyihez hasonlóan itt is előtér-

- 25 A dolgozathoz átnézett verses epikai anyag, a külön is megemlített műveken kívül, az alábbi szövegekből áll össze: „Cantio Petri Berizlo (1515)”, in SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 1, 1527–1546*, 365–367, Régi magyar költők tára 2 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1880); Tinódi Sebestyén históriái (RMKT XVI/2); TÖKE Ferenc, „Historia obsidionis insulae Antemi (1566)”, in SZILÁDY Áron, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 5, 1545–1559*, Régi magyar költők tára 6, 131–150 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896); „História az Szigetvárnak veszésséről (1566)”, in RMKT XVI/6, 300–311; Nikolsburgi Névtelen, „Igen szép história az Kenyér mezején Kenesy Pálnak és Báthory Istvánnak az törökökkel megvívásáról (1568)”, in DÉZSI Lajos, szerk., *XVI. századbeli magyar költők művei 7, 1566–1577*, 36–50, Régi magyar költők tára 8 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1930) (a továbbiakban RMKT XVI/7); TEMESVÁRI István, „Históriás ének az jeles győzelemről, mint verte meg Mátyás király üdejében Báthori István... a Ali béket... a Kenyér-mezőjén (1569)”, in RMKT XVI/7, 120–134; „Az vitéz Turi György haláláról (1571)”, in RMKT XVI/7, 200–212; CSANÁDI Demeter, „Vita Joannis Secundi electi Hungariae regis (1571)”, in RMKT XVI/7, 213–219; GÖRCSÖNI Ambrus és BOGÁTI FAZAKAS Miklós, „Mátyás király históriája (1570–1573)”, in VARJAS Béla, HORVÁTH Iván, LÉVAY Edit, ORLOVSKY Géza, STOLL Béla és [SZENTMÁRTONI] SZABÓ Géza, szerk., *Valkai András, Görcsöni Ambrus, Majssai Benedek, Gergei Albert, Huszti Péter énekei, Eurialus és Lucretia históriája, Telamon históriája, Bogáti Fazakas Miklós folytatása Görcsöni Ambrus históriájához 1567–1577*, 217–359, Régi magyar költők tára: XVI. századbeli magyar költők művei, új folyam, 9 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990); TARDI György, „Historia Szikzoviensis (1588)”, in RMKT XVI/11, 329–356; „História, melyben az Felséges Bathori Sigmondnac Edélyi Feiedelemnac 1595 Esztendőben valo viselt hadai irattatnac megh (1596)”, in RMKT XVII/1, 48–56; SZŐLÖSI István, „Rövid historia, melyben meg iratik Szenan bassanak, Török császára ereiével, Havasalföldének és Erdély Országának pusztítására valo ki jövele, 1595 esztendőben (1635)”, in RMKT XVII/1, 57–77.
- 26 Kiadása: VARGA Imre, Cs. HAVAS Ágnes és STOLL Béla, szerk., *Madách Gáspár, egy névtelen, Beniczky Péter, gróf Balassa Bálint, Listius László, Esterházy Pál és Fráter István versei*, 263–416, Régi magyar költők tára: XVII. század 12 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987), 347. (A továbbiakban: RMKT XVII/12.)
- 27 VIII, 31. RMKT XVII/12, 350: „Iriák Asiában, és Americában, oly lovak találkoznak, / A kik nem mén-lovtól, de szél-fuvásától, kanczákban fogantatnak, / Serények futásban, gyorsak nyargalásban, ő köztök találtatnak.
- 28 SZIGETI Csaba, szerk., *Rákóczi-eposz* (Budapest: Európa, 1988), 71 (II, 901–904. sor): „Babillonban nevelt kedves török lovak, / Ezek között kettő, mint elefánt, nagiok, / Termettel díszesek, mint unikornysok,

be kerülnek a törököknek tulajdonított mágikus praktikák, jóslatok, és Listius is színre léptet „Kadilecher” nevet, illetve tisztséget viselő szereplőt, akit részletesen jellemez azzal, hogy olyan monológot ad a szájába, amelyben Mohamed próféta álombéli látogatását részletezi.²⁹

Gyöngyösi István (1629–1704) Kemény-eposza (1693), hasonlóan Listius művéhez, szintén sokat imitálja Zrínyit a török sereg enumerációjában, ahogy azt már Kovács Sándor Iván megállapította.³⁰ A török harcosok ruházatában és fegyverzetében való hosszas gyönyörködés olyan lehetősége az epikus irodalomnak, amelyet Gyöngyösi talán éppen Zrínyi olvasásával fedezett fel. A *Porábúl megéledett Főnix*ben például „Olaj bék” nevét is átveszi – szinte személynévként használja, mint Zrínyi, noha az alajbég szó lovassági tisztet és a szandzsákbég helyettesét jelentette –, és a török seregszemlében le is írja őt:

Maga az Olaj bék ezeket vezette,
Vállát egy haragos tigris kerítette,
Fejét igen szép pár nuszttal öleltette,
Amelynek egy sasszárny kerengett mellette.

[III/III, 5]³¹

Akárcsak Listius, Gyöngyösi is átveszi a Delimán nevet, és így a magyarul Csonkabégnek nevezett, valós történelmi alak nála a Csonka Delimán nevet viseli (III/III, 44). Ezenkívül a seregszemlében a törökök vitézségének és harci erényeinek elismerésével sem lesz adós a szerző:

Mind erős férfiak s nemesi termetek,
Vitézséget mutat kemény tekintetek,
Foly mindenek előtt méltó dicsíretetek,
Katona szerrel van minden készültek.

[III/III, 91]

A vitézség elismerése ellenére azonban a muzulmánokkal kapcsolatos domináns toposz továbbra is a korai históriás énekeinkben is már gyakori családtságuk marad,

/ Serini, tanúsággal reminségednél jobb.” SZAKOLCZAI Attila, „Zrínyi-reminiscenciák a Rákóczi-eposzbán”, *Zrínyi Dolgozatok* 2 (1985): 129–149.

29 *Magyar Mária*, XI, 8–25 (RMKT XVII/12, 381–382). Itt lásd a 25. strófát (uo., 382): „Madarak szállási, s vadak orditási, csak kaur vért kívánnak.” A *Szigeti veszedelemben* megtalálható párhuzama Szulejmán jóslatértelmezése, aki szerint a sok madár, azért nem eszik az áldozati húsból, „[v]ár keresztény testből mert hamar jobb étket.” (IV, 79.)

30 Kovács Sándor Iván, „Gyöngyösi István Kemény-eposzáinak Zrínyi-imitációi”, in Kovács Sándor Iván, *„Eleink tündöklősege”: Tanulmányok, esszék*, 19–50 (Budapest: Balassi Kiadó, 1996).

31 Idézett kiadás: GYÖNGYÖSI István, *Porábúl megéledett Főnix, avagy Kemény János emlékezete*, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, Régi magyar könyvtár: Források 10 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999).

amelyet a narrátor akkor hangsúlyoz különösen, amikor Keménynek a tatár kán felkínálja az Erdély fejedelme címet.

Ezek a művek tehát olykor, bár Zrínyit utánozzák, a törökökről és tatárokról közvetített kép tekintetében inkább az archaikusabb verses epikánkban olvasható sztereotípiákat követik. Vajon miért állhat Zrínyi eposza ilyen magányosan a magyar irodalomban – orientalista érdeklősénél fogva is? Kármán Gábor 17. századi erdélyi diplomaták portai jelentéseit vizsgálva a törökökkel kapcsolatos negatív sztereotípiák árnyalatosságát többek között az erdélyi turcicairodalom hiányával magyarázza.³² A török, muszlim szokásokról és kultúráról valóban meglehetősen kevés magyarországi kiadványból tájékozódhatott a magyarországi vagy erdélyi olvasó. Az erdélyi fejedelmek törökül tudó deákjai tettek talán legtöbbet azért, hogy valami kevés magyarul is olvasható legyen a török nyelvű irodalomból. Ismeretes, hogy 1626-ban Kassán meg is jelent magyarul a szufi misztika egyik alapműve, a *Megháribu'z-Zemán* ('Az idők alkonya').³³ A fordító Házi János (?–1630 után), Bethlen Gábor török deákja volt. A másik ilyen magyar fordítás egy másik erdélyi török deák, Rozsnyai Dávid (1641–1718) *Horologium turcicum* című munkája, amelynek 1681-es kéziratát Dézsi Lajos adta ki. A történeti munkák, törökországi útleírások és naplók szerzőjeként is ismert Rozsnyai szövege az indiai *Pancsatantra* török fordításából készült magyarítás, témája az uralkodás és az udvari élet. A nyilvánvaló keleti vonatkozások mellett észrevehetjük, hogy Rozsnyai mennyire európaivá teszi tárgyát. Rozsnyai 1681 augusztusában szamosújvári fogságában (ahová Béldi Pállal való állítólagos összejátszása miatt kerül) olvassa Antonio Guevara *Horologium principumját*, és innen jön fordításának címe is; a magyarított szöveg többször emlegeti Machiavellit, sőt Rozsnyai latin szentenciákkal, rengeteg deákos kifejezéssel is feldíszíti fordítását. A fordító tehát a Machiavelli utáni európai fejedelemtűkör hagyományát követi, és dagályossága a török eredeti hasonló stílusa mellett Prágai András manierista stílusára is visszavezethető.³⁴

A török tárgyú irodalom meglepő hiányosságaival szemben Zrínyi könyvtára igen gazdagnak számított a Kárpát-medencében a turkológiai irodalmat tekintve, és török tárgyú olvasmányai rajta is hagyták nyomukat eposzán is.³⁵ A számos népszerű történelmi kiadványt jegyző Jean-Jacques Boissard (1528–1602) művéből származik például

32 A másik ok a Konstantinápolyban tartózkodó erdélyi diplomaták rossz anyagi helyzete volt. KÁRMÁN Gábor, „Átkozott Konstantinápoly»: Törökkép Erdély 17. századi portai követségén”, in *Portré és imázs: Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk. G. ETÉNYI Nóra és HORN Ildikó, 29–48 (Budapest: L'Harmattan, 2008).

33 *Machumet propheta, vallasan levő egy fő irastúdo doctornac irásából törökből magyarrá fordítatot könyw, mellyet Envarvl asikinnac hinac*, ford. HÁZI János (Kassa: Sultz, 1626). RMNy 1360.

34 Lásd a sajtó alá rendező bevezetőjét: ROSNYAI Dávid, *Horologium turcicum*, szerk. DÉZSI Lajos, Régi magyar könyvtár 38 (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1926), 32–35.

35 ORLOVSKY Géza, „Zrínyi Miklós török tárgyú olvasmányai”, *Keletkutatás 2* [új folyam], 1. sz. (1987): 114–121. Az itt következő néhány bekezdésben a következő bio-bibliográfiai összefoglalóm néhány gondolatát ismétlem, illetve egészítem ki: GÁBOR FÖRKÖLI, „Miklós Zrínyi”, in *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History, Volume 9: Western and Southern Europe (1600–1700)*, szerk. David THOMAS és John CHESWORTH, 983–996 (Leiden: Brill, 2017).

a *Szigeti veszedelem* török szereplőinek legtöbb neve.³⁶ Philippus Lonicerus (1543–1599) *Chronici Turcicorum* című terjedelmes könyve metszeteket és epigrammákat közöl a török szultánokról, és ezekben gyakori motívum az uralkodóknak a családtagokkal szemben is elkövetett kegyetlensége, és mint tudjuk, Zrínyi nem mulasztja el megjegyezni Szolimánról, hogy elsőszülött fiát, Musztafát megölette legkedvesebb felesége, Roxa kedvéért (*Obsidio Szigetiana*, II, 47).³⁷ Ugyanakkor ez a mű szimpátiával ír a törökök vallásos életéről és erkölcséről, bár kitér a dervisekkel kapcsolatos állítólagos babonákra is.³⁸ Ugyancsak említésre érdemes, hogy a kiváló turkológus, a keresztény–muszlim egység vágyát dédelgető Johannes Löwenklau (1541–1594), aki Zsámboky Jánossal ápolt barátsága ellenére Ács Pál szerint a magyar területeken recepció nélkül maradt; kivételképpen Zrínyi könyvtárában *Annales sultanorum Othmanidarum* (1596) című művével igenis szerepelt, sőt Zrínyi a *Szigeti veszedelem*ben fel is használta őt.³⁹ A tizenöt éves háború elején elhunyt Löwenklau attitűdje mellett azonban továbbra is virágzott Európában a khiliasztikus és apokaliptikus törökképet propagáló *turcica*-irodalom.⁴⁰ Bene Sándor meglátásai nyomán Zrínyi török tárgyú olvasmányait ennek a ketősségnek a kontextusában kell tudnunk elhelyezni. Egyrészt Zrínyi pontosan ismerte Mehmed ibn Haszán Szádeddint (1536–1599), az egyik legnagyobb török történetírót, akinek műve a raguzai Vincenzo Brattuti fordításában jelent meg Bécsben 1649-ben. Bene szerint ez lehetett a *Syrena*-kötet előszavában említett „olasz cronika”, vagyis a fő inspirálója annak a koncepciónak, hogy az eposzban Zrínyinek magának kell megölnie Szulejmánt, ahogy a rigómezei csatában (1389) is hiába győzött I. Murád serege, a szultán elesett a csatában, mégpedig a délszláv epika és történeti hagyomány szerint a legendás vitéz, Miloš Obilić kezétől.⁴¹ Másrészt azt is látni kell, hogy bár a költő Zrí-

36 Kiss Farkas Gábor, „Zrínyi és Boissardus”, *Irodalomismeret* 6, 1–2. sz. (1995): 33–39.

37 KLANICZAY Tibor, szerk. *A Bibliotheca Zriniana története és állománya* (Budapest: Argumentum–Zrínyi Kiadó, 1991), 110. sz. (A továbbiakban: *BiblZrin*.) Lásd például Szelim epigrammáját: Philippus LONICERUS, *Chronicorum Turcorum* [...] *Tomus Primus* (Frankfurt am Main: Sigismund Feyrabend, 1578), 30v: „In patris & fratrum, dirigis, arma, necem.” Musztafa herceg megöléséről a könyv szerzője egy hosszabb elbeszélést is beilleszt művébe egy bizonyos Nicolaus Burgundustól (nem összekeverendő a Flandria történetét megíró, XVII. századi Nicolaus Burgundiusszal): „Soltani Solimanni Turcarum imperatoris horrendum facinus in proprium filium, natu maximum Soltanum Mustapham, Anno Domini 1553. patratum. Autore Nicolao Burgundo.” (Uo., 97v–103r.)

38 Uo., 59v–60r.

39 Ács Pál, „»Pro Turcis« és »contra Turcos«: Kuriozitás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau (1541–1594) török historiájában”, in *„Ez világ, mint egy kert...”: Tanulmányok Galavics Géza tiszteletére*, szerk. BUBRYÁK Orsolya, 79–94 (Budapest: MTA Művészettörténeti Kutatóintézet–Gondolat Kiadó, 2010).

40 Ennek egy fontos szeletéről a zsitvatoroki békéig áttekintést kínálja: MONOK István, „Az ottománokkal kapcsolatos elzászi és bázeli kiadványok – a Laurentius Eiseleer-nyomatványok tágabb információ-történeti összefüggésben”, in Laurentius EISELER, *Epinicion carmen in laudem... Caroli Rueberi: A bécsi Lorenz Eiseler győzelmi éneke a nemes báró, Karl Rueber úr dicséretére és annak diadalára a török felett: A Strasbourghan 1581-ben kiadott könyv hasonmása*, szerk., ford. MOLNÁR Dávid, tan. MOLNÁR Dávid, MONOK István és TÓZSA-RIGÓ Attila, 83–112, *Europica varietas Tokajensis: Fontes 2* (Budapest–Sárospatak: L'Harmattan–Tokaj-Hegyalja Egyetem, 2022), doi: [10.56037/978-963-414-906-4](https://doi.org/10.56037/978-963-414-906-4).

41 Szádeddin *A történetek koronája* című könyve mellett a rigómezei csata legendáriumból Bene más forrásokat is említ, például Mauro Orbini *Il regno de gli Slavi* (1601) című munkáját, valamint Laonikosz

nyi oszmán eredetű forrásokat és törökbarát műveket is forgatott, Löwenklaual szemben inkább azokkal értett egyet a *Szigeti veszedelem* írása idején, akik teológiai alapon elutasították a törökökkel való pragmatikus együttélését és békekötést. Bene szerint a német bizantinológus Hieronymus Wolf (1516–1580) is nagy hatást tett Zrínyire. *Corpus Historiae Byzantinae* (1557) forrásgyűjteményével a török családságát igyekezett bizonyítani, amely minden alkut és észszerű kompromisszumot eleve ellehetetlenített. Ebben a szellemben írta Wolf a wittenbergi *Zrínyi-albumba* (1587) három versből álló záróciklusát is, amely döntő hatást tehetett Bene szerint arra, ahogyan a *Szigeti veszedelem* szembeállítja a meg nem alkuvó szigetieket és a Gyulát a török hitére megadó Kerecsényi László várkapitányt, aki nem kapta meg az ígért szabad elvonulást, és akit Belgrádban ki is végeztek. Végképp nem érthetett egyet Zrínyi azokkal a kortársaival, akik az államrezon és a kereskedelmi érdek nevében észszerű elveken nyugvó diplomáciai kapcsolatokat szorgalmaztak az Oszmán Birodalommal.⁴² Engedmények Zrínyi részéről majd a *Mátyás-elmélekedésekben* fognak mutatkozni ebben a tekintetben.

Mindezek ellenére a fenti összehasonlítás fényében azt mondhatjuk, hogy Zrínyi érzékenyebben és összetettebben ábrázolja a muszlim alakokat elődeihez képest. Ebben azonban a turkológiai irodalomnál – amely elsősorban Zrínyi politikai nézeteit befolyásolhatta – döntőbb hatást gyakoroltak epikus olvasmányai, így például *A megszábadított Jeruzsálem*. A török ifjú énekeként ismert részlet kétségkívül egyfajta keleti miliőt idéz meg. Trencsényi-Waldapfel Imre még valóban török párhuzamokat sejtett a részlet háttérében, mind a solymászatból kölcsönzött szóképekkel – a lábhoz kötött madárhoz hasonlított szerencséivel –, mind a négy évszak leírásával kapcsolatban,⁴³ Kovács Sándor Iván pedig felvetette, hogy a Zrínyi számára Pázmány *Korán*-cáfolatából ismert muszlim paradicsomképzet is hatással lehetett rá.⁴⁴ Zrínyiről tudható, hogy értett törökül, a *Vitéz hadnagy* végén még török szólást is idéz.⁴⁵ Minden bizonnyal a török költészetet is ismerhette közvetve vagy közvetlenül, bár erről könyvészeti adatunk nincs. Könyvtárában kéziratban megvoltak Balassi szerelmes versei,⁴⁶ és akár ebben a ma már elveszett gyűjteményben meglehettek Balassi török minták alapján írt költe-

Khalkokondülész *Apodeixeis* *hisztorión* (*Historiarum demonstrationes*) című művét (1464), amelyet több Zrínyi által is ismert mű, köztük Lonicerus könyve és Hieronymus Wolf a *Corpus Historiae Byzantinae* (1557) című gyűjteménye forrásként használt. BENE Sándor, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban: Történeti poétikai megközelítés”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 121 (2017): 746–779, 755–759; BENE Sándor, *A harmadik szirén: Zrínyi Miklós költészete* (Budapest: Osiris Kiadó–Gondolat Kiadó, 2021), 233–242.

42 BENE, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban”, 758–759; BENE, *A harmadik szirén*, 229–233.

43 TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre, „A török ifjú éneke a *Szigeti Veszedelemben*”, *Filológiai Közöny* 14 (1968): 548–562.

44 KOVÁCS Sándor Iván, „Hurik és angyalok: Pázmány és Zrínyi mennysországai (I)”, in *Pázmány Péter és kora*, szerk. HARGITTAY Emil, 314–321 (Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, 2001).

45 ZRÍNYI Miklós, „Vitéz hadnagy”, in ZRÍNYI Miklós *Prózai munkái*, szerk. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 61–167, 167: „ya devlet başuma, ya kuzgun deşüme, az az, avagy holló hasamra, avagy tisztesség fejemre.” (A kritikai kiadás itt a török helyesíráshoz igazítja a kéziratban szereplő átírást.)

46 *BiblZrin*, 318. sz.

ményei, köztük a török bejtek. Ezeknek a szúfi ihletéséről Szörényi László írt,⁴⁷ Sudár Balázs pedig tovább részletezte azokat a termékeny félreértéseket, amelyeket az elitista divánköltészet és a szúfi miszticizmus eredeti teológiai implikációinak figyelmen kívül hagyása eredményezett.⁴⁸

A török ifjú éneke azonban mindenekelőtt az évszakversek toposzát írja újra, amelynek prototípusa a Vergiliusnak tulajdonított, de kétes szerzőségű *De quatuor temporibus anni* című népszerű költemény volt. Az évszakok leírása az iskolai poézis gyakori feladataként is felbukkant, és Zrínyi ezt a témát egészítette ki a jó szerencse motívumával: az ifjú éneke tulajdonképpen a valódi harctéri tapasztalattal nem rendelkező, az udvari életben elpuhult Mehmet elbizakodottágát szólaltatja meg.⁴⁹ A szerencse uralhatóságának képzetét a cselekmény rögtön meg is cáfolja majd. Érdekes, hogy Listius László a *Magyar Mársban* szintén szerepeltet évszakverset, amellyel azonban a szerencse múlandóságát illusztrálja. Noha Knapp Éva a vers kezdőstrófája alapján elképzelhetőnek tartja, hogy a szöveget a költő eredetileg a mohácsi vészről szóló epikus költemény betétjének szánta, *A' szerencének álhatatlanságáru* című vers a kötetben önálló darabként szerepel, vagyis nem kötődik epikus szereplőhöz, és a török tematika is meglehetősen konvencionális formában jelenik meg benne: az oszmánok hódítók ugyanis a magyarok rossz szerencsését testesítik meg, és ennyiben kapcsolódnak Fortuna toposzához (87. versszak).⁵⁰ Az orientális idillt nem találjuk már meg Esterházy Pál (1635–1713) hasonló témájú verseiben sem, pedig Zrínyi költészetét természetesen jól ismerte ő is. *Az esztendőnek négy részéről való ének* című költeménye Listius előbbi versének átírata, azonban a szerencsével kapcsolatos, emblematis gyökerű és moralizáló megfontolásokat törölte Listius verséből, és csak a négy évszak iskolás, mitológiai utalásokkal túlzásfolt leírását hagyta meg belőle.⁵¹ *A fülemüle énekének magyarázattya* invariánsabb szöveg, ebben Esterházy közvetlenül Zrínyi verseit utánozza. A vers a jó szerencse dicséretével kezdődik, és jól fel lehet ismerni a török ifjú énekét: „Mért panaszkogyam szerencze ellened” (53. versszak)⁵² – itt azonban a fülemüle énekel, a lírai én pedig Apolló parancsára tolmácsolja a madárka szavait. Míg Zrínyinél a hős dédapa támadása cáfol rá a hamis idillre, itt vadász lövi meg puskájával a madarat. A fülemülét szerelmes társa siratja, amíg a lírai én a közben gondosan ápolat és meggyógyult madarat vissza nem adja neki. Az újra egymásra talált madárkák nászát Esterházy aztán a Cumilla–Delimán-szerelem híres erotikus sorait megidézve írja le:

47 SZÖRÉNYI László, „Valahány török bejt”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 706–713.

48 SUDÁR Balázs, „Balassi török forrásaihoz”, *Keletkutatás* (2002. ősz–2006. ősz): 83–101; SUDÁR Balázs, „Balassi Bálint és a török költészet”, *Török Füzetek* 12, 4. sz. (2004): 3–4; SUDÁR Balázs, „A műfordító Balassi Bálint és a török bejtek”, *Kalligram* 14, 11–12. sz. (2005): 77–84.

49 Az évszakvers hagyományáról Zrínyi, Listius és Esterházy Pál versének összehasonlításával: KNAPP Éva, „»Volucris rota, vertitur anni«: Zrínyi Miklós, Listius László és Esterházy Pál szerencse- és évszakverseinek poétikatörténeti háttéréhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (2014): 3–30.

50 RMKT XVII/12, 460–470, 470: „Chillagat le-törlé Magyar Világunknak, / Megh homalyosétá sugárját napunknak, / Török hold-ra írá reszét határinknak, / Halom-ba rakatá testét Attyainknak.” Lásd KNAPP, „»Volucris rota, vertitur anni«”, 23–24.

51 Uo., 547–557.

52 Uo., 557–564, 558.

Mitt mongyak ezeknek Őszue iöuéséről,
Ezkis Fülemiléék sok szép szerelméről,
Duplássák czokokat egymás szaia körül,
Venus triumphussán kedues szueek örül.

Mint Borostyán fáual őszue kapczolodik,
Mint kigyo Oszlopra réá tekereszik,
Bacchus leueleis fára támaszkodik
Ily mod két kis madár őszue czingolodik.
Halgas touáb Musám.⁵³

[83–84. versszak]

Esterházy tehát Listiusszal ellentétben receptívnek mutatkozott Zrínyi sajátos hangulatú idilljeire. Érzékenységet mutatja az is, hogy felismerte Zrínyinél a költő alakmásként értékelhető szerelmes madár, a fülemüle jelentőségét, és a motívumot kreatívan beemelte a keretes szerkezetű vers dramaturgiájába.⁵⁴ Az idill beszédhelyzetét azonban ő is leválasztotta a muszlim szereplők ábrázolásáról.

Valószínű az is, hogy a török ifjú énekében Zrínyi a Tassónál olvasható idillikus jelenetek és más olasz idillek mintáját is követte. Alderán varázslatait sem az iszlámot általában korrektül ismertető turccairodalom, hanem részben az olasz epikus hagyomány (Tasso, Marino, Scipione Errico), részben pedig egyéb (európai, esetleg kabbalisztikus) mágikus tradíciók alapján találta ki.⁵⁵ A kora újkori magyar irodalom más török tárgyú epikus költeményeiben viszont éppen az eposzi kelléktár egyes elemei hiányoznak (így a csoda, a *meraviglia* is), és az olasz eposzirodalom helyett a cselekményszövevényben ezek a költemények még sok ponton a históriás énekeket követik, ilyen jellegű exkurzusok ezért kapnak csak ritkán helyet bennük.

Zrínyire természetesen a délszláv epika törökképe is hatott. Kovács Sándor Iván az epikus hősök emberfelettsége kapcsán arról írt, hogy a Hamviván övén lógó, embertelen súlyú kő motívuma a horvát elbeszélői hagyományból sem volt ismeretlen.⁵⁶ A török szereplők részletező, egzotikus színezetű leírásaihoz sok párhuzamos helyet hoz

53 Uo., 564.

54 A fülemülemotívum többek között az *Arianna sírásában* jelenik meg, ahol is Zrínyi arra a hiedelemre utal, hogy a szerelmes madár torka szakadtáig énekel: „Én éjjel, én nappal keserven ohajtok, / Miként fülemile, vértajtékot hányok” (2 versszak). Lásd Nényei Pállal folytatott vitámat, főleg az első fordulóját: NÉNYEI PÁL, „A fülemüle esete a vérhányással: Május elsején Zrínyi Miklós 4001” *prae.hu*, 2020. április 28., <https://www.prae.hu/article/11558-a-fulemule-esete-a-verhanyással/>; FÖRKÖLI GÁBOR, „Miért hányhat vért a fülemüle? Válasz Nényei Pálnak”, *prae.hu*, 2020. április 30.; NÉNYEI PÁL, „Ilyen ügyről, madárfüttyről...: Egy pont, és a Zrínyi-vita vége”, *prae.hu*, 2021. május 3., <https://www.prae.hu/news/36821-ilyen-ugyrol-madarfutytyrol/>; FÖRKÖLI GÁBOR, „Hullaszagról, frissességről: Újabb válasz Nényei Pálnak”, *prae.hu*, 2020. május 5., <https://www.prae.hu/article/11573-hullaszagrol-frissessegről/>. (Utolsó letöltés dátuma: 2023. február 10.)

55 Kiss Farkas Gábor, *Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában* (Budapest: LHarmattan, 2012), 174–175.

56 Kovács Sándor Iván, „Toldi, Novák, Hamviván: Feltevés a Toldi-monda és a Zrínyi-hagyomány összefüggéseiről”, in Kovács S. I., „*Eleink tündöklősége*”..., 7–17.

Lőkös István,⁵⁷ Bene Sándor a török szájhagyomány és a délszláv epika együttes hatá-
sairól fejtette ki újszerű meglátásait.⁵⁸ A *Szigeti veszedelem* egyik legfontosabb előképé-
nek tekintett *Vasztje Sigeta grada*, Brne Karnarutić (1515–1573) eposza például hosszasan
és gazdagon értekezik Szulejmán öltözetéről, valamint pazar kíséretéről. Zrínyihez ha-
sonlóan Karnarutić is kiváló uralkodónak tartja Szulejmánt – „A törökség között nem
terem ily virág” (Kiss Károly fordítása)⁵⁹ –, vagyis ő is betartja az eposzoknak a kimon-
datlanul is tisztelt szabályát, amely szerint a költőnek Akhilleuszról és Hektórról egy-
aránt csodálattal kell írnia. Kairói és damaszkuszi lószerszámmal felszerelt lovának
leírása, amelyet minden bizonnyal Zrínyi is figyelembe vett a már említett résznél, ko-
rábbi délszláv előzményekre megy vissza: Lőkös mutat rá arra Szegedy Rezső megfigye-
lése alapján, hogy itt Karnarutić Marko Marulić (1450–1524) raguzai horvát költő *Judit*
című eposzából imitálja Holofernész lovának, illetve egész kíséretének leírását.⁶⁰ Mint
ismeretes, a siklósi epizód szintén megvan Karnarutićnál is. A vigyázatlan török tá-
bor leírásakor ő is megemlíti az ott felcsendülő koboz- és cimbalomzenét, majd hossza-
san leckézteti olvasóját az éberség erényéről és a részegség vétkééről, sőt Zrínyi egyik
gyakori fordulatát is megelőlegezi: „Nagy kár, hogyha baj van, s micsoda szégyen lesz,
/ Ha így szól a férfi: Nem tudtam, hogy ez lesz!”⁶¹ Az ekkor elhangzó keleties színeze-
tű verses betét azonban már Zrínyi saját leleménye, Karnarutićnál nem találunk hoz-
zá párhuzamot.

Az orális hagyomány ismer olyan később lejegyzett délszláv énekeket is, amelyek
nem hathattak már a *Szigeti veszedelemre*, ugyanakkor érdemes lehet őket megemlíteni
a Zrínyi-téma és a törökök egzotikus ábrázolása kapcsán. A *Ljubovics Mújó Sziget alatt*
című, 1720 körül lejegyzett mű például a tragikus szerelmet az ostromlók oldaláról ír-
ja meg.⁶² A 19. századból pedig több olyan gyűjtés is ismert, amely Zrínyi Miklós bán
mesébe illő történetét adja elő: az oszmán rabságba kerülő Zrínyi szerelembe esik a tö-
rök császár – egyes változatokban bég – lányával, aki segít megszöknie. Vagyis a *Zrínyi*
bán a tömlöcben, a *Zrínyi bán meg a császárné asszony leánya*, a *Zrínyi bán meg Begzáda*
leányzó és a *Zrínyi bán második házassága* című epikus énekek voltaképpen a *Szilágyi és*
Hajmási históriájának a szüzséjét ismétlik meg a szigeti Zrínyi Miklóssal, aki így maga
is egzotikus mese hőisévé válik.⁶³

Zrínyi különös orientalista érzékenységét az eposzi imitációkon túl Szörényi László-
lónak azzal a megfigyelésével is magyarázhatjuk, amely alapján a *Szigeti veszedelem*

57 Lőkös István, *Zrínyi eposzáinak horvát epikai előzményei*, Csokonai könyvtár 10 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997).

58 BENE, „Szulejmán halála a Zrínyi-eposzokban”.

59 FRANKOVICS György, szerk. *Zrínyi énekek és feljegyzések: Horvát, szerb, bosnyák és szlovák népi énekek*, ford. FRANKOVICS György, JUNG Károly, KISS Károly és MOLNÁR Imre (Pécs: Frankovics és Társa Kiadói Bt., 2002), 80.

60 Uo., 54–56; Lőkös, *Zrínyi eposzáinak horvát epikai előzményei*, 65–69, 151–167. Szulejmán lovának és a tö-
rök seregnek a leírásában már Thúry József is felfedezte Karnarutićban Zrínyi előképét: THÚRY József,
„A Zrínyiász”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 4 (1894): 129–149, 257–298, 385–411, itt: 129–130, 267–268.

61 FRANKOVICS, *Zrínyi énekek...*, 69.

62 Uo., 144–147 (Kiss Károly fordításában).

63 Uo., 187–220 (Kiss Károly és Frankovics György fordításaiban).

szerint a magyarok és a tatárok – és természetesen a magyarok őseiként azonosított hunok – egyaránt a szkítáktól erednek. Így egyrészt Delimán tatár serege szükségszerű kiegészítője a hunokhoz hasonlóan Isten haragját közvetítő török seregnek, másrészt viszont a *Syrena*-kötet epigrammái által is megénekelt Attilával való rokonsága révén Delimán a magyar hősök pogány megfelelője is.⁶⁴ Feltételezhetjük, hogy Zrínyi, aki a *Syrena*-kötetben sajátos, a szerelem szenvedélyével folytonos belső harcot vívó költői ént dolgoz ki, nem csupán emiatt, hanem a fiktív etnogenezis révén is közel érezhette magát Delimán alakjához. Tanulságos ebből a szempontból Bene Sándor sejtése, aki szerint később Zrínyi, illetve az ő megbízásából dolgozó Marc Forstall (?–1683) ír szerzetes a Zrínyiek genealógiájába is igyekezett egy Attila-reminiscenciát be-csempészni a hasonló nevű és sorsú Totila keleti gót király személyében – sőt Forstall a kéziratban maradt vázlatok szerint az ősi római Anicius családdal való rokonítás révén Zrínyit a Habsburgokon, a bizánci császárokon és Szkander bégen kívül az oszmán szultánokkal is atyafiságba szeretne volna hozni. Zrínyi azonban ettől visszakozott – Bene Sándor szerint ennek elsősorban az volt az oka, hogy a Habsburg-rokonság nem illett a bán koncepciójába, de talán a fentebb részletezett intranzigens törökellenesség is belejátszott döntésébe –, így a végleges családtörténeti műbe, a *Stemmatographiába* ez már nem került bele.⁶⁵

Az önreprezentáció a szerző által óvatosan kezelt keleti vonatkozásait Zrínyi politikai nézeteivel is kiegészíthetjük, mégpedig a leginkább a Mátyás-elmélekedések kapcsán. A hun–magyar rokonság Hunyadi Mátyás propagandájának lényeges elemét képezte, és a rokonságot hirdető Thuróczy János Mátyást *secundus Attilának* nevezi krónikájában; a két nép közös eredetére való hivatkozás szó szerint megtalálható Mátyás király és II. Mehmed szultán levelezésében, és fontos részét képezte Mátyás azon törekvésének, hogy pragmatikus viszonyt alakítsunk ki a törökkel.⁶⁶ A Mátyás-elmélekedésekben a rokonságra nem hivatkozik közvetlenül Zrínyi, Attila neve mindenestre előfordul benne Mátyás lehetséges történelmi előképeként. A két hódításairól híres uralkodó közötti párhuzamossággal ugyanakkor a szerző nem tud maradéktalanul élni: Mátyás birodalma halála után nem marad tartós, és ebben Zrínyi szerint Nagy Sándorra hasonlít; ezzel szemben Attila – folytatódik a gondolatmenet – hódítása tartós volt, mivel – mint Zrínyi róla szóló epigrammája is állítja – hazát szerzett a magyaroknak.⁶⁷ A történelmi előképeknél és rokonságteóriáknál talán fontosabb azonban Zrínyi a *Szigeti veszedelem*hez képest újszerű gyakorlatiassága, amellyel a török kérdést kezelte. Noha a szerző törökpárti politikával egyáltalán nem vádolható, és a korábbi eposzá-

64 SZÖRÉNYI László, *Hunok és jezsuiták: Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből* (Budapest: AmphipressZ, 1993), 11–14.

65 BENE Sándor, „Politika és genealógia: A Zrínyiek eredetéről”, *Café Babel* 6, 1. sz. (1996): 27–38; BENE Sándor, „Őskeresők: A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 107 (2003): 3–42, főleg 13, 36–38 és 42. A tanulmány másik változata: BENE Sándor, „A Zrínyiek: Egy családtörténet története”, in *A Zrínyiek a magyar és a horvát históriában*, szerk. BENE Sándor és HAUSNER Gábor, 271–319 (Budapest: Zrínyi Kiadó, 2007), 289–290, 293–294.

66 A két példát idézi: FODOR, „Az apokaliptikus hagyomány és az »aranyalma« legendája”, 32–34.

67 ZRÍNYI Miklós, *Prózai munkák*, szerk. KULCSÁR Péter (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2004), 196.

ban maga is él a nemzet büntetéseként felfogott törökök toposzával a Mátvás-elméletekben már kilép a probléma eszkatológiai-khiliasztikus értelemezési kereteiből, és elveti a vallási ürügy alatt vívott harcokat, legyen szó akár a török elleni háborúról:

Az mi hitünk más vért nem akar ontani, hanem a' maga fia ejt az Isten ditsőségére. Ha sok sz. embereknek exhortatióját az török, az eretnekség ellen láttuk, ha sok sz. praedikatiókat, kiket azok ellen való giújtásunkra csináltak, ha Isten félf papáknak keresztes hadak támasztását, kik között a' mi szent Kapistranusunkat, ne ítéllyük azokból, hogy a' Mahumet vagy Calvinus János vagy Luther Márton hiti megbántására es semmivé tételére tselekedtek ezeket, sem hogy erőszakkal más tévelygőket a' mi hitünkre hozunk. [...] Vannak más okok és méltók, kik kénszeritene az török ellen religión kívülis fegyvert fogunk és mások ellenis, a' kik ránk tusakodnak [...]⁶⁸

A török elleni vallási felhangú „gyűjtás”-t – amilyent végső soron a keresztény barokk sémákra rájátszó *Szigeti veszedelemben* is olvashatunk⁶⁹ – tehát a költő a politikai-gyakorlati valóságban való érvényességétől megfosztja, és a pusztá retorika hatáskörébe utalja. Ezzel azokhoz az abszolutista politikaelméletet kifejtő olvasmányaihoz csatlakozik, amelyek a vallási és felekezeti ellentétek elsőbbsége helyett az államrezon, a politikai szféra elsőbbségét hirdetik, esetenként előtérbe helyezve a természetjog sérthetlenségét a vallás erőszakos terjesztésével szemben.⁷⁰

Felvilágosodás, romantika és nemzeti irodalomtörténet: a klasszicista idilltől a nemzet önképéig

Ha ezek után áttekintjük Zrínyi 18. század végi újralfedezésének történetét és 19. századi recepciójának néhány epizódját, akkor azt láthatjuk, hogy ez a korszak egészen másfajta érzékenységgel közelíti meg a *Szigeti veszedelem* török, keleti vonatkozású tárgyát, mint a kortársak vagy a közvetlen utókor. Az egzotikumra, a *couleur locale*-ra amúgy is érzékenyebb felvilágosodás és romantika sajátosan kapcsolja össze a török múltat saját poétikai és ideológiai törekvéseivel. Feltehetőleg a török kortól való időbeli távolság is nagyban hozzájárul a hangsúlyok eltolódásához. Itt jegyezzük meg, hogy a török múlthoz való viszony 18. századi változásához egyébként érdekes zenetörténe-

68 Uo., 178.

69 Az iszlám vallás szent tárgyainak szimbolikus vagy valós deszakralizálására két példát is találunk az eposzban: az egyik az az epizód, amelyben Juranics elragadja a *Koránt* a megölt Kadilesker sátrából (IX, 56), a másik, amikor az Alderán által megidézett Ali kijelenti, hogy Mohamedtől örökölt kardját, a Zöldfíkárt (Zulfikár) már nem használhatja a keresztények ellen, mert elpusztult (XIV, 66). Lásd Kiss, *Imagináció és imitáció...*, 250–251.

70 Ilyen olvasmánya volt Zrínyinek Jean de Silhon *Il ministro di Statója*. Lásd KLANICZAY Tibor, „Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában”, in KLANICZAY Tibor, *Pallas magyar ivadéka*, 153–211 (Budapest Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 167–169; lásd még FÖRKÖLI Gábor, „A várnai csata mint az emlékezet helye: Vallás és háború Magyaritól Zrínyiig”, in KISS, PESTI és HAJDU, *Textológia és interpretáció...*, 158–175.

ti párhuzam is adódik: Csörsz Rumen István a töröksíp és a tárogató, illetve az ezeken a neveken emlegetett bizonytalan hangszercsalád kapcsán részletesen bemutatja, hogyan szűnik meg a hangszer a török ellenség attribútuma lenni (illetve a törökös politikai orientációhoz köthető identitásképző szerepét hogyan veszti el), és miként válik a 18. század végére a nemzeti romantika hangszerévé azzal párhuzamosan, hogy Nyugaton nemzeti felhangok nélkül is divatba jön az *alla turca* zene.⁷¹

Az orientalista ízlés 18. századi felerősödése és a nemzeti múlt megteremtésére irányuló törekvések az irodalomban és Zrínyi recepciójában is megfigyelhetők. Még mielőtt Kazinczy Ferenc figyelmét id. Ráday Gedeon felhívta volna a *Syrena*-kötet fontosságára péceli kastélyában, és megfogalmazódott volna Kazinczyban az új, nehezen megvalósuló kiadás terve, egy érdekes kiadvány látott napvilágot Pesten 1779-ben. Ez nem más, mint Kónyi János (?–1792 körül) elhíresült *Magyar hadi románja*, a *Szigeti veszedelem* verses átirata, amelyhez az ihletet a ponyvairodalom termékeny szerzője, a strázsamester Kónyi szigetvári tartózkodása adta.⁷² Az átirat meglehetősen pontosan követi Zrínyi művét, ám annak eposzi gépezetét és csodás elemeit elhagyja, valamint a verselést is a kor ízléséhez igazítja, vagyis a cezúrát nála mindig a hatodik szótag után találjuk. Az átdolgozás elterjedtségét jól mutatja, hogy egy bizonyos Kövesdi József 1795-ben elkészíti annak rövidített, kéziratban maradó változatát, amelyből azonban éppen azok a részek maradnak ki, amelyek – mint látni fogjuk – a leginkább megragadták Zrínyi literátor olvasóit, vagyis a török ifjú éneke és a Cumilla–Delimán-szelem epizódja.⁷³ Kónyi műve egy rivális, szintén kéziratban maradt átiratot is megihletett, amelyet Csergics Simon készített el a pozsonyi szemináriumban. Nem csupán a *Szigeti veszedelmet* dolgozta át, hanem Zrínyi rövidebb költeményei közül is sokat. E mű előszavát néhány részlettel Rexa Dezső közli, és innen tudjuk, hogy Csergics az átirat előszavában élesen bírálja Kónyi eljárást, amiért művét románnak nevezi, és ezzel a fikció szintjére fokozza le a valós történet; aufklerista módon azonban ő is megengedhetőnek véli a csodás elemek elhagyását, amelyet „szenteskedés”-nek bélyegez.⁷⁴ Mondani sem kell, a fikciós elemek bírálatával éppen Zrínyi saját eljárását kérdőjelezi meg ez a szerző, hiszen a szigeti Hector dédunokája maga vallja be, hogy a fabulát keverte

71 Csörsz Rumen István, „A törökök sipjától a magyar töröksípig”, in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál és SZÉKELY Júlia, 338–358 (Budapest: Balassi Kiadó 2012). Témánk szempontjából nem közömbös a tanulmány elmés észrevétele, hogy Listius László Mohács-eposzában anakronisztikusan, a 17. századi állapotokat visszavetítve mind a magyar, mind az oszmán oldalon megjelenik a töröksíp mint harci hangszer. (Uo., 342.)

72 KÓNYI János, *Magyar hadi román, avagy gróf Zrínyi Miklósnak Sziget várban tett vitéz dolgai* (Pest: Royer Ferenc, 1779). A *Szigeti veszedelemmel* való összehasonlításához lásd HEISER Krisztina, „Egy tehetségtelen Zrínyiászról, avagy Kónyi János *Magyar hadi románjáról*”, *Irodalomtörténet* 87 (2006): 659–662.

73 A kézirat a marosvásárhelyi Teleki-levéltárban található az Iszlai család levelei között, azonban a forrásról beszámoló Szász Béla nem közöl jelzetet. Szász Béla, „Egy ismeretlen Zrínyiászról”, *Egyetemes Philologiai Közlöny* 36 (1912): 257–258.

74 REXA Dezső, „Zrínyi egy ismeretlen átdolgozója”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 22 (1912): 385–394. A negyedrét kéziratot a cikk szerzője a ma is létező alsókubini (Dolný Kubín) Csaplovics-könyvtárban, az 18929-es számú jelzet alatt találta meg. CLAUSER Mihály, *A Zrínyiász sorsa (1651–1859)* (Budapest: „Élet” Irodalmi és Nyomda Részvénytársaság, 1934), 19–20.

a históriával. Kónyi saját előszavában ezt az eljárást magáénak vallja, sőt még a poétai szerénység, a *recusatio* kinyilvánításával is Zrínyit imitálja, amikor szabadidős tevékenységnek minősíti munkáját: „Azért senkit sem kötelezek Historiámnak hitelére, mivel azt, mint Szolimán kegyetlenségéről. 77 Ám a legérdekesebb talán a harmadik énekből a Mehmednek éneklő török ifjú dala, amelyet Kónyi versszakról versszakra követ, noha máskor szívesen bővít az eredetin, vagy éppen sokat el is hagy belőle. A kevés tartalmi újdonság nagyon érdekes jelen tanulmány szempontjából. A térről szóló strófában ez az újdonság a dohányzás momentuma, amely Zrínyinél hiányzik:

Télen-is, a' mikor minden panaszkodik,
Erős fergetegtől 's hidegtől rászokdik,
Az én szívem akkor kedvhez ragaszkodik,
Tüznél dohányozván szám nem fohászkodik.⁷⁸

Ugyanez Zrínyinél:

De télen, az mikor minden panaszkodik,
Akkor az én szívem inkább gyönyörködik;
Erős fergetegen szívem nem aggódik,
Mert szép lángos tüznél testem melegedik.

[III, 37]

A dohányzás a következő jelenetben is megjelenik, amikor a szigeti Zrínyi beszédet intéz vitézeihez:

Imhol a pogányság Siklosnál bizvást ül,
Kevélyen dohányhoz, kávéz, tűz mellett fül,
Huszon hat száz lóval Boszna felé készül,
Fel szóval ditsekszik: nem fél kereszténytül.⁷⁹

75 KÓNYI, *Magyar hadi román*, 2r.

76 Uo., 6: „Nem vólt Demirhámnál erősb a' táborban, / A' fákat tövestől tépte a' bokorban, / Egy bikát ököllet agyon vert akkorban, / Nem sok embert lelünk illyent mostankorban.”

77 Uo., 16: „Hanem hogy Musztafát fíját meg-ölette, / Ezzel magát igen betstelenítette, / Kegyetlenségéért népe-is feddette, / Roxa szerelméért eztet el-követte.”

78 Uo., 29.

79 Uo., 31.

Zrínyinél nyoma sincs ebben a versszakban se kávénak, se dohánynak, noha a siklósi lég és Mehmed nála is fogyaszt kávét a török ifjú éneke előtt:

Ahon az pogány nép, ül bizvást Siklósnál,
Boszna felé indult huszonhat zászlóval,
Nem fél keresztyéntül; beszéli fölszóval,
Hogy siklósi mezőn mi szegyenünkre hál.

[III, 44]

Kónyi tehát egyébként nem túl leleményes munkájában fogékonyak bizonyul a keleti színekre, sőt igyekszik törökösnek vélt szokásokkal bővíteni is az eredetit.

A török ifjú énekének mégsem ez a leghíresebb átírata, azt ugyanis maga Ráday Gedeon készítette el, aki először hexameterbe, majd prózába tervezte átdolgozni a *Zrínyiá*st. Ráday véleményét a Kónyi-féle átíratról pontosan ismerjük a Kazinczyval folytatott levelezéséből. Ő Kónyi invencióit és kihagyásait elítéli, saját állítása szerint Zrínyiből mindent igyekszik szóról szóra megtartani; a különbség csupán verstani, ugyanis Ráday számára a forma megtartása nem része a hűség követelményrendszerének.⁸⁰ Érdekes ellentmondás ugyanakkor, hogy a török ifjú éneke esetében mégis Kónyi bizonyul néhány részlettől eltekintve hűnek, míg Ráday változata meglehetősen erősen értelmezi és amplifikálja – terjedelmét tekintve kétszeresére bővíti – Zrínyi eredetijét, amelyet a prózai átíratban verses betétként olvashatunk. A „Valál szerencse mindég hivem” kezdetű, *Mechmet Éneke* címet viselő költeményt Ráday 1788. július 28-án küldi el Kazinczynak a kassai *Magyar Museum* számára, és a folyóirat IV. negyedében meg is jelenik a vers a harmadik ének prózai változatával együtt.⁸¹ Kazinczy valószínűleg később elfelejtkezik erről a közlésről, mert egy 1790. január 5-i levelében az *Orpheus* számára is elkéri a *Mehmed énekének* nevezett verset.⁸² (Jellemző Kazinczy ekkoriban megnyilvánuló orientalista érdeklődésére, hogy folyóiratában szintén ebben az évben saját gyűjtésű török szerelmi éneket, úgynevezett *murabba besztét* is közöl, amelyet a Kassán raboskodó Háfiz Ibrahim káditól jegyez le.⁸³) Válaszában Ráday figyelmezteti Kazinczyt, hogy a kérdéses idill már megjelent, és helyette egy Anacreón- és két zsolnárfordítást ajánl.⁸⁴

Anacreón nevének említése véletlen is lehet, viszont az asszociáció egyáltalán nem légből kapott, ha belegondolunk, hogy Ráday ugyanabban a levelében, amelyben Meh-

80 Lásd DEBRECZENI Attila, „Zrínyi és Gyöngyösi jelentőségének megítélése a *Magyar Museum* körében”, in *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÓRIZS Gergely, 26–34 (Budapest: Reciti, 2009).

81 Id. Ráday Gedeon Kazinczyhoz, Pécel, 1788. július 28., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. VÁCZY János és mások, 25 köt. (Budapest–Debrecen, 1890–2013), 1:198–201. (A továbbiakban: *KazLev*), doi: [10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei](https://doi.org/10.5484/Kazinczy_Ferenc_muvei).

82 Kazinczy id. Ráday Gedeonhoz, Tokaj, 1790. január 5., *KazLev*, 23:24.

83 A kádi az utolsó, 1788–1790-es török–magyar háború idején esett fogságba: SUDÁR Balázs, „Török dal magyar orthographiára: Kazinczy Ferenc gyűjtéséből”, *Keletkutatás* (2011. tavasz): 125–130.

84 Id. Ráday Gedeon Kazinczyhoz, Pest, 1790. február 1., *KazLev*, 2:22.

med énekét elküldi Kazinczynak, megemlíti, hogy mennyire tetszett neki az a Zrínyi által ihletett vers, amelyet Kazinczy egyik korábbi levelében küldött neki Regmecről 1788. június 30-án. Ez az üzenet nincs benne a levelezés kiadásában, valószínűleg elveszett. A vers viszont kétségkívül azonos a *Bor mellett* című idillel, amelynek költője többször is új címet adott, például *Bátorodás az élet' sebess repülete ellen*, illetve *Bóldog bolondoskodás*.⁸⁵ A költeménynek látszólag nincs köze Zrínyihez – ellentétben Kazinczynak a Zrínyi nyelvét, stílusát is imitáló, Zrínyi-centóként emlegetett versével⁸⁶ –, a török tematika is hiányzik belőle, Kazinczy mégis ezt írja róla *Az én verseim* „Regmecz, 1788. június' 30. d.” című, vagyis az elveszett levéllel megegyező keltezésű kéziratot bejegyzésében (MTA Kézirattár, K 622, 108v): „Zrinyit kapám ajándékul Rádaytól. A' [olvashatatlan szó, amely talán a harmadik énekre utal] Eneken a' török éneke tűzbe hozta. – Egészen más lón dalom. De ha ez nem egyéb is mint egy német Bortal, Zrínyinek köszönöm támadását.”⁸⁷ Vagyis bár nincsenek a versben felismerhető Zrínyi-reminiscenciák, a török ifjú éneke mégis idill írására ihlette Kazinczyt. 1788. augusztus 7-én aztán Pécelre látogatott, ahol – mint a *Pályám emlékezetében* írja – Ráday három változatban is felolvasta neki a szerencsedalt: Zrínyi eredetijét, Kazinczy *Bor mellett*jét és a saját átíratát. A két parafrázis kéziratát saját *Syrena*-példányában tartotta.⁸⁸ *A Heliconi virágok* című verseskötetének 1791. évi kötetében pedig Ráday változatát is közölte, ami Zrínyi más korai újrafelfedezőjének sem került el a figyelmét.⁸⁹ 1802-ben Székely Péter ugyanis – Csokonai diáktársa, műveinek értő olvasója és későbbi mezőtúri református lelkész – sajátkezűleg az egész *Syrena*-kötetet lemásolta Debrecenben, és a török ifjú énekénél lábjegyzetben is jelezte, hogy pontosan melyik oldalon található Kazinczy könyvében Ráday átírata.⁹⁰

85 Szövegváltozatai a kritikai kiadásban: KAZINCZY Ferenc, *Költemények, I. kötet: Szövegek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 23, 70–71, 580, 659, 686–687, 818, 839–840, 852–853, 942, 948, 1069.

86 *A Zrínyi* című vers szövegváltozatai a kritikai kiadásban: KAZINCZY, *Költemények, I. kötet*, 224–225, 647–649, 1008–1010; a versről és Kazinczy Zrínyi-képéről újabban: LACZHÁZI Gyula, „Kazinczy Ferenc Zrínyi-verse”, *Irodalmi Magazin* 7, 4. sz. (2019): 71–76.

87 Idézi a szöveggondozó jegyzete: KAZINCZY Ferenc, *Összes költeményei*, szerk. GERGYE László, Régi magyar költők tára: XVIII. század 2, (Budapest: Balassi Kiadó, 1998), 228; lásd még KAZINCZY Ferenc, *Költemények, II. kötet: Jegyzetek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018), 178. Talán Petőfi *A borozó* című versére is hatással volt Kazinczy bordala. REXA Dezső, „Petőfi »A borozó«-ja és Kazinczy »Bor mellett«-je, *Irodalomtörténet* 26 (1937): 18–22.

88 KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezete*, szerk. ORBÁN László, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 617: „Örvende, hogy Zrínyi, kit még nem olvastam, és a' kit tőle ajándékban vettem kevés hetek előtt, nekem is kedvesebb, mint Gyöngyösi, 's rendes, hogy a török Lantos epizódiama engem egy dal' költésére gyúlasztott (*Fogy az élet, 's nem sokára* – –) mint ötöt hogy azt újra dolgozza. A' könyv asztalán állott, 's benne az én dalom, és az ő periphraisa. Felolvasá elébb az én dalomat, azután a' Zrínyi' strophájit, végre a' mit ő dolgozott, 's ezt az öreg kor' reszkető hangján, de az ifjú kor' pathoszával.”

89 KAZINCZY Ferenc, *Heliconi virágok 1791 esztendőre* (Pozsony–Komárom: Wéber Simon Péter, [1791]), 61–63 („Mechmet' dala” cím alatt.)

90 Debrecen, Tiszántúl Református Egyházkerület Nagykönyvtára, R 676, 74: „Lásd Heliconi Virágokat 61. levelen”. Székely Péterről és Csokonaiával való kapcsolatáról lásd CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Levelezés*,

Kazinczy levelezésében később, fogsága után elszaporodnak az olyan megjegyzések, amelyek Zrínyi költői érdemei közül az idill műfajába besorolható lírai darabokat emelik ki annak ellenére is, hogy sem a saját kiadása, se mások, így például Csokonai meghiúsult kiadásterve sem tudott mit kezdeni a *Syrena*-kötet sajátos műfaji sokszínűséget mutató kompozíciójával, és a műfaji tisztaságot preferáló klasszicista ízlés az esztétikai értékek csúcsára a lírai daraboktól leválasztott eposzt helyezte.⁹¹ Tudjuk, hogy 1814-ben Döbrentei Gábor is a Zrínyi-életmű kiadásának tervén dolgozik, és Kazinczy igyekszik őt rávenni arra, hogy az ő eredeti tervéhez igazodjék. Ez két kötetet jelent, az elsőbe kerülnének „az Idylliumok és apróbb lyrai darabok”, a másodikba pedig a Zrínyiász.⁹² A Zrínyi-életmű belső – szigorúan mennyiségi és nem minőségi – arányait ismerve azt mondhatjuk, hogy ez a felosztás terjedelmileg indokolatlanul nagy hangsúlyt helyezett volna a lírikus Zrínyire. Bár Döbrentei kiadása végül nem készült el, őt is érdekelhették az *Idilliumok*, hiszen 1811. június 19-én kelt levelében arról számol be Kazinczynak, hogy a magyar idillköltészetéről készül tanulmányt írni. Megállapítja, hogy Zrínyi saját „idejéhez képest érdemes, csak olyan Holpricht [’esetlen’] ne volna”⁹³. Kazinczy szerint viszont Zrínyi kimagaslót alkotott ebben a műfajban is, és szerinte költői teljesítményét sokáig senkinek nem sikerült meghaladnia. 1817 májusában több levélben is beszámol Trattner levele nyomán a következő esetről: Horvát István azt kérte Kölcseytől, hogy vegye ki a Berzsenyi-recenzióból azt a lekicsinylő megjegyzést, amellyel a recenzens a régi magyar költészetet illeti. Kölcsey ezt megtagadta, és dühösen távozott Pestről. Kazinczy a levélben Kölcsey pártját fogja, és hozzáteszi beszámolójához, hogy Zrínyin kívül nem volt olyan magyar költő, aki elérte volna azt a

szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 161–162, a róla szóló jegyzet: 667–669.

- 91 Részben egyetértek Bene Sándor megállapításával, aki szerint Kazinczy korában a heroikus és fenséges miltoni és tassói hagyomány alapján igyekeztek kanonizálni Zrínyi eposzát, és kevésbé voltak érzékenyek az életmű lírai és esetenként ironikus aspektusaira, amely főként a marinói hagyományból következett. Benének azt a meglátását azonban árnyalni szeretném, amely szerint a klasszicista kanonizációs program szinte kiiktatta volna a lírikus Zrínyit. BENE, *A harmadik szirén*, 35–56. Laczházi Gyula kiemeli a Zrínyi-centóról írt elemzésében azokat a részleteket, amelyekből kiderül, mennyire becsülte Kazinczy Zrínyit mint idillköltőt, ahogy az is, mennyire pontosan látta, hogy a kötet narrátora és lírai alanya a szerelem elől menekül eposzírásba. Tisztában volt tehát nagyjából a kötetkompozíció tétjével, ha kiadásában nem érvényesítette is. LACZHÁZI, „Kazinczy Ferenc Zrínyi-verse”, 75.
- 92 Kazinczy Döbrentei Gáborhoz, Széphalom, 1814. november 6–7., *KazLev*, 12:164; illetve szintén Döbrenteihez, Széphalom, 1815. január 5., *KazLev*, 12:300. Kazinczynak erről a tervéről, és ennek esetleges összefüggéséről Csokonai kiadástervezetével lásd BÉKÉSI Gábor, „Csokonai megvalósult tervezete: Kazinczy Zrínyi-kiadása”, *Irodalomismeret* 10, 1–2. sz. (1999): 221–227; BÉKÉSI Gábor, „»A mandátum kiadója«: Kazinczy Ferenc szövegkiadói tevékenységének (újra)értékelése”, *Publicationes Universitatis Miskolciensis* 16 (2011): 5–23.
- 93 Döbrentei Gábor Kazinczyhoz, Bonyha, 1811. június 19., *KazLev*, 8:581: „Az Idyllistákról kezdek valamit – s a’ Magyarokról – is. Zrínyi idejéhez képest érdemes, csak olyan Holpricht ne volna, Faludi Kanász, Szabónak lett volna ahhoz lelke, de ludaskása, a’ sok igen köz kifejezés elcsúfítja, Csokonai gugás halálon siránkozó vén Pásztor Asszony. Illyés formák gömbölyögnek ki ítéletemből. Hubai csupa követője Gesznernek. Sajnálom, hogy vélek nem várt, míg Originál Wendungot nem adott volna darabjainak. Percésnyit az Istenért el nem kell hagyani. Ő Juhász bundában pipál.”

poétikai színvonalat, amelyet Kazinczy számára *Azzán aga dala* képvisel, egy Goethe által „Morlach nyelvből”, azaz dalmáciai horvát dialektusból fordított tragikus, keleties miliőben játszódó rege, amelyet Kazinczy a *Poétai berek* című kötetében magyarul is megszólaltatott.⁹⁴ Vagyis Zrínyi idilljeiről egy török tárgyú rege orientalizáló beütéssel készült feldolgozása jut a széphalmi mester eszébe. Végül idézzük tőle azt a levelet is, amelyet a *Szigeti veszedelmet* német hexameterekben fordító Mailáth Jánosnak írt 1820 szeptemberében: „Sie sollten kein Lied bey Zrínyi gefunden haben, welches des Übersetzers werth wäre? Mir ist er auch als Lieder u. Idyllendichter mehr wie mancher spätere. Auch von dem Versmacher Tinódi wäre vielleicht etwas zu wählen.”⁹⁵ Sikerül is meggyőznie őt az idillköltő Zrínyi fontosságáról, és egy hónap múlva Mailáth postára is adja válaszáat: „Aus Zrinyi’s Gedichten habe ich übersetzt Orpheus an Pluto.”⁹⁶

Zrínyi kapcsolata az idill műfajával másokat is élénken foglalkoztatott: Földi János *A’ Versírásról* írott, kéziratban maradt értekezése nem csupán a „Vitézi Vers” műfajánál, hanem a „Pásztori Poésis” címszó alatt is mint a műfajban elsőként alkotó magyar szerzőt említi Faludi Ferenc, Baróti Szabó Dávid, Révai Miklós és Kazinczy Gessner-fordítása mellett.⁹⁷ A Zrínyi-művek kiadását tervbe vevő Csokonai érdekes módon Zrínyi „Violántillájá”-t Faludi Ferenc verseivel együtt minden részletszépességük ellenére túl durvának, így a maga számára követhetetlennek minősíti az 1803-as *Amaryllis* című pásztorjátékának előszavában.⁹⁸ Zrínyi keleti alakjai mindenesetre talán felkelthették érdeklődését, hiszen az eposzról ugyanebben az évben írott értekezésében *A megszábadított Jeruzsálem* kapcsán „Napkeleti Paraditsom”-ról beszél (*Értekezés az Epopeáról*).⁹⁹ A kiváló orientalistikái ismeretekkel rendelkező Csokonai, aki feljegyzést is készített

94 Kazinczy Kiss Jánosnak, Széphalom, 1817. május 6., *KazLev*, 15:175; ugyanarról a napról Döbrentei Gábornak, *KazLev*, 15:177. Kölcseynek is megírja az *Azzán aga dalára* alapozott gondolatát (Széphalom, 1817. május 14., *KazLev*, 15:196), valamint Berzsenyinek is beszámol az esetről, viszont nem nevesíti Goethe regéjét (Széphalom, 1817. október 12., *KazLev*, 15:331).

95 Kazinczy Mailáth Jánosnak, Széphalom, 1820. szeptember 17., *KazLev*, 17:244: „Nem talált véletlenül Zrínyinél olyan dalt, amit érdemesnek tartana lefordítani? Dal- és idillköltőként nekem többet jelent, mint némelyik későbbi szerző.”

96 Mailáth János Kazinczynak, Pécel, 1820. október 16., *KazLev*, 17:259: „Zrínyi költeményei közül az *Orpheus Plutóhoz* fordítottam le.”

97 FÖLDI János, *A’ Versírásról*, szerk. ÁDÁMNÉ RÉVÉSZ Gabriella (Budapest: Tankönyvkiadó, 1962), 82 (§ XLIV, 4).

98 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Szépprózai művek*, szerk. DEBRECZENI Attila, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 170: „Eredeti Magyar példa előttem nem volt, a’ mellyet követésre felvehettem volna. Mert a’ *Gr. Zrinyi Miklós’ Violántillája*, és a’ *Faludi Ferentz’ Pásztori Énekei* sok magános szép Vonásaik mellett is, durvábbak, mintsem őket a’ *Gessneri* Százdabban mustrául lehetne felállítani.” (Kiemelések az eredetiben.)

99 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Tanulmányok*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila és OROSZ Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 47: „A’ Poéta Tasso, kinek Hérosi tulajdonságát legfőképpen láthatni az ő nagy, világos és tüzes Fantáziájában, a’ millyen még a’ Parnassuson ekkoráig magát nem mutatta; ebből származnak azok az eleven képek és festések, mellyek ezt az Epopeát Napkeleti Paraditsommá tészik: mind ezeknek hasonlíthatatlan kellemetességet ad az ő verseinek harmóniája, mellyet segített az Olasz Nyelv, az a’ Nyelv, melly minden nyugotiak közt lehangsítalóbb.”

a keleti költészetről közel-keleti, indiai és kínai példákkal, verstani és stilisztikai megjegyzésekkel (*Kivonat az ázsiai poézisről*),¹⁰⁰ az így összegyűjtött információkat az Árpádiához írott jegyzeteiben is felhasználta (*Kivonatok az Árpádiához*).¹⁰¹

Természetesen Zrínyire a nemzeti sorskérdésekre egyre inkább nyitottá váló, a reformkort előkészítő szellemi élet is rátalált, így az esztétizáló-lírai olvasatok mellett megjelent az igény Zrínyi Miklós történelmi szerepének az értékelésére is. Ennek a folyamatnak érdekes állomása az az 1821-ben névtelenül megjelent német nyelvű szöveg, amelyet a szakirodalom Teleki Ferencnek, a bécsi magyar udvari kancellária későbbi tanácsosának tulajdonít. Telekit leginkább Zrínyinek a Wesselényi-féle szervezkedésben való részvétele foglalkoztatta. Minden bizonnyal ő volt az is, aki 1820-ban egy a *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent cikkre reagálva – T. F. monogrammal – kifejtette, hogy Zrínyi nem volt pártütő, hanem végig Habsburg-hú maradt.¹⁰² Egy évvel később, az egységes birodalmi kulturális hagyomány megteremtéséért létrehozott lap, a bécsi *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* számára írt *Niklas Zrinyi, der Dichter* című életrajzában is ezt a nézetet képviselte.¹⁰³ Zrínyi és Montecuccoli konfliktusának bemutatására nagy hangsúlyt fektetett, és bár nem kritizálta nyíltan a császári hadvezért, Zrínyi álláspontját és sérelmeit is jogosnak tartotta, sőt mély együttérzéssel írt az üldözést szenvedő Zrínyi-utódokról és -rokonokról.¹⁰⁴ Vagyis az életrajz tekintetében a tragikus Zrínyi képe mellett kötelezte el magát, ugyanakkor a költő Zrínyi méltatásakor ő is Kazinczy álláspontjához nyúlt vissza, Gyöngyösivel szembeni elsőbbségét hirdette a kánonban. A nemzeti romantikusok, például Kölcsey álláspontjával szemben még ő is pozitívan értékelté azt, hogy Zrínyi „a római és olasz énekesek tanítványá”-nak bizonyult.¹⁰⁵ Kazinczy hatását tükrözi az is, hogy milyen szemelvényeket közöl a *Szigeti veszedelemből* az életrajz végén. Saját német nyelvű, verses, de a versformán többé-kevésbé módosító fordításai a következők: az invocáció, a török ifjú éneke (ezt madrigálszerű versszakokban fordítja), valamint a Deli Videt megmentő Borbála epizódja.¹⁰⁶ (Ne feledjük, a férfinácélt és török ruhát öltő Borbála maga is török származású!)

100 CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Feljegyzések*, szerk. BORBÉLY Szilárd, DEBRECZENI Attila, OROSZ Beáta és SZÉP Beáta, Csokonai Vitéz Mihály összes művei (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2002), 142–170.

101 Például a magyarok ösvallásáról írja a következőket: „Egy Istent hittek, a' világnak Alkotóját: kit a' napnak és tűznek példázatjában tiszteltek, azt segítségül hívták, mint a' Persák.” (Uo., 202. Kiemelések az eredetiben.)

102 HAUSNER Gábor, „Pártütő volt-e Zrínyi Miklós (a költő?)”, *Korunk* 29. sz. (2018): 25–34, 25–26.

103 TELEKI Ferenc, „Graf Niklas Zrinyi, der Dichter”, *Taschenbuch für die vaterländische Geschichte* 11 (1821): 360–400.

104 S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005), 219–220; BITSKEY István, „Virtus és poézis: Önszemlélet és nemzettudat Zrínyi Miklós műveiben”, in BITSKEY István, *Mars és Pallas között: Múltszemlélet és sorsértelmezés a régi magyarországi irodalomban*, 203–238 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2006); HORVÁTH Gábor, „A költő Zrínyi Miklós életrajzát szervező allegóriák: Szerelem és ideológia együtthatása Teleki Ferenc Zrínyi-életrajzában (1821)”, in *Irodalom, test, emlékezet: A BBTE BTK Magyar Irodalomtudományi Intézetének házikonferenciája, Kolozsvár, 2012. június 6–9.*, szerk. BORBÉLY András, ORBÁN Jolán és PIEDNER Judit, 332–346 (Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014).

105 TELEKI, „Graf Niklas Zrinyi...”, 391.

106 Uo., 393–400.

Ez az idillekre és a török ifjú énekére koncentrázó Zrínyi-olvasat a heroizáló feldolgozások mellett (lásd Körner Zrínyi-dramáját vagy Jósika Miklósnak a költő Zrínyi életét számos fantáziaelemmel feldolgozó regényét) még évtizedekig hathatott. Toldy *Handbuch*-jában például az „Idyll” műfajmegjelöléssel illetett *A’ Vadász és Viola, A’ Vadász és Echo* címmel közölt költeményeket a *Török ifjú éneke* követi, majd a Zrínyiász két másik részlete: *Deli Vid hitvese* (XIII, 1–30), *Zrínyi’ halála Szigeten* (XV).¹⁰⁷ Toldy ráadásul az *Irodalmi arcképek* Zrínyiről írott portréjában röviden azt is kifejtette, hogy szerinte a lírai darabok ugyanúgy világirodalmi rangúak, mint az eposz.¹⁰⁸ Ez nagy szó, ha tudjuk, hogy a 20. század közepén milyen átmeneti visszalépés történt a Zrínyi-líra értékelésében, elsősorban Klaniczay Tibor hatására, aki *A vadász és Echo*t (pontosabban szólva a *Fantasia poetica* második egységét), az *Idiliumokat* és az *Arianna sírását* poétikai szempontból kezdetleges, éretlen ifjúkori műveknek tartotta.¹⁰⁹

Patriotizmus és romantikus orientalizmus szintézise érhető tetten Vörösmarty Mihály Zrínyi-recepciójában is. A költőről tudható, hogy nevelőként hazafias érzelmekkel átfűtött kirándulást tett Szigetvárra a Perczel-családdal. Erről az útról a legkonkrétabban a *Szigetvár* című, 1822-es ódájában ír, de ismert *Zrínyi a költő*, valamint *Sziget* című epigrammája is. *Zrínyi* című nagyobb lélegzetű költeményében a kelet és nyugat között megrekedt, otthontalan keleti nép sarjaként írja le a költőt: „Néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre / A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének”. Zrínyt mint költőt Vörösmarty is keleties fantáziájáért élteti, amennyiben felidézi az idegen – a keletről jött magyarok számára mégis ismerős – ellenség félelmetes („erőben durva Demirhám”) és gyengéd („Felhozod a gyönyörű, a gyöngye Kumilla szerelmét”) oldalát is. (Továbbá Vörösmarty is utal Borbála férfiruhában tett kalandjára.) A *Szigeti veszedelemnek* a *Zalán futására* tett hatása sem ismeretlen, és mint látni fogjuk, ezt már nagyon korán észrevették. Mohácsi Ágnes pedig a *Tündérvölgy* esetében vizsgálta behatóan a *Szigeti veszedelem* ihletését, és a keleties *couleur locale* szempontja kapcsán többek között arra is rámutatott, hogy Vörösmarty a saját költeményében Zrínyi török szerelmi epizódját imitálta.¹¹⁰

107 FRANZ TOLDY, szerk., *Handbuch der ungarischen Poesie*, 2 köt. (Pest–Wien: G. Kilian és K. Gerold, 1828), 1:40–65.

108 TOLDY FERENC, „Gróf Zrínyi Miklós”, in TOLDY FERENC, *Irodalmi arcképek*, szerk. Lőkös István, 27–39, Magyar ritkaságok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985), 31. Mi több, Toldy Zrínyi költői szerepjátszásait, metamorfózisait is értékelni tudja: „idegen költői alakokba rejtezve [...] éneklí” [ti. saját szerelmi kínjait] (uo.).

109 KLANICZAY TIBOR, *Zrínyi Miklós*, Irodalomtörténeti könyvtár 14 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 60–74. Az, hogy a lírai művek újra a kutatás homlokterébe kerültek, Kovács Sándor Iván érdeme: *A lírikus Zrínyi* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1985). A Zrínyi-líra feltételezett kronológiáját is érintő poétikai újraértékeléséhez lásd még: BENE SÁNDOR, „Júlia – avagy az »első vers« legendája”, *Irodalmi Magazin* 2, 4. sz. (2014): 55–58; BENE SÁNDOR, „A kilencedik útonjáró: Zrínyi Miklós *Fantasia poetica*-ja és a Balassi-hagyomány”, in „Az te nagy nevedben én is most, Istenem, kötöttem fel szabályomat”: *Végvári élet a hódoltság peremén*, szerk. HELTAI BÁLINT és SPOCS LAJOS, 178–217 (Budapest: Magyar Napló–Fókuszz Egyesület, 2018).

110 MOHÁCSI ÁGNES, „Vörösmarty nemzeti magánmitosza: Zrínyi a »Tündérvölgy«-ben”, in *Irodalom, nemzet, identitás: A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Debrecen, 2006. augusztus 23–26.) elhangzott*

A romantika korának szerzői és elméletírói azonban mintha a keleties részletekben nem csupán az idill műfaji lehetőségét vagy az egzotikumot vennék észre, hanem valamifajta hitelesítő mozzanatot is látnának bennük. Kölcsey a *Nemzeti hagyományokban* az orientális vonásokat az „időnek szellemé”-vel magyarázza:

Ő [Zrínyi] az olasz múzsát magyar lepelbe öltözteté, midőn egy, az egész nemzetet közönségesen lelkesíthető történetet énekle; nyelv, erkölcs, szokások, hazafiúság és színőnála még mind úgy jelennek meg, mint nagyatyjának idejében voltak; magyar világot szemlélünk énekeiben megnyílni, magyar világot eltarkítva napkeletnek alakjaival, s magok ezen alakok arra szolgálnak, hogy azon időnek szellemét még jobban érezhesük; minden tett, mozdulat, lélekvonás a történet századát festi előttünk; semmi újabbkori jelenet a szcéna elől vissza nem kapja lelkünket, és az egésznek tekintete hathatósan érezteti velünk, mely szerencsés a költő, ki vagy saját korának, vagy saját korához hasonlóknak tetteit zengheti!¹¹¹

Kölcsey számára tehát a sok keleti alak bemutatása az egyénítés és korfestés eszköze, amely lehetővé teszi az anakronizmus elkerülését (már a probléma is idegen lehetett Zrínyi poétikája számára), és az olasz minta követésének ellenében segíti a költőt abban, hogy eredeti, nemzeti művet hozzon létre (ami nyilván megint csak egy olyan törekvés, amely ebben a formában nem jelenhetett meg Zrínyi szellemi horizontján, hiszen a barokk költőnek semmi oka nem lett volna szégyellni az olasz hatásokat). Többé tehát nem egy esztétizáló, rokokó és klasszicista elemekből táplálkozó ízlés legitimálja Zrínyi orientalizmusát, hanem az, hogy a történeti sajátosságok részeként a keleti jellegzetességek az eposz nemzeti jellegét és eredetiségét húzza alá. Zrínyi eposza így nem történelmen kívüli idillek sora, hanem a nemzet sorsfordító eseményének elbeszélése lesz.¹¹²

Érdekes átmenetet képez Zrínyi egzotikus idillköltőként történő olvasása és a barokk költőnek a romantikus nemzeti kánonba való beillesztése között Jósika Miklós 1843-ban kiadott, fent már említett kalandregénye, a *Zrínyi a költő*. A könyvben a még ifjú horvát bánt egy diplomáciai misszió Velencébe szólítja. Még a hajón beleszeret az édesanyjával hazafelé igyekvő olasz kisasszonyba, Zeno Violettába, akiért Velencében még párbajozni is kénytelen lesz. A szorult helyzetbe keveredő Zrínyit végül egy Fioreta nevű táncosnő menti meg, akit később Fatime álnéven Mirza kán, a hazatérő törökve-

előadások, szerk. JANKOVICS József és NYERGES Judit, 112–115 (Budapest: Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság, 2010), hozzáférés: 2024.02.10, <http://mek.oszk.hu/08100/08170/08170.pdf>.

111 KÖLCSEY Ferenc, „Nemzeti hagyományok”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, szerk. SZAUER József és SZAUER Józsefné, 1:490–523 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960), 521.

112 Arról, hogyan látta Kölcsey a Zrínyiben rejlő lehetőségeket egy nemzeti mítosz megteremtésére, lásd HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Kölcsey és a Zrínyi-szerep az *Országgyűlési Naplóban*”, *Tiszatáj* 49, 9. sz. (1995): 67–77. Kazinczy esztétizáló, az „idegen” irodalmi modellek követését termékenynek tartó Zrínyi-képek és Kölcsey nemzeti hagyományokat hiányoló, tragikus értelmezésének az összehasonlításához lásd újabban ezt a rövid esszét: BENE Sándor, „Többágú modernség: Kazinczy és Kölcsey Zrínyi-képe”, *Napút* 22, 4. sz. (2020): 44–47; valamint BENE, *A harmadik szirén*, 56–62.

rő hős ellenségének oldalán találunk. Gyulai Pál és Császár Elemér nyomán a nemzeti szempontú irodalomtörténet-írás a regény cselekményét túlságosan frivolnak könyvelte el, továbbá elmarasztalta a nemzeti szempont, valamint a politikai és történelmi távlatok elhanyagolása miatt. Hausner Gábor viszont a regényt újraértékelő esszéjében arra mutatott rá, hogy a regényben nagyon is jelen vannak a reformkor eszméi, és Zrínyi benne – hasonlóan egyébként Teleki Ferenc véleményéhez – a királyhű, de belső megújulásért küzdő politika képviselője, sőt centrista nézetek megtestesítője.¹¹³

Ehhez képest radikális váltást jelent Vasvári Pál Zrínyi-képe. *Zrínyi Miklós, a költő* című történeti életrajza, amely eredetileg a Kisfaludy Társaság 1847-es felhívására készült, de egészen 1956-ig kéziratban maradt, Zrínyit a nemzeti függetlenségi törekvések mártírjának állítja be. Határozott politikai állásfoglalásnak beillő történeti elemzésében Zrínyi költői érdemeinek méltatásáról sem feledkezik meg, noha – mint sokan mások – ő is rossz verselőnek, néhol élvezhetetlennek tartja őt, ráadásul a latin és az olasz minták követéséért is megrója őt a romantikus eredetiségesség jegyében.¹¹⁴ Akár csak Kölcsey – sőt nála még hangsúlyosabban is – az eposz magas fokú történeti hiteletét, a régi magyarok – „ősmagyarok” – öltözetének, fegyvereinek részletes bemutatását emeli ki. Ugyanebben a passzusban arra is felhívja az olvasók figyelmét, hogy ezek a leírások Vörösmarty *Zalán futásának* ihletői voltak. Különösen izgalmas, ahogy a Bécs ellenes narratívát kreáló Vasvári az eposz törökképéről beszél. Ahogy később majd Amedeo di Francesco, ő is észreveszi, hogy a Habsburgokkal szembeni bírálatot Zrínyi mindig török szereplők szájába adja. Idéz Arszlán budai pasa Szulimánhoz írott leveléből: „Károly gyűlésekről gyűlésekre magát / Hordoztatja, s nagyon forgatja hit dolgát. // Nincs sohul kész hada, s nem is gondolkodik, / Mint bolond, hogy valaha talán kelletik. / Ám Maximilian magyarok közt lakik / Gondviseletlenül, csak eszik és iszik” (I, 63–64),¹¹⁵ valamint a Zrínyihez követként küldött Halul bég szavaiból is: „Bizol-é németben, te okos horvát bán, / Hogy hamar segítséget küld néked talán? / Német, mely tégedet az föld alatt kíván / Lenni, segítséget hoz kárával talán?” (VI, 29).¹¹⁶

Hogy a költő Zrínyi itt valóban szócsövének tekinti-e a török szereplőket, akiknek segítségével olyan igazságot is kimondhat, amelyet máskülönben el kellene hallgatnia, olyan kérdés, amely a barokk eposz elbeszéléstechnikai lehetőségeinek, a fokalizációra való képességének a vizsgálata nélkül nehezen megválaszolható, de annyit talán kijelenthetünk, hogy a *Szigeti veszedelem* értékrendszerében végső soron mégis a királyához és a kereszténység ügyéhez hű szigeti Hektórnak lesz igaza. Vasvári mindenesetre azt sugallja, hogy a törökök és a magyarok, bár a felszínen ellenségek, a mélyben valamilyen titokzatos módon sorsközösséget alkotnak, legalábbis képesek egymás szempontjait kölcsönösen megérteni. Zrínyi ráadásul maga is a költői alkotásával és saját történeti tetteivel egybeolvadó, szoborszerű és határozottan orientális vonásokkal bí-

113 HAUSNER Gábor, „Zrínyi eszméi a reformkorban: Jósika Miklós: *Zrínyi a költő*”, *Somogy* 18, 4. sz. (1990): 78–81.

114 VASVÁRI Pál, „Zrínyi Miklós, a költő”, in VASVÁRI Pál, *Válogatott írásai*, szerk. FEKETE Sándor, 27–123, (Budapest: Művelt Nép, 1956), 93–97.

115 Uo., 88.

116 Uo., 104–105.

ró figurává válik az életrajzban: Vasvári ugyanis tudni véli, hogy a költőnek és hadvezérnek „keleties barna színű” arca volt.¹¹⁷ Ennek a megállapításának a tendenciózsága már csak azért sem maradhat rejtve előttünk, mivel tudjuk, hogy Zrínyi egyetlen, még életében készült színes ábrázolása, a flamand Jan Thomas (1617–1673) festménye a reformkorban még nem lehetett Magyarországon ismert¹¹⁸ – nem mintha egy több száz éves olajfestmény perdöntő lehetne –, így bőrszínéről a legkevésbé sem lehetett megbízható kijelentést tenni.

Végül Arany Jánost kell megemlítenünk, aki az eredetiség és a mintakövetés kérdésében a fentihez hasonló egyoldalú ítéleteken úgy tudott túllépni, hogy a romantikus nemzeti szempontot is sikerült megtartania. Számára a *Szigeti veszedelemből* kiolvasható keleties színezet az epikai hitel és az eredetiség záloga. Maga is élt ilyesmivel, amikor a *Szondi két apródját* írta.¹¹⁹ A *Zrínyi és Tasso* (1859) című székfoglalójában ki is emelte Zrínyi gazdag keleti tárgyismeretét (például Szolimán lovának leírása kapcsán).¹²⁰ Arany János, aki talán már ekkor ismerte Ráday Zrínyi-átiratát, és tisztában volt a péceli arisztokrata Zrínyi kanonizációjában betöltött szerepével,¹²¹ külön figyelmet szentelt dolgozatában a török ifjú énekének, amelyet „idyll”-nek nevez.¹²² Tassói párhuzamként *A megszábadított Jeruzsálemből* azt a jelenetet hozza, amelyben a Tankréd-hoz igyekvő Erminia eltéved, és egy pásztor kunyhójában lel oltalmat, amihez Arany rögtön hozzát teszi, hogy Tasso pásztor, aki a memphiszi királyi udvarból egyszerűbb örömeiket keresve szökött meg, túlságosan elvont és eszményi, hitelesség tekintetében ezért nem állja ki az összehasonlítást Zrínyi török ifjával:

Ezenkívül, noha mind Erminia, mind vén gazdája, kelet gyermekei, az egész idyllen semmi keleties: Versailles nyírett bokrai ép úgy lehetnének színhelye mint a Jordán partja.
– Ellenben Zrínyi – noha más költeményeiben ő is hódol a közdívatnak s pásztori vers

117 Uo., 116.

118 A kép a Zrínyi család kihalása után máig tisztázatlan úton más műtárgyakkal együtt a csehországi Ne-lahozesbe, a Lobkowicz-gyűjteménybe került, ahol ma is őrzik, és amelyről katalógus először 1860-ban készült, újabbán lásd: TÁTRAI Júlia, „A Zrínyi család portréi a Lobkowicz-gyűjteményben”, in *Költő, hadvezér, államférfi: Zrínyi Miklós 1620–1664*, szerk. ROSTÁS Tibor, 115–133 (Budapest: Magyar Nemzeti Galéria, 2014). (A Magyar Nemzeti Galériában 2014. november 15. és 2015. február 8. között rendezett kiállítás katalógusa.)

119 Alighanem igaza volt Vadai Istvánnak, aki az apródokat szörbettel és más török csemegékkel váró Ali leírása mögött a török ifjú énekének hatását sejtette: VADAI István: „»Kötvé vagy, szerencse, az én lábamhoz...«: Megjegyzések Zrínyi Miklós eposzához”, *Tiszatáj* 32, 2. sz. (1996): diákmelléklet, 3–8, 5.

120 ARANY János, *Prózai művek 1*, szerk. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962), 360.

121 Rádayról a *Koszorú* számára írott, *Ráday Gedeon* című tanulmányában olvassuk: „többnyire elég sikeresen küzd meg az új nehézségekkel; s a mint Zrínyi stancáiból a »török ifjú« idylljét versszakos formába átalónti, igazán becsületére válik, s méltó kezdeménye az új iskolának.” ARANY János, *Prózai művek 2*, szerk. NÉMETH G. Béla, Arany János összes művei 11 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 507. Arany újra is közli a török ifjú énekének átiratát (uo., 508–509), valamint részletesen ismerteti Ráday kísérletét, hogy hexameterbe, majd prózába írja át a Zrínyiászt, és méltatja Zrínyi költőként való felfedezésében vállalt úttörő szerepét.

122 ARANY, *Prózai művek 1*, 373.

álarcában zengi szerelmét, – a török ifjú énekében oly, minden affectatiótól ment idylli rajzzal kedveskedik, s oly határozott keleti színnel vonja be azt, minőt hasztalan keressünk nyugat minden „pásztorosdi” játékaiban.¹²³

Zrínyi tehát jobb orientalista, mint európai kollégái! Ezt a markáns nézetet még az a Beöthy Zsolt is visszhangozni fogja, aki *A magyar irodalom kis-tükre* (1896) című könyvének híres nyitófejezetében nemzetkarakterológiai szempontból kívánta megalapozni irodalomtörténeti vizsgálatait, és a magyarokat keleti, pontosabban volgai lovasokként írta le: „A Kelet harci típusait és életét – írja Zrínyiről – gazdagabban, igazabban és elevebben festi, mint a Nyugotnak bármelyik költője [...]”.¹²⁴ *Zrínyi és a Zrínyiász* (1908) című előadásában pedig egyenesen odáig ment, hogy figyelmen kívül hagyva a nyilvánvaló világirodalmi mintákat és párhuzamokat az eposzban leírt párbajok sorozatát a végvári szokások mellett annak tulajdonította, hogy a szerző számára fontos volt az ősi, volgai eredetű „nemzeti sajtásággá, faji tulajdonsággá” fejlesztett megbecsülése „ennek az egyenes szembeszálló harcnak”.¹²⁵ Az irodalmi modellek és esztétikai megfontolások hátrасorolásában Beöthy eljárására emlékeztet Thúry Józsefnek a *Szigeti veszedelem*ről írott tanulmánya. A turkológus Thúry Vámbéry Ármin tanítványaként a magyar nyelv török eredetében hitt, mégis Beöthyvel ellentétben a bizonytalan nemzetkarakterológiai fejtegetésektől távol tartotta magát, és filológiai szempontból sokkal megalapozottabb tanulmányt tett le az asztalra. Amellett, hogy mindenáron azt akarta bizonyítani, hogy Zrínyi Miklós mindenben a rendelkezésére álló történelmi ismereteknek megfelelően alakította az eposz cselekményét – és ennyiben elvitatta tőle még azt a teljesítményt is, hogy a történelmi eseményből művészi eszközökkel eposzt formált –, kezdeményezője volt annak, hogy Zrínyi forrásait könyvtárának figyelembevételével azonosítsák. Az ő érdeme, hogy megindult Zrínyi ottomán tárgyú ismereteinek módszeres összegyűjtése. Tanulmányában Istvánffy Miklós (1538–1615) mellett Löwenklaual és Paolo Giovióval (1483–1552) olvasta össze a *Szigeti veszedelem* cselekményét.¹²⁶

A kritikai méltatások mellett arról se feledkezzünk meg, hogy Zrínyi eposza Kónyi és Ráday kísérlete után is szinte vonzotta azokat a vállalkozó kedvű szövegkiadó-

123 Uo., 374–375.

124 BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, I. kötet: A legrégebbi időktől Kisfaludy Károlyig*, 13. kiadás (Budapest: Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt., 1919), 61. A volgai lovas híres leírását lásd itt: BEÖTHY Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre* (Budapest: Athenaeum Részvénytársulat, 1896), 1–7. Beöthy több más írásában is foglalkozott a *Szigeti veszedelem*mel, fő törekvése az volt, hogy kimutassa az eposz katolikus szellemét amellelt, hogy magyar nemzeti karakterét is kiemelje: BEÖTHY Zsolt, *Zrínyi és a Zrínyiász: Beöthy Zsolt előadásai után jegyezte és kiadta Mihály Bálint* (Budapest, 1908–1909); „A Zrínyiász magyarázatához”, *Irodalomtörténet* 2 (1913): 208–216; BEÖTHY Zsolt, „A Zrínyiász és irodalomtörténetírásunk: Elnöki megnyitó beszéd a Magyar Irodalomtörténeti Társaság III. rendes közgyűlésén”, *Irodalomtörténet* 4 (1915): 65–70.

125 BEÖTHY Zsolt, *Zrínyi és a Zrínyiász*, Beöthy Zsolt előadásai után jegyezte és kiadta MIHÁLY Bálint (Budapest, 1908–1909); 38–45, 41.

126 THÚRY, „A Zrínyiász”, 261–265 (itt énekről énekre veszi sorra a cselekmény forrásait, és az első ének kapcsán részletesen tárgyalja a török nevek és szereplők eredetét).

kat, akik elsősorban a szabálytalannak vélt verselést szerették volna kiigazítani, olykor pedig a nehézkesnek tartott nyelvezetet akarták modernizálni. Arany János félbemarradt népies kidolgozásán túl Greguss Ágost (1863), Schlatter M. Alfréd (1878), a máramarosszigeti Vékony Antal (1892) és Mészöly Gedeon (1927) átiratait kell megemlégtünk. Arannyal ellentétben ők nem ítélték reménytelennek a kitűzött célt, meg is jelent mindegyikük munkája.¹²⁷ Témánk szempontjából Greguss Ágost változatát érdemes közelebbről is megvizsgálnunk. Kétkötetes szövegkiadásának bevezetőjében ír a közlés elveiről: a régies szavakat modernizálta, a latin kifejezéseket magyarra cserélte (például *pennám* helyett *tollam* – IX, 1), és ahol erőltetés nélkül ment, ott középre helyezte a sormetszetet, ugyanakkor elismerte, hogy Zrínyi „szabálytalan” metszetei kellemesen bontják meg a verselés monotoníáját. Külön kiemeli, hogy a török és keleti szavak és nevek esetében Budenz József segítségével visszaállította az „eredeti” alakot. Így például Demirhám nála *Demir khán*, Rusztán *Rusztém*,¹²⁸ a kaur pedig *gjaur* (sic!).¹²⁹ Ez a filológiai problémás, tudósodó precizitás, a korban valószínűleg modernnek számító átirással való pepceselés kifejezetten orientalista érdeklődést árul el. Ekkoriban ugyanis a Gregussnak segítő fiatal Budenz Wilhelm Schott orientalista nyelvész, valamint Hunfalvy Pál hatására még a török–magyar nyelvhasonlítás irányába tájékozódott; Hunfalvy 1864-es *Vogul föld és nép* című műve jelentette azt a döntő mozzanatot, amely után Hunfalvy és Budenz végleg szembefordult a török – pontosabban az ugor–török – kettős eredet mellett mindvégig kitartó Vámbéry Árminnal.¹³⁰ Természetesen nincs mit csodálkozni azon, hogy a turkológiai érdeklődés már Thúry fent idézett tanulmánya előtt is rátalált Zrínyire. Annál érdekesebb viszont, hogy Greguss a törökök tárgyában igyekezett még a szerzőnél is hitelesebbnek lenni, ráadásul egy olyan tudományos érdeklődés jegyében, amely szerint már nem (csak) a tatárokkal mint szkítákkal testvérnép a szintén szkíta magyar, ahogy azt Szörényi László értelmezésében a *Szigeti veszedelem* sugallja, hanem magával a törökkel (is). Ennek a szöveghagyománynak a hatását nem szabad sem túlértékelnünk, sem lebecsülnünk. A fenti sajátosságok alapján és az átdolgozásokat összevetve ugyanis azt mondhatjuk, hogy Schlatter M. Alfréd főgimnáziumi tanár Greguss változatát használta saját kiadásában, bár erről ő maga a saját előszavában mélyen hallgat. A Kassán megjelent könyv a tanulóifjúságnak készült, és 1900-ban már a harmadik kiadása volt soron.¹³¹

127 Az átiratokhoz értékeléséhez lásd: SZIGETI Csaba, „A belső fordításról”, *Jelenkor* 42 (1999): 314–322. Néhány bíráló észrevétel a Zrínyi sajátos verselésére való érzéketlenségükkel és az eredeti kötetkompozíció negligálásával kapcsolatban: NÉNYEI Pál, *Ne bántsát a Zrínyit!* (Budapest: Kortárs, 2015), 33–35.

128 GREGUSS Ágost, szerk., *Zrínyi Miklós „Szigeti veszedelm”-e*, 2 köt. (Pest: Heckenast, 1863), 1:V–XII. 129 Uo., 2:29 (X. ének, 26. versszak).

130 Lásd az MTA 1895. december 16-án tartott ülésén felolvasott megemlékezést: MUNKÁCSI Bernát, *Budenz József emlékezete* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1896), 8–9 (Wilhelm Schott hatásáról), 20–39, 53–56 (az úgynevezett ugor–török háborúról).

131 ZRÍNYI Miklós, *Zrínyiász*, a tanuló ifjúság részére földolgozta SCHLATTER M. Alfréd (Kassa: Maurer, 1878); az 1900-ban megjelent, magára harmadikként hivatkozó kiadás szintén Maurernél látott napvilágot.

Ez a hangsúlyos turkológiai érdeklődés, sőt törökös orientáció a Zrínyi-értelmezésekben akkor válik érthetővé, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. század második felében a török–magyar kulturális és diplomáciai kapcsolatok a virágkorukat élték. A magyar közvélemény ugyanis hálás volt az Oszmán Birodalomnak a Kossuth-emigráció befogadásáért, amit nyilvánvalóan párhuzamba is állítottak a Thaly Kálmán és társai nyomán egyre jobban feltárt kuruc emigráció történetével. Sokakban élénken élt annak emléke is, hogy a cári Oroszország verte le a szabadságharcot, márpedig az orosz terjeszkedés és a pánszlávizmus elleni védekezés legfőbb bástyáját éppen a hanyatló Oszmán Birodalomban látták. Akár az oroszoktól támogatott délszláv népek függetlenségi törekvéseivel szemben is szimpatikusabbnak tűnhetett a török fél. Ugyan Andrássy Gyula külügyminiszter és a Monarchia igyekezett semleges maradni a kérdésben, a politikai közhangulatról ez nem volt elmondható. Sokan csodálattal adóztak Oszmán pasának, aki a bulgáriai Plevnát öt hónapig védte az 1877–78-as orosz–török háború idejét – Arany János *Plevna* című versében talán éppen a fenti ellentmondás miatt merete csak annyira halkán ünnepelni őt, finoman reflektálva arra a dilemmára is, hogy az egykori erős és a magyarok számára is sok fájdalmat okozó birodalom vált a zsarnokság elleni küzdelem jelképévé.¹³² Mint ismeretes, a háború idején a pesti egyetemi ifjúság szimpátiatüntetéseket rendezett, majd Lukács Sándor vezetésével küldöttséget menesztett Isztambulba, amelynek során díszkardot adtak ajándékba Abdul Kerim nagyvezírnek. Az erősödő barátság jele volt, hogy először a Szuеzi-csatorna 1869-es megnyitása alkalmából, majd az egyetemi ifjúság előbb említett látogatásakor Corvínákat és más magyar vonatkozású kódexeket ajándékozott vissza a török diplomácia a Szeráj könyvtárából. A törökbarátság legmulatságosabb példája talán a Lágymányoson egykor létezett, Konstantinápoly építészetét utánzó vigalmi negyed volt, amely 1896. május 23-án, egy hónappal a millenniumi kiállítás után nyitotta meg kapuit.¹³³

A török kor iránti nosztalgiából sokat megmagyaráznak ezek a folyamatok, sőt azt is jobban megérthetjük általuk, hogy – túl a recensebb politikai fejleményeken – miért szemléli a szigeti Zrínyi és Szulejmán szobormása ma olyan egyetértésben az egykori véres ostrom helyszínét a Szigetvár melletti Csertőben fekvő Magyar–Török Barátság Parkban. A költő Zrínyi Miklós empátiával leírt keleti alakjai és török tárgyú ismeretei is ezért értékelődtek fel ekkoriban.

132 Ismert, hogy Arany Jánoson szerb fordítója, Jovan Jovanović Zmaj is számonkérte, miért nem támogatja a magyar irodalmi élet a balkáni népek szabadságtörekvéseit. Arany ezt pontosan az Orosz Birodalom miatti aggodalmaival magyarázta. PÓTH István, „Jovan Jovanović Zmaj levele Arany Jánoshoz”, *Világirodalmi Figyelő* 6, 4. sz. (1960): 443–446.

133 A teljesség igénye nélkül: CSÉBY Géza, „A magyar egyetemi ifjúság konstantinápolyi küldöttsége”, *Honismeret* 14, 5. sz. (1986): 23–27; SCHREK Katalin, „Gróf Vay Dániel és a civis polgárok megmozdulása az 1877–1878-as orosz–török háború idején”, in *A magyar arisztokrácia társadalmi-közéleti kapcsolatai és szerepvállalása*, szerk. PAPP Klára, PÜSKI Levente és NOVÁK Ádám, 263–277, *Speculum Historiae Debreceniense* 26 (Debrecen: Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2019).

Összegzés

Úgy tűnik, Zrínyi orientalizmusára a felvilágosodás és a romantika irodalma – a saját nézőpontjukból fakadó anakronizmusuk ellenére – bizonyos értelemben érzékenyebb volt, mint saját kora, noha szövegszintű imitációkban nem volt szegény a *Szigeti veszedelem* közvetlen utóköra sem. 18–19. századi irodalmunk a Zrínyi-szövegben megtalálta számos törekvésének elődjét: az idillben, a hitelesnek tartott kor- és jellemábrázolásban, a nemzeti mitológia megteremtésének eszközeként számon tartott keleties „festés”-ben. A két évszázad között talán azt a fő változást vehetjük észre, hogy a 18. századi, klasszikus orientális ízlés átadta a helyét a Zrínyi-műből kiolvashatónak vélt nemzetkarakterológiai spekulációknak, és eközben a magyar és az oszmán oldal képe is közeledett egymáshoz az egyes értelmezők számára. Erre Zrínyinek a szkíta származást sugalló műve valamennyire maga is lehetőséget adott.

A fentiekben csak elnagyoltan volt lehetőségem számba venni a magyar irodalmi orientalizmus állomásait. Azonban az így is kiderült, hogy Zrínyi művének újtó szerepe volt ennek az irodalmi tendenciának a magyar nyelvterületen végbemenő recepciójában, és már csak azért is a figyelem középpontjába került, mivel régi irodalmunk más idevágó szövegei – Balassi török bejtjei, a Teleki-énekeskönyv „török nótá”-i stb. – csak a nemzeti romantikus irodalom megalapozásával egy időben, vagy annál is később váltak ismertté. Annak talán Zrínyi maga sem volt tudatában, hogy amikor epikus mintáit követi, orientális sztereotípiákat használ. Ám a sztereotípiák nem is azért sztereotípiák, hogy tudatában legyünk használatuknak.

Hervadás

Érzékeny regények tudástörténeti megközelítésben

ANTAL Áron

ELTE BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, PhD-hallgató

ORCID: 0009-0006-1167-0319

Wilting. Novels of sensibility in the context of the history of knowledge

Abstract | Interpreters of 18th century novels related literary sensibility often face the challenge of dealing with non-literary knowledge. The texts of the era under discussion are filled with various signs of intradiscursive connections, linking different fields of the dynamically changing scholarly and scientific knowledge of this time, combining these with the schemes, metaphors and analogies of common reason. The following paper argues – mainly focusing on German novels of the literary *Empfindsamkeit* – that within the frame of anthropological questions concerning human sensibility, the reviewed group of texts can be compared with case histories and read as fictive examples of decent or ill behaviour. Special attention is paid to the phenomena of organic metaphors, according to their crucial role in transforming the ideas on the psycho-physiological conditions of human sensibility into a far-reaching inventory of poetic tools. In this context, the functioning of human-plant analogies is also demonstrated through the comparison of J. G. HERDER's philosophical text *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* and A. C. KAYSER's novel *Adolfs gesammelte Briefe*.

Keywords | sensibility, *Empfindsamkeit*, history of knowledge, anthropology, Johann Gottfried HERDER, Albrecht Christoph KAYSER, KÁRMÁN József, KAZINCZY Ferenc

„**A**z én kis hajlékom temérdeksége ritkul, lassanként elveszti már zöld koronáját, és midőn így írok, egy öszvefönnyadt sárga levél panaszolja s búcsúzva esik pennám alá.”¹ Ha hihetünk Fanninak, és a természeti képek valóban így módon tolokodtak az érzékeny regények szövegébe, akkor e sok könyvet számláló műcsoport csaknem minden darabjának szakadatlan, sűrű lombhullásban kellett íródnia. A 18. század második felének regényeit át- meg átszövik a természeti képek és a rendszerbe szerveződő növényi metaforák nem függetlenül attól, hogy hőseik meglehetősen sok időt töltenek különféle természeti terekben, ahol időnként virágzó, máskor hervatag növényekkel kerülnek közvetlen érintkezésbe.

A növényi metaforarendszerek többek között azt a célt szolgálják, hogy cselekmény- és szövegszerkezet indázva az emberről mint érzékeny lényről alkotott képet egységes keretbe foglalják. Ennek a működésmódnak a vizsgálata az emberi és növényi élet jelenségeit analógiába helyező populáris emberkép megértéséhez is hozzájárulhat. A magyar irodalomtörténet-írás fontos darabjai is előszeretettel vizsgálják hasonló keretben Fanninak a természethez fűződő viszonyát. Kézenfekvő első példaként Bíró Ferenc érzékenységmonográfiájának vonatkozó megjegyzését említeni, amely az emberi és növényi életjelenségek sajátos együttartására hívta fel a figyelmet, mondván, Fanni vegetatív vonásokkal bír, és hervadása e tulajdonságok ismeretében sorsszerűnek tetszik.² Szilágyi Márton a történetet már a hervadás körképe felől értékeli, eszerint a hősnő a növényi élet ciklusainak átsajátítására tesz kísérletet, amely azonban eleve kudarcra van ítélve.³

Debreczeni Attila a vonatkozó jelenettel kapcsolatban az olvasás (és írás) újszerű mikéntjét, a bensőséges térben végrehajtott érzékeny olvasásgyakorlatot állítja fókuszba.⁴ Rámutat arra is, hogy az érzékeny ember (Fanni által is képviselt) irodalmi figurája és magatartásmintája a társiaság, az érdektelenség nélküli nyitottság erényével bír.⁵ Ezt a gondolatmenetet bátran továbbszöveghetjük: a szimpátiára való hajlam, a másikkal való azonosulás képessége nemcsak az embertársak, de a világ egyéb lényei, tárgyai, egyáltalán a szimpátia által konstituált egységként elgondolt világ felé is mutathat. A szimpatikus kapcsolatok lehetséges partnereinek sorában ott állnak a növények is, a Fannihoz hasonló regényhősök magányának és érzelmeinek gyakori tanúi. A növényi metaforák elszaporodásának műimmanens alapját jellemzően éppen egyes közvetlenül megismert növényekkel való azonosulás képzi. Az alábbiakban e kijelentésem alátámasztására törekszem. Ennek során, az irodalomtörténeti szempontokat időnként hátrébb utalva, nagyban támaszkodom az érzékenység tudománytörténeti vonatkozói-

1 KÁRMÁN József, „Fanni’ hagyományai”, in *Első folyóiratunk: „Uránia”*, szerk. SZILÁGYI Márton (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 1999), 226.

2 BÍRÓ Ferenc, *A felvilágosodás korának magyar irodalma* (Budapest: Balassi Kiadó, 2003), 220.

3 SZILÁGYI Márton, „»Elhervadott a szeretet édes melege alatt«: A Fanni hagyományai értelmezéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993): 69–77, 74.

4 DEBRECZENI Attila, *Tudós hazafiak és érzékeny emberek: Integráció és elkülönülés a XVIII. század végének magyar irodalmában* (Budapest: Universitas, 2009), 63–64.

5 Uo., 122.

sait bemutató szakirodalomra, valamint a tudomány és irodalom határmesgyéjén tájékozódó tudástörténeti kutatásokra.

Első lépésként az irodalmi érzékenységnek különféle tudományágakkal való kapcsolatát vázolom, majd az ennek során nyert belátásokat konkrét szövegek elemzésekor kamatoztatom. Ezek közt kiemelt figyelmet szentelek a Kazinczy *Bácsmegyei*jének eredetijeként ismert *Adolfs gesammelte Briefe*nek, valamint ennek nem irodalmi párdarabjaként Herder *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* című írásának.

Érzékenység és irodalmi tudás

Az érzékenység irodalmának vizsgálatában a tudománytörténeti ismeretek fölhasználása termékeny eljárásnak bizonyul. Azonban az elemzett művekkel kortárs antropológiai, esztétikai vagy orvostudományi tudás hatásainak kimutatása mellett sem gondolhatjuk, hogy az irodalom funkciója a kései felvilágosodás időszakában a pusztán tudománynépszerűsítés vagy ismeretterjesztés volna. Az, hogy az imént felsorolt diszciplínák aktuális eredményei számos esetben a 18. század utolsó harmadának regényeiből is kiolvashatók, inkább az irodalom interdiszkurzív jellegére mutat rá, amelynek köszönhetően a szövegek művészete az eltérő tudományterületek tudományos ismeretei, valamint előbbiek és a hétköznapi gondolkodás sémái közt is kapcsolatot képes teremteni. Ebben a képletben a sajátosan irodalmi hozzáadott érték azt a poétikai eszköztárat és képességet jelenti, amely révén az irodalmi szövegek megformálódnak, műfaji kódjuknak megfelelő alakot öltenek, létrehozva azokat a fiktív világokat, ahol a különböző diszkurzusok, valamint a valóságos és lehetséges közti átjárás lehetővé válik.⁶

Michael Gamper, akinek vonatkozó gondolatait az előző bekezdésben röviden összefoglaltam, az elbeszélő fikció kísérleti és szimulációs terepként való működésére hívja föl a figyelmet, és úgy véli, ezt a szerepet az irodalom a modernitásban (a 18. század második felétől) leginkább azokon a tudásterületeken és olyan tárgyakkal kapcsolatban hajlamos gyakorolni, ahol a tudományos megközelítések nem mutatkoznak megnyugtatóan eredményesnek.⁷ A következő oldalakon, az érzékenység regényirodalmának vizsgálata során, úgy vélem, éppen a nem tudás efféle gócpontja körvonala zódik, ahol is az embertudományok, sőt, esetenként a természettudományok ismeretei, valamint populáris emberképek interferálnak a regény formai keretei közt.⁸ A vizsgálandó műcsoport sajátos poétikai eljárásai révén olyan tudás jöhet létre, amely összetettsége révén egyszerre támaszkodik a tudományos ismeret és a hétköznapi köz-

6 Michael GAMPER, „Erzählen, nicht lehren! Narration und Wissensgeschichte”, in *Wissens-Ordnungen: Zu einer historischen Epistemologie der Literatur*, szerk. Nicola GESS és Sandra JANSSEN, 71–99 (Berlin, Boston: De Gruyter, 2014), 80–86, doi: [10.1515/9783110350401.71](https://doi.org/10.1515/9783110350401.71). Lásd még: Michael GAMPER, „Rätsel der Atmosphäre: Umriss einer »literarischen Meteorologie«”, *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge 24, 2. sz. (2014): 229–243, 230–233, doi: [10.3726/92142_229](https://doi.org/10.3726/92142_229).

7 GAMPER, „Erzählen, nicht lehren!”, 88–89.

8 Nicolas PETHES, „Az eset esztétikája: A műfaj antropológiai és irodalmi elméleteinek konvergenciájáról”, ford. ZSELLÉR Anna, *Irodalomtörténet* 93 (2012): 431–444, 433.

megegyezés legitimitására, jóllehet mindkettőtől eltér, elemeiket kreatívan, a saját szabályai szerint fölhasználva. Az így létrejövő tudás nem popularizált, az (egyre szélesebb) olvasóközönség nyelvére lefordított akadémikus tudásként értendő, hanem kísérleti forgatókönyvek formájában jelenik meg, ahol az elbeszélő kommentárjai és a cselekmény kimenetele szankcionálja a főszereplők magatartását, amely ennek megfelelően követendő vagy elutasítandó, mindenestre a befogadó adaptív viszonyulására számot tartó magatartásmintának minősül.

A kísérlet fogalma ez esetben tehát nem pusztán metaforikusan használható. Mint Nicolas Pethes rámutat, a korszak regényei gyakran – különösen a Jutta Heinz nyomán „antropológiai regényként” megjelölt művek⁹ – kvázi kísérleti keretrendszereket hoznak létre a fikció eszközeivel. A szereplők elszigetelése, tervszerű irritációja, reakcióik megfigyelése és a megfigyelések értelmezése ennek az eljárásnak mind részét képezik.¹⁰ Megítélésem szerint a kísérlet eljárásrendjének egyes elemei az „antropológiai regények” körén messze túlnyúlóan képviseltetik magukat.¹¹ A cselekményben próbatételként megjelenő, érzéki és ezzel együtt morális kihívást jelentő irritáció például az érzékeny regények egyik állandó eleme. Mindez pedig nem pusztán felszíni jelenség, hiszen a mondott próbatételek esetében e regények legfőbb cselekménybonyolító tényezőiről van szó. Ezek a kihívások ugyanis, amelyek hol direkt morális dilemmák, hol természeti jelenségek, időjárási események formájában teszik próbára az aisztézis és a morál egymással összefüggésben elgondolt szerveit (magyarán az emberi érzékenység fiziológiai-pszichológiai apparátusát), olyan reakciókat váltanak ki a főszereplőkből, amelyek aztán meghatározzák sorsuk alakulását.

Ezen a ponton vissza is érkeztünk ahhoz a vakfolthoz, amelyet belátandó az érzékeny regényirodalom serényen folytatja szimulációs, kísérleti tevékenységét. Hogyan képzelhető el az optimális érzékenység állapota, ahol szív (érmek) és fej (ész) egyensúlya megvalósul? Mi lehet az ettől az állapottól való szélsőséges eltérések oka? És milyen sorsra számíthatnak a szélsőségesen érzékeny emberek? Az itt fölmerülő kérdések egészen a brit felvilágosodás kezdetéig vezetnek minket, az emberi érzékenység vizsgálata, egy az emberi lény testi és szellemi kapacitásait egyaránt meghatározónak tekintő antropológiai nézőpont kialakításának törekvése ugyanis itt fogalmazódik meg először a 18. század gondolkodástörténetében. A század elejének protoesztétikai szövegei (Shaftesbury, Addison) és az ezek hagyományához kapcsolódó későbbi értekezések (Hutcheson, Burke vagy Kames vonatkozó munkái) nem a mai fogalmaink szerinti (művészet)esztétikaként, hanem az ember érzékelő képességének és ezt lehetővé tevő

9 A fogalomhoz és az ide sorolt művek köréhez lásd Jutta HEINZ, *Wissen vom Menschen und Erzählen vom Einzelfall: Untersuchungen zum anthropologischen Roman der Spätaufklärung* (Berlin–New York: De Gruyter, 1996), 3:123–124, doi: [10.1515/9783110812817](https://doi.org/10.1515/9783110812817).

10 Nicolas PETHES, *Zöglinge der Natur: Der literarische Menschenversuch des 18. Jahrhunderts* (Göttingen: Wallstein, 2007), 10–12.

11 Hasonló irányba tágítja a fogalmat Alexander Kosenina is, mikor Goethe *Wertherét* antropológiai regényként értékeli. Alexander KOŠENINA, *Literarische Anthropologie: Die Neuentdeckung des Menschen* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2016), 74–78, doi: [10.1515/9783110402186](https://doi.org/10.1515/9783110402186).

„esztétikai apparátusának” működését megfigyelő és bemutató írásokként jöttek létre.¹² Tárgyuk az érzékenység szerveinek élményszerű próbatételeire adott válaszok megörökítése, amelynek során jobbára az önmegfigyelés eszközével élnek. E szövegek elválaszthatatlanul kapcsolódnak a morál- és természetfilozófiához, az orvostudományhoz vagy a természetes teológiához, vizsgálódásaik a felsorolt tudásterületekről kölcsönözött sémákba, érvrendszerekbe illeszkednek. Különösen feltűnő ez a providencializmus kozmológiai keretének alkalmazása kapcsán: az isteni gondviselés működése az emberi érzékenység összefüggésében természet és ember harmonikus egymásra hangoltságot feltételez, amely az „esztétikai apparátus” helyes használatán, az elme és a képzelőerő csiszolásán keresztül gyakorlatilag is megtapasztalható. Az emberi érzékenység körültekintő használata tehát az isteni terv célokságába foglalt szerepének köszönhetően, morális vetülettel rendelkezik. Ez különösen feltűnő Burke vonatkozó írásában, ahol a szerző egyfajta „biztonsági klauzulát”¹³ vezet be a túlságosan heves benyomások megszelídítésére, fenségessé transzformálására a fizikai távolságtartás révén.¹⁴

A német felvilágosodás érzékenységsziskurzusa a kijelölt útvonalon halad tovább. Legfőbb antropológiai axiómája, amelyet praktikus Ernst Platner nevéhez kötni, a racionalizmus dualisztikus emberképével szemben az embert test és lélek szétválaszthatatlan egységeként, két dimenziójának interdependenciájában fogja föl.¹⁵ Az antropológia tárgyának összetettségénél fogva maga is interdiszciplináris jelleget ölt, így az emberi természetet illető vizsgálódások német nyelvterületen is számos, különböző tudományterületek felé mutató kérdést hoznak a felszínre. Az érzékenység antropológiai adottságként egyrészt, már a brit felvilágosodásban fölismerhető elképzelés szerint, fiziológiai adottságok összességén alapul, nevezetesen az érzékek, az ezeket erő hatásokat a lélekkel kommunikáló idegek és az e hatásokat feldolgozó lelki funkciók összességén. Ennek az apparátusnak a működése a német földön nevet nyerő és institucionalizálódó esztétika tudományának is tárgyául szolgál. Az érzékeken alapuló észlelés tudományaként létrejött diszciplína a korszakban egyszerre érdeklődik az érzékelés antropológiai feltételei és az ezek által kiváltott mentális jelenségek (érzések, érzelmek, morális és ízlésítéletek) iránt.¹⁶ Ernst Stöckmann ennek kapcsán antropológiai esztétikáról beszél, amelyet a Kant előtti német esztétikai irodalom meghatározó vonulatának tart.¹⁷ Az ily módon számottevő közös metszettel rendelkező antropológi-

12 CSUKA Botond, *The Teleology of the Aesthetic in the British Enlightenment*, doktori disszertáció, ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola (Budapest, 2019), 20. Lásd még: CSUKA Botond, „Providenciális érzékenység: A brit felvilágosodás esztétikájáról”, in *Esztétika – történelem – hermeneutika: Tanulmányok Kisbali László emlékére*, szerk. POPOVICS Zoltán és SZÉCSÉNYI Endre, 46–67 (Budapest: L' Harmattan, 2019), 47–53.

13 RADNÓTI Sándor, *A táj keletkezéstörténete: „Ők, akik nézték Hannibál hadát”* (Budapest: Atlantisz, 2022), 107.

14 EDMUND BURKE, *A Philosophical Enquiry into the Origins of our Ideas of the Sublime and Beautiful* (London: Printed for R. and J. Dodsley, in Pall-mall, 1757), 13–14.

15 ERNST PLATNER, *Anthropologie für Aerzte und Weltweise: Erster Theil* (Leipzig: in der Dykischen Buchhandlung, 1772), IV.

16 ERNST STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik: Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung* (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2009), 36–41, doi: 10.1515/9783484970861.

17 Uo., 12.

ai és esztétikai diszkurzust mindemellett erőteljesen foglalkoztatja az emberi tökéletesedés (Vervollkommnung) lehetőségeinek föltárása,¹⁸ amelyben a providencializmus keretének továbbélésére ismerhetünk. Itt az érzéki és értelmi funkciók egyensúlya kerül a középpontba a szélsőséges érzékenység vagy észelvűség patológiázásával és a helyes magatartásmódok dietetikai, pedagógiai igényű felmutatásával.

A fősorolt tudáselemek a tudományos írásokkal párhuzamosan az érzékeny irodalom szövegeiben is cirkulálnak. De beszélhetünk-e egyáltalán világosan megkülönböztethető tudományos és irodalmi szövegekről ebben a korszakban? Léteznek-e ekkoriban azok az elkülönült diszkurzusok, amelyeknek interferenciáját észlelni véljük? Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a felvilágosodás időszakában irodalom és tudomány funkcionális rendszereinek elkülönülése még javában zajlik, ennek fényében a két rendszer közti nagyobb átjárhatóság is jobban megérthető. A kor irodalma és tudománya közt nem egyszerűen az ismeretek áramlásáról van szó, sokkal inkább arról, hogy e két szféra „elkülönülési folyamatában mindkét területen ugyanazok a struktúrák alakulnak ki az ember fejlődési vagy viselkedési formáinak ábrázolására”.¹⁹ Nicolas Pethes ennek kapcsán az esettörténet műfaját állítja a középpontba, amely különböző dimenzióit tekintve egyaránt azonosítható irodalmi és tudományos szöveggé, ezzel pedig egy retrospektív horizonton interdiszkurzív jelleget mutat.²⁰ Úgy vélem, az érzékeny regényirodalom fentebb már taglalt hasonló jellege azzal magyarázható, hogy ezek az elbeszélő művek a Pethes által az esetleírás négy fő mozzanataként meghatározott tulajdonságokat többnyire egyaránt magukban hordozzák. Először is életrajzi elbeszélősémákat alkalmaznak, amelyek keretében gyakran betegségtörténeteket írnak le. Másrészt az élettörténet fordulópontjaira fókuszálnak, amely a mondott regények esetében a fiatal felnőttkor ábrázolásának általánosságával vág egybe. Harmadrészt, az eddigiekből következően a hétköznapi helyett (sőt, ezzel éles kontrasztban) a rendkívüli vagy beteges/deviáns viselkedés kerül előtérbe. Végül, mint fentebb már utaltam rá, ezek a szövegek adaptív befogadói magatartásra tartanak számot, a példaszzerűség igényével lépnek fel, felkínálva az általánosítás lehetőségét az egyedi eset tapasztalatai alapján.²¹

Az érzékeny regényeket az „antropológiai regény”, az „irodalmi emberkísérlet” vagy az „esetleírás” kategóriájába gyömöszölni megítélésem szerint önmagában kevés eredménnyel kecsegtető próbálkozás volna. Dolgozatom célja sokkal inkább az, hogy az eddig összefoglaltak alapján az emberről alkotott tudás médiumaként tárgyalja ezeket a műveket, és ebből a szempontból értékelje poétikai – vagy Carsten Zelle nyomán: antropopoétikai²² – sajátosságaikat is. E cél megközelítésének első lépéseként kísérletet teszek az érzékeny regényirodalom tömör, áttekinthető jellemzésére az általam eddig

18 STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik...*, 14.

19 PETHES, „Az eset esztétikája”, 435.

20 Uo., 439.

21 Uo., 438–439.

22 Carsten ZELLE, „Klopstocks Reitkur: Zur Konkurrenz christlicher Lebensordnung und weltlicher Diät um 1750”, in *Aufklärung und Religion: Neue Perspektiven*, szerk. Michael HOFMANN és Carsten ZELLE, 65–84, Bochumer Quellen und Forschungen zum 18. Jahrhundert 1 (Hannover: Wehrhahn, 2010), 68.

megvizsgált művek tulajdonságai alapján. Ennek során három fontos kérdést igyekszem tisztázni, amelyek közül kettő magától értetődőnek tetsző tényekre vonatkozik. Egyrészt, miért preferálja a bemutatott műcsoport a szerelmi történetek tárgyalását? Másrészt, az előbbivel összefüggésben, minek tulajdonítható a fiatalok fokozott jelenléte e művekben? Harmadrészt, milyen szerepet játszanak ebben az összefüggésrendszerben a változatos eredetű növényi metaforák és növény-ember analógiák?

Érzékenység és szerelmi történetek

Rousseau a *Julie* második előszavában megjegyzi, a regényekkel szembeni általános elvárások ellenére nem különös eseményeket átélő hétköznapi emberekről, hanem a hétköznapjaikat élő különleges emberekről kívánt regényt írni.²³ Ha olvasási ajánlatának megfelelően a regény főbb szereplőinek rendkívüli tulajdonságait keressük, ezeket nem külsődleges vonásaikban, hanem kedélyükben fogjuk megtalálni. Julie-t és ifjúkori szerelmét (aki a regényben Saint Preux-ként szerepel) „érzékeny szívük” teszi érdemessé az olvasóközönség figyelmére. Nemcsak a köztük kialakuló szerelmet élik meg intenzíven, sőt, szenvedélyesen, de az őket körülvevő világ hatásaira, hétköznapi környezetük természeti élményeire, morális problémáira is kiemelt érzékenységet mutatnak. Életük legnagyobb kihívása, történetük központi eleme éppen ezért az érzelmi önfegyelmzés képességének megtalálása, valamint (Julie házasságkötése után) megőrzése, amelyet egyrészt saját magatartásuk, másrészt környezetük átformálásával igyekeznek elérni. Állíthatjuk-e mindezek után Robert Darntonnal – aki a szöveghez kapcsolódó adaptív befogadói hozzáállás összefüggésében értékes megfigyeléseket tett – hogy Rousseau terjedelmes regénye irodalomellenes irodalmi műnek volna tekinthető?²⁴ Úgy vélem, sem az olvasói elvárásokkal való demonstratív szembeszegülés,²⁵ sem az általam fölvetett tudástörténeti összefüggés nem erősíti meg ezt az álláspontot, sőt anakronisztikus is volna a szépirodalommal szembeni modern elvárásokat a felvilágosodás korán számon kérnünk. A regény nem az erényes élet antropológiai feltételeinek taglalata, jóllehet erről is szól, mindezt azonban a maga irodalmi eszközeinek segítsé-

23 Mivel a regény egyetlen hozzáférhető teljes magyar fordításában a használt paratextus nem szerepel, eredetiben pedig nincs szerencsém érteni a művet, itt az 1761-ben, Lipszében kiadott német fordítást használom: [Jean-Jacques ROUSSEAU], *Die Neue Heloise, oder Briefe zweyer Liebenden, aus einer kleinen Stadt am Fuße der Alpen, gesammelt und herausgegeben durch Johann Jacob Rousseau, Dritter Theil. Aus dem französischen übersetzt. Mit allergnädigsten Freyheiten* (Leipzig: in der Weidmannischen Handlung, 1761), IX.

24 Robert DARNTON, „Readers respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity”, in Robert DARNTON, *The Great Cat Massacre: And other Episodes in French cultural History*, 215–256 (New York: Random House, 1984), 231.

25 Albrecht Koschorke hasonló megállapításokat tesz Gellert *Die schwädische Gräfin* című regénye, a német nyelvű érzékeny irodalom egyik korai alapműve kapcsán, regényellenességéről (Antioromantendenz) szólva. Ez a kifejezés nála azonban egyértelműen a megelőző évtizedek gáláns regényeivel szembeni moralizáló irodalmi program fellépését minősíti. Albrecht KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr: Mediologie des 18. Jahrhunderts* (Stuttgart: Metzler, 2003), 33.

gével, a korszak erre irányuló tudományos érdeklődésével párhuzamosan, de nem ennek alárendelve teszi.

Az érzékenység német nyelvű regényirodalma – Rousseau nyomdokain is haladva – kitüntetetten, sőt, radikálisan leegyszerűsítve, kizárólag fiatal felnőttek szerelmi életével foglalkozik.²⁶ Mindez jól alátámasztható az 1770-es évek német regényáradatából vett példákkal. Ezek a szerelmi történetek lehetnek tragikus kimenetelűek, mint a prototipikus példaként kezelt *Az ifjú Werther szenvedései*,²⁷ zárulhatnak házastársi boldogsággal (mint Sophie von La Roche *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*²⁸ című regénye vagy Benedikte Naubert *Heerfort und Klärchenje*²⁹), és különböző cselekményszálak lezárásaként akár mindkét megoldást választhatják (mint Johann Martin Miller *Siegiwart*³⁰-ja vagy Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammelte Briefe*³¹ című műve). A tematikus egység, felületesen szemlélve, könnyen magyarázható e műsoport „érzékeny” jelzőjével, amelyet ebben az összefüggésben hajlamosak vagyunk reflexszerűen érzélgősként, érzelmesként érteni. Az érzelmek témaköre azonban az érzékenység 18. századi jelentéstartományának csupán egy részét fedi. További aspektusai, fiziológiai feltételei, a külső és a belső érzékenység, vagyis az érzékelés és a kedély, ennek kapcsán pedig az érzékelés és az ízlés, valamint a morális ítéletalkotás összefüggései még napjaink közhasználatú érzékenységfogalma mögött is jelen vannak. E regények „érzékenységét” mindezek együttes figyelembevételével kell értelmeznünk. A magyar nyelvű érzékenységfogalom alakulásának története e tekintetben legalább olyan megvilágító erejű, mint a nemzetközi fogalomtörténetről eddig elmondottak.³²

Az eddig kifejtettekből levonható az a következtetés is, hogy a tárgyalt regények nem kizárólag szerelmi témájuk és ahhoz kapcsolódó trópusarználjuk okán „érzékenyek”. A korszakban általános érdeklődésre számot tartó, mindazonáltal nehezen leírható emberi tulajdonság, az érzékenység a szerelmi történetekben találja meg azt a narratív sémát, amelyen keresztül működése a legígéretesebben válik modellezhetővé. E regények főszereplői a test és lélek egységét tételező antropológiai nézőpontnak megfelelően „egész emberek”, tehát érzéki és szellemi kapacitásaik által egyaránt meghatározott egyének, és a szerelem is csak kettős természetük összefüggésében válik érdekessé. Természeti események, affektív erővel ható társasági és művészeti élmények,

26 Hozzá kell tenni, Rousseau *Julie*-je is a szerelmes levélregények már létező hagyományához kapcsolódik, amelyet az angol irodalomhoz, különösen Richardson *Pamelájának* hatalmas sikeréhez köthetünk.

27 Johann Wolfgang von GOETHE, „Die Leiden des jungen Werthers”, in Johann Wolfgang von GOETHE, *Werke 6: Romane und Novellen 1*, szerk. Erich TRUNZ és Benno von WIESE, 7–174, Hamburger Ausgabe in 14 Bänden (München: DTV, 2000), 67–174.

28 Sophie von LA ROCHE, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim* (München: Winkler, 1976).

29 [Christiane Benedikte NAUBERT], *Heerfort und Klärchen: Etwas für empfindsame Seelen* (Frankfurt am Main–Leipzig: Johann Philipp Reiffenstein, 1779).

30 [Johann Martin MILLER], *Siegiwart: Eine Klostersgeschichte* (Leipzig: in der Weygandschen Buchhandlung, 1776).

31 [Albrecht Christoph KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe* (Leipzig: in der Weygandschen Buchhandlung, 1778).

32 DEBRECZENI, *Tudós hazafiak...*, 104–106; HEGEDÜS Béla, „Érzékeny érzékenység: Eszme- és fogalomtörténeti vizsgálat, 1”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 180–196, 196.

valamint komoly morális tétellel bíró döntési helyzetek állítják kihívások elé érzékenységet, és az e próbatételekre adott (helyes vagy helytelen) válaszok alakítják sorsukat, vagyis e regények cselekményét.³³ A mondottakkal összhangban természetesen gyakoriak az extremitások. A főszereplők többnyire fokozottan érzékenyek, kiemelten fogékonyak a külvilág hatásaira, és heves érzelmi állapotokat élnek meg – tehát kedélytípusuk, a regények visszatérő kifejezését használva, karakterük (Charakter) kvalifikálja őket az általuk betöltött szerepre.

A főszereplők karakterének vagy kedélytípusának (Gemüthsart) milyensége e regények egyik legfőbb konfliktusforrása. Többnyire már a művek elején megismerkedünk a címszereplők vonatkozó sajátosságaival. A gyakran humorápatológiai szókinccsel operáló leírások már a történet kezdetén előrevetítik a cselekmény alakulását, az adott regényhősre leselkedő affektív természetű veszélyeket. Sophie von La Roche említett regényében a főszereplő édesapjától értesülünk lányának rajongásra és együttérzésre való hajlamáról és az abban rejlő, jövőbe kivetített veszélyekről.³⁴ Werther május 13-ai levelében adja saját karakterének tömör leírását. Önmagát melankolikusnak nevezi, érzelmi állapotainak gyakori váltakozását pedig – amely a melankolikus kedély fokozott érzékenységgel magyarázható – patológikus jelenségként látta.³⁵ Johann Martin Miller *Siegwart*-jának első oldalain szintén balsejtelmeket ébresztő leírással találkozunk.³⁶ A főszereplő karaktere, amely egyszerre férfias és gyengéd, összességében pedig költőiként jellemezhető, magában rejti annak lehetőségét, hogy tágabb közösségének hasznos tagjává váljon. A körülmények emlegetése azonban – amelyek a regény hosszadalmas cselekménye során egy beteljesületlen szerelemben nyernek alapot – előrevetíti, hogy a közösségbe illeszkedést és adottságainak produktív használatát nem sikerül megvalósítania. Költői kedélye rajongó szenvedélyét fogja táplálni, nem pedig a közösség hasznát szolgálni. Friedrich Jacobi *Woldemar* című, befejezetlenül maradt regényének főhőse szintén rajongó, azonban nem a szerelmi szenvedély, hanem a barátság terén. Érzelmi életének rendhagyó volta karakterének sajátosságaival magyarázható, egyszersmind azzal a következménnyel jár, hogy Woldemar képtelen beilleszkedni a hétköznapi élet rendjébe, képtelen kölcsönös bizalmi viszonyt kialakítani társas környezetével.³⁷

A röviden áttekintett példák tanulságait összefoglalva elmondható, hogy az érzékeny regényhősök karakterjegyei közt a külvilág hatásaival szemben felfokozott reakciókra hajlamosító vonások tekinthetők meghatározónak. A Werther által említett melankólia mellett a korszakban széles körben használt hipochondria fogalmát említhetjük még itt, amely ebben a történeti kontextusban az affektív hatásoknak, ér-

33 KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr*, 133.

34 „[...] da sie lauter Empfindung ist, so haben viele, viele die elende Macht, sie zu kränken.” LA ROCHE, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*, 43.

35 GOETHE, „*Die Leiden...*”, 10.

36 [MILLER], *Siegwart...*, 8–9.

37 Friedrich Heinrich JACOBI, *Woldemar: Eine Seltenheit aus der Naturgeschichte* (Stuttgart: Metzler, 1969), 42–43.

zéki vagy szimpatetikus benyomásoknak való fokozott kitettséget jelenti.³⁸ Az ezzel gyakran összekapcsolt melankólia a benyomások elhúzódó hatásaiért felelős. Ezek az adottságok, mint sejtethető, komoly kihívásokat támasztanak az érzékeny természetének optimális megélésére törekvő egyénnel szemben. Legfőbb veszélyük a rajongó viselkedésre való beléjük kódolt hajlam, a rajongás ugyanis a 18. század során (Shaftesburytól kezdődően)³⁹ fenntartásokkal kezelt mentális állapotként, sőt, elhatalmasodó formájában lelki betegségként szerepel.⁴⁰ Ez a betegségként fölfogott mentális állapot a képzelőerő túlműködésével függ össze, amely az elme és a szív (tehát az érzelemláték) működésére is kihat. A szenvedélyek, amelyek Wieland megfogalmazása szerint a gyakran ismétlődő érzelmi hatásokból fejlődnek ki, akkor kaphatják a „schwärmerrisch” jelzőt, ha nincs valóságos tárgyuk, vagy tárgyuknak túlzott értéket tulajdonítanak.⁴¹ A leküzdhetetlen, idővel nem változó benyomások, tapasztalati sémák tehát a valóságérzékelés megváltozásához, sőt, a fantázia révén a valóság és a képzelet határainak elmosódásához vezethetnek, így ellehetetlenítik az érzékenység optimális működését, amely pedig az egyéni és társadalmi tökéletesedés teleológiájának elengedhetetlen komponense. A rajongás jelenségének gyakori előfordulását mindezek alapján az érzékeny regények műcsoportjában nem a szenvedélyek igenlésének jeleként vagy valamiféle radikális érzelem-kultusz megnyilvánulásaként kell kezelnünk, hanem a túlérzékenységükkel megbirkózni nem képes alanyokra leselkedő reális, adott esetben halálos veszedelemként, amelynek kialakulását szintén kézenfekvő az erőteljes affektív igénybevételt feltételező szerelmi történetekben modellezni.

Az imént vázolt összefüggésrendszerben meghatározó szerep jut a regényhősök életkorának is. Első ránézésre talán magától értetődőnek tűnhet, miért hangsúlyozottan fiatal, a felnőttkorba éppen csak megérkező szereplők népesítik be a tárgyalt szerelmi történeteket, a korszaknak az egyéni karakter fejlődésére vonatkozó (populár)filozófiai gondolkodásába való betekintéssel azonban jóval árnyaltabb képet kaphatunk a jelenség okairól. Ehhez egy kimerevített eszmetörténeti pillanatkép rövid elemzését kerítem sorra. A Porosz Királyi Tudományos Akadémia 1776-ban pályázatot hirdetett az emberi lélek érzelmi és értelmi funkcióinak, valamint e két funkció összefüggéseinek tisztázására. A kiírás azonban nemcsak a lélek érzékenységének (Empfindungskraft) és megismerő-képességének (Erkenntniskraft) mibenlétére kérdezett rá, de ezek működésének az egyéni sajátosságok alakulásában játszott szerepére is. A pályázóknak fo-

38 KOSCHORKE, *Körperströme und Schriftverkehr*, 123.

39 A Lord különbséget tesz az isteni lelkesültség (divine enthusiasm) és a rajongás között, amely utóbbi az érzékelést és az ítélőképességet korlátozó mentális állapotként jelenik meg nála, elsősorban a vallási és politikai elvakultság összefüggésében. A rajongással szembeni leghatásosabb fegyver szerinte az önfegyelmzés, a jó kedély (good humour) megtartása. SHAFTESBURY, „A Letter concerning Enthusiasm”, in SHAFTESBURY, *Characteristicks of Men, Manners, Opinions, Times*, 3 köt. (London: John Darby, 1711): 1:53–55.

40 A fogalom történetének legteljesebb magyar nyelvű összefoglalóját Tóth Orsolya készítette. TÓTH Orsolya, „Andalgók, merengők, ábrándozók és rajongók: Megjegyzések Kölcsey Ferenc *A vadászlat* című elbeszéléséhez”, *Irodalomtörténet* 98 (2017): 147–175, 151–161.

41 Christoph Martin WIELAND, „Auszüge aus einer Vorlesung über die Schwärmerey”, *Der Teutsche Merkur* 12, 4. sz. (1775): 135–155, 135–137.

kozott figyelmet kellett fordítaniuk a zseni (Genie) szellemi kapacitásként (Geistes-Fähigkeit) meghatározott fogalmára, valamint a karakterre mint erkölcsi kedélytípusra (sittliche Gemüthsart). A filantropista pedagógusként számontartott Joachim Heinrich Campe,⁴² az esztéta Johann August Eberhard, valamint Johann Gottfried Herder egyaránt pályamunkával jelentkeztek.⁴³ Campe és Eberhard szövegei mind terjedelmükben, mind szerkezetükben közel állnak egymáshoz, és meglehetősen távol Herder irásától, amelyet egészen áthat az akadémikus filozófiai nyelvezettel és módszertannal szembeni irónia. Ami azonban mindhárom szövegben közös, hogy az értelemmel harmonizált érzelmeknek/érzéseknek (amely fogalomban az esztétikai és morális tartalom közti határok elmosódnak) alapvető jelentőséget tulajdonítanak az emberi nevelődés, tökéletesedés szempontjából.

Eberhard megítélése szerint az ember fent bemutatott képességei egymással szoros összefüggésben, fokozatosan fejlődnek, az intellektus és az érzékek működését pedig ugyanazok az érzelmekként (Empfindungen) leírt alapvető alakzatok határozzák meg, nevezetesen a rend, a harmónia és a szépség.⁴⁴ Értelem, moralitás és ízlés ennek megfelelően egymástól elválaszthatatlanul működik, és szoros kölcsönhatásban fejlődik. Az egyén a gyermekorból kilépve, a megelőző fejlődési lépcsőfokokat maga mögött hagyva válik képessé önmagát egy tágabb közösség, mindenekelőtt egy nemzet (Nation) részeként szemlélni, ekkor alakul ki benne az e közösséghez kapcsolódó érzelmi kötődés, valamint a törvények és a közösség iránti felelősség tudata. A megfelelő fejlődési pálya végén tehát a fiatal felnőttkorban szilárdul meg az egyén erkölcsi alkata, karaktere.

Campe hasonló premisszákból indul ki, valamint a két lelki alapfunkció kölcsönhatásban zajló fejlődését is hasonlóképpen írja le. Az intellektus és az érzékenység összekapcsolódása szempontjából azonban még kiemeltebb figyelmet fordít az ifjúkorra, amikor megítélése szerint az egyénenként sajátosan jellemző érzelmi reakciók kondicionálódnak:

A tapasztalat azt tanítja, hogy gyakran ismétlődő bizonyos fajta érzelmek a lelket minden ezekkel ellentétes érzelmre egyre kevésbé hajlandóvá és képtelenebbé, az éppen

42 Pedagógiai vonatkozású munkáiban nem mellesleg az érzékeny irodalom kritikusanak mutatkozott. Davide GIURIATO, „Zärtliche Liebe und Affektpolitik im Zeitalter der Empfindsamkeit”, in *Handbuch Literatur & Emotionen*, szerk. Martin von KOPPENFELS és Cornelia ZUMBUSCH, 329–342 (Berlin: De Gruyter, 2016), 331–333. Az én olvasatomban a példászerű betegségtörténeteket bemutató érzékeny regények és a Campééhoz hasonló didaktikus intések valójában azonos célkitűzésekkel rendelkeznek. Ugyanakkor fontos látni, hogy az érzékeny regények gyakran paratextusokkal is megtámogatott példázatosága, tanulságossága nem mindig tükröződött a művek recepciójában. Johann Martin Miller például Kazinczyhoz írt egyik levelében is arról panaszkodik, mennyire elkésérik, hogy művét a szenvedélyesség programírásként ítélik el. Lásd KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, szerk. (I–XXI) VÁCZY János, (XXII) HARSÁNYI István, (XXIII) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV) ORBÁN László, (XXV) Soós István, 25 köt. (Budapest–Debrecen: 1890–2013), 1:33.

43 STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik*, 152.

44 Johann August EBERHARD, *Allgemeine Theorie des Denkens und Empfindens. Eine Abhandlung, welche den von der Königl[ichen] Akademie der Wissenschaften in Berlin auf das Jahr 1776 ausgesetzten Preis erhalten hat* (Berlin: Christian Heinrich Voß, 1776), 241–242.

effajta érzelmekre viszont egyre hajlandóbbá és képezebbé szokták tenni. Egy ember, aki, különösen ifjabb éveiben, gyakran részesült a harag, az elkeseredés vagy az érzéki kék, stb. érzéseiben, a későbbiekben egyre hajlandóbb erre, mindenhol lehetőséget talál ugyanezen érzelmekbe visszahelyeződni.⁴⁵

Campe tehát a karakter alakulásában a fiziológiai diszpozíció (az érzékenység mértéke) mellett inkább a külső, affektív benyomások szerepére helyezi a hangsúlyt. Az ismétlődő érzéki hatások alakítják ki az egyén alapérzelmeit (Grundempfindungen), amelyek karakterét meghatározzák.

Herder megközelítése alapvetően eltér a fent bemutatottaktól. Míg Eberhard és Campe a kortárs tudományos diszkurzusok állapotát tükrözve a metafizikailag meg-alapozott pszichológia fogalmi apparátusát igyekeznek összeegyeztetni az empirikus módszertannal,⁴⁶ addig Herder az előbbivel radikálisan szembe fordulva alkotja meg pályaművét. Szövegének fő célkitűzése Albrecht Haller inger-reakció sémájának alkalmazása az emberi természet leírásában,⁴⁷ amelyet további, az előbbivel analóg fogalompárok bevonásával igyekszik megvalósítani (apály-dagály, összehúzódás-elernyedés). Az egyén sajátosságainak formálódása ezen ellentétpárok dinamikájának megfelelően alakul, és kihívások, próbatételek strukturálják. Ebben az alakulási folyamatban a fiatalkor kiemelt jelentőségű:

Minden nemes ellenállás, minden mély és csendes szenvedés pompás vonásokat hagy arcunkon és lelkünkben: ifjúkorunk első diadalai lesznek fáradságos életünk punctum saliens-e. Jaj azonban, ha az ifjú elbukik, ha a rá nehezedeő vagy magával ragadó tárgyakhoz túl közel időz! Elformátlanodik, kemény lesz és sovány vagy puha és buja, és kileheli életét éveinek tavaszán. Túl korán becézik, viszontbecéz, és nem ért semmi máshoz. Túl korán és túl sokáig ellenségeskedik, mindent beterít embergyűlölettel és epével: sok jó ember veszett így el félig vagy egészen.⁴⁸

Az erős ifjúkori benyomások eszerint alapvetően meghatározzák az egyén kedélybeli és erkölcsi sajátosságait. A túl korai, túl erős és ebből adódóan kezelhetetlennek bizonyuló benyomások ezzel együtt súlyos veszélyeket rejtenek magukban, ugyanis kisiklással fenyegetik az egyén fejlődését.

A három írás állításait mérlegelve a fiatalkor olyan kritikus időszaknak tűnik, amikor az egyén fokozottan ki van szolgáltatva az érzékei révén őt érő affektív hatásoknak, amelyekre – lévén karaktere még éppen nem szilárdult meg – nem biztos, hogy

45 Az írást saját fordításomban idézem. Joachim Heinrich CAMPE, *Die Empfindungs und Erkenntnißkraft der menschlichen Seele* (Leipzig: Weygandschen Buchhandlung, 1776), 57.

46 STÖCKMANN, *Anthropologische Ästhetik*, 150–151.

47 Igaz, rögtön le is egyszerűsíti Haller elméletét, ahol a Herder által átvett inger (Reiz) kifejezés az izmok irritálására vonatkozik, míg a lélekre ható benyomásokat Haller érzésnek (Empfindung) nevezi. PETHES, *Zöglinge der Natur*, 124.

48 Herder írását a saját fordításomban idézem. Johann Gottfried HERDER, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele: Bemerkungen und Träume* (Riga: Johann Friedrich Hartknoch, 1778), 86.

morálisan helyes válaszokat tud adni. Márpedig ezek a válaszok személyiségének később kikristályosodó formáját és ezáltal élete egész további menetét alapvetően meghatározzák. A fenyegető veszélyek közé tartozik a hasznos és produktív közösségi létre való képtelenség, valamint a patológikus magatartások (például a rajongás), egyes testi tünetek megjelenése, és a súlyos lelki betegségek következményeként a halál is. A fiatalok tehát az egyén testi-lelki fejlődésében kiemelt, sőt, a legfontosabb fordulópontnak tekinthető, ahol olyan folyamatok játszódnak le – esete válogatja, milyen kiemelttel – amelyeknek leírása, megnyugtató tisztázása különböző diszkurzusok tudástermelését hozza játékba.

Az érzékenység botanikája

A tárgyalt regények az elbeszélősémák megválasztása és a főszereplők kedélyének megformálása mellett egyéb, a szövegek egészén keresztülburjánzó poétikai eszközökkel is képesek hozzájárulni az emberi érzékenységről alkotott tudáshoz. Az érzékeny regényekben kimutatható, azokat intertextuális hálóba kapcsoló metaforarendszerek közül itt a megítélésem szerint lehangsúlyosabb szerepű növényi metaforákat emelem ki, amelyek funkciója, radikálisan leegyszerűsítve, az érzékenységgel összefüggő fiziológiai tudás irodalmi fikciós keretek közé transzponálása. Közelebbi pillantást vetve az érzékeny poétikai eszköztár e szegmensére láthatóvá válik az is, hogy az emberi életfunkciók és a növényi képek közti transzformációk korántsem automatikus vagy egyezményes módon, hanem a cselekménybe ágyazva, emberek és növények közvetlen, poétikai eszközökkel újratereztett jelenlét helyzetekben megvalósuló érintkezésen keresztül játszódnak le. Itt ismét fontos szerepet játszik a történetek főszereplőinek fokozott érzékenysége, úgy külső, mint belső érzékenységük aspektusában. A fokozott érzéki nyitottságra való hajlammal ugyanis az egyéb élő szervezetekkel (mindegyiknél növényekkel) való együttérzés, szimpatikus azonosulás is együtt jár.⁴⁹ Az ily módon elsajátított növényi tulajdonságok a cselekményekben inntól kezdve már az adott szereplő sorsát alakító adottságokként tűnnek föl, tehát jóval többek ornamentikus funkciójú megfeleltetésnél. A szereplők jobbára e növényi metaforarendszeren keresztül férnek hozzá önmaguk és a külvilág érzéki-esztétikai viszonyához, csak önmaguk növényi tulajdonságokkal való elgondolása révén kerül(het)nek közelebb érzékeny természetük megértéséhez és optimális megéléséhez. Mindez hézagmentesen illeszke-

⁴⁹ A szimpátia a korszak szóhasználatában nemcsak az együttérzés egy formáját, de bizonyos fajta transzspirációs megfertőződést is jelenthet, amelynek feltétele a közös térben lét. Ilyenformán az érzékeny regényszereplők esetében érzelmi-lelki megfertőződésről is beszélhetünk, amelynek azonban fiziológiai feltételei vannak. A témához lásd: Caroline WELSH, „Die Stimmung in den Wissenschaften vom Menschen Vom Sympathie-Modell zur Gemüts- und Lebensstimmung”, in *Wissen. Erzählen. Narrative der Humanwissenschaften*, szerk. Arne HÖCKER, Jeannie MOSER és Philippe WEBER, 53–64 (Bielefeld: transcript, 2006), 56; Katja MELLMAN, „Literaturwissenschaftliche Emotionsforschung”, in *Handbuch Literarische Rhetorik*, szerk. Rüdiger ZYMNER, 173–192 (Berlin–Boston: De Gruyter, 2015), 179, 184–185.

dik az emberi természet megértésére analógiák segítségével törekvő korabeli gondolkodásmódba.⁵⁰

Kínálkozó példa az elmondottakra Sophie von La Roche fent említett regényének hősnője, aki egy kerti séta élménye fölött elmélkedik a következő szavakkal:

A barátságos moha és a gallyak, amelyek egy kidőlt fa gyökeréről hajtottak ki, szólni készítették: nemde olyan vagyok, mint egy fiatal fa, amelyet teljes virágában a szerencsétlen sors csapása megfosztott koronájától és törzsétől? A maradék sokáig szomorúan és szárazon áll, végül azonban új gallyak fakadnak a gyökérről, amelyek a természet védelme alatt ismét erőssé és magassá tudnak válni, hogy bizonyos idő múltán újból jótékony árnyékot terjesszenek maguk köré.⁵¹

Az emberi és növényi életszakaszok azonosítása (fiatalság-virágzás), a kritikus élethelyzet és a fa szerencsétlen sorsának megfeleltetése, az emberi és növényi élet analógiája nem elszigetelten felbukkanó jelenség a regényben. Nem sokkal korábban az évszakok topikus használatának keretébe ágyazva olvashatjuk az önmegfigyelés növényi metaforanyelvén:

[...] nemde az én boldog napjaim tiszta kilátása is elhomályosult és a külső csillogás, mint a száraz lomb, lehullott rólam? talán a mi sorsunknak is vannak évszakai? Ha így van, neveltetésem és tapasztalatom gyümölcseit végzetem szomorú telén erkölcsi táplálékként [moralische Nahrung] akarom fölhasználni; és mivel a termés igen gazdag volt, a szegényekkel, akiknek kicsi, meg nem munkált földje keveset hozott, megosztani, amit tudok.⁵²

A két részlet közös vonása, hogy az egyéni sors mellett a főhőst magába fogadó közösség jövője is az organikus képi szisztémába illeszkedik. Az újjáéledő fa védelmező árnyéka éppúgy, mint az élet telén fölélhető gyümölcsök (tudás, tapasztalat) erényes cselekedetek keretében mások javára fölhasználható javakként tűnnek föl. A környezethez való érzékeny, de nem rajongó odafordulás, a növények átélt, szimpatetikusan átsajátított sorsából adaptálható tanulságok az isteni terv kiteljesítése, az emberi tökéletesedés támogatása felé, tehát az erény (Tugend) útjára vezetik vissza Sternheim kisasszonyt.

Az itt bemutatott, valamint az ezekhez hasonló, a tárgyalt regényekben rendszerezen felbukkanó természeti képek, amelyek a gondviselés rendjébe kódolt körforgást illusztrálják, a korabeli természettörténeti és botanikai diszkurzus hatásának nyomait

50 Lásd mindezt La Mettrie és Herder összefüggésében: Cornelia ZUMBUSCH, „The Metamorphoses of Ottilie: Goethe’s Wahlverwandtschaften and the Botany of the Eighteenth Century”, *European Romantic Review* 28, 1. sz. (2017): 7–20, doi: [10.1080/10509585.2016.1272846](https://doi.org/10.1080/10509585.2016.1272846); Carl von LINNÉ, „Die Oeconomie der Natur”, in Carl von LINNÉ, *Des Ritters Carl von Linné Auserlesene Abhandlungen aus der Naturgeschichte, Physik und Arzneiwissenschaft*, 2 köt.(Leipzig: Adam Friedrich Böhme, 1777), 8.

51 LA ROCHE, *Geschichte des Fräuleins von Sternheim*, 239. A műből saját fordításomban idézek.

52 Uo., 208.

is magukon viselik. A természeti ciklikusság leírására a vonatkozó tudományos írások is elsősorban a romlás és az abból fejlődő új élet érzékletes bemutatásával.⁵³ Érdekes, hogy az újonnan formálódó természettudományos diszciplína szövegei a növényi életjelenségek megértését elősegítendő éppen az emberi tulajdonságok metaforikus használatához nyúlnak, ezzel pedig, bár a regényekhez képest fordított irányú következtetéseket vonnak le, érvmeneteik mégis ugyanabba az analogikus gondolkodási sémába illeszkednek.

A lelki betegségek (elsősorban a rajongás) kialakulásának folyamata szintén leírható a tárgyalt metaforanyelven, mégpedig hervadásként. A betegség kiváltó okai (többnyire a szerelmi szenvedély vagy az erre hajlamosító kedélybeli predispozíciók) olyan kártevőkként vagy egyéb csapásokként jelennek itt meg, amelyek a növényi szervezetre károsak lehetnek (féreg, hernyó, vihar, villámcsapás). Álljon itt példaként a Miller-féle *Siegwart*-regény önálló hervadástörténetként kiemelhető epizódjának egy részlete. A regény derekán egy Sophie nevű fiatal lány a címszereplő iránti viszonzatlan szerelmétől űzve kolostorba vonul, elzártágában pedig biblikus hangvételű naplójegyzeteket készít,⁵⁴ amelyekben önmagát hervadó növényként mutatja be, a heves reakciókat kiváltó affektív hatásokat időjárási jelenségekkel⁵⁵ és kártevőkkel azonosítja:

Sápadt vagyok és hervadok, mint a rózsa, amely estére lehanyatlik a nap hevétől, szirmai pedig szétszóródnak, ha jön a vihar. Bárcsak hamar föltámadna és szétszórná poraimat! [...] Ó, az én apám és anyám szomorkodnak és én nem szólhatok. Szépségem nem viríthat szemetek előtt. Sose láttátok, hogyan hervad a rózsa, ha keblében féreg rág? Szépségem nem viríthat szemetek előtt.⁵⁶

53 Lásd Sophie RUPPEL, „Von der Phythotheologie zur Ökologie: Kreislauf, Gleichgewicht und die Netzwerke der Natur in Beschreibungen der Oeconomia naturæ im 18. Jahrhundert”, *Jahrbuch für Geschichte des ländlichen Raumes* 14 (2017): 59–81, különösen: 66–67, 70.

54 Itt utalnom kell a *Fanni hagyományai* recepciótörténetének vonatkozó passzusaira is. Fanni utolsó naplőbejegyzései kapcsán, mint e részletek értelmezéstörténetét összefoglalva Bódi Katalin bemutatja, az eddigi elemzések is kellő figyelmet fordítottak a bibliai allúziók feltérképezésére. Megítélésem szerint azonban érdemes fölvetni, hogy a megelőző évtizedek populáris irodalmát egyébként is sokoldalúan felhasználó szöveg itt mindenekelőtt a *Szigvártban* olvasottakra játszik rá, így pedig az újszövetségi frazeológiát is az érzékeny irodalom hagyományából emeli át. BÓDI Katalin, „»Édes melankólia«: A *Fanni hagyományai* emberképéről”, *Studia Litteraria* 58, 3–4. sz. (2019): 59–72, 69. Ugyanitt lásd a tanulmány szerzőjének a növényi metaforák szerepére vonatkozó megfigyeléseit.

55 Az időjárási jelenségek növényi szervezetre gyakorolt hatásainak dinamikája, amennyiben ezek a tulajdonságok emberekre vonatkoznak, hasznos adalék lehet Gamper „irodalmi meteorológia” fogalmához, amelyet Klopstock kapcsán vezet be. A szerzővel ellentétben azonban úgy ítélem meg, az irodalmi meteorológiát nem a fizikoteológiai keretbe való fölváltó poétikai eljárásrendként, hanem azzal párhuzamos természetpoétikai ideáltípusként kell fölfognunk. Michael GAMPER, „Der mensch und sein Wetter: Meteo-Anthropologie der Lyrik nach 1750”, *Zeitschrift für Germanistik*, Neue Folge 23, 1. sz. (2013): 82–92, doi: [10.3726/92138_79](https://doi.org/10.3726/92138_79).

56 „Bläß bin ich, und welke, wie die Rose, die des Abends hin sinkt in der Sonnenhitze, und ihre Blätter flattern aus einander, wenn der Sturm kommt. Möcht’ er bald aufstehn, und meinen Staub zerstreuen! [...] Ach, mein Vater, meine Mutter trauren, und ich darf nicht reden. Meine Schönheit kann nicht blühen vor euren Augen. Saht ihr nie die Rose, wie sie welke, weil ein Wurm in ihrem Busen nagte? Meine

Virágzás és hervadás dichotómiája, ezek átmenet nélküli, tragikus egymásra következése, amely külső vagy belső károsító tényezők hatásaként tűnik föl, nem meríti ki a növényi metaforák használatának lehetőségeit. A kedélyjellemzők szerinti tipologizálásban vagy a városi és a vidéki élet (Landleben) összevetésében szintén szerepet játszhatnak, körbefonva a művek egész cselekményét. Műfajokat és regisztereket összekötő szerepük bemutatására Albrecht Christoph Kayser *Adolfs gesammlete Briefe* című regényének és Johann Gottfried Herder már idézett, *Vom Erkennen und Empfinden der menschlichen Seele* című tanulmányának összehasonlítása során igyekszem rámutatni.

Adolfs gesammlete Briefe: az önkritikus rajongó tragikus példája

Albrecht Christoph Kayser rövid levélregénye magán hordozza az érzékeny epika korábban bemutatott ismérveit. Főszereplője, Adolf, egyetemi évei befejeztével, de még mielőtt hivatali pályára léphetne, megismerkedik egy Sophie nevű lánnyal, és szerelembe esik.⁵⁷ Adolf a regény elején szerelmi rajongóként (liebevolle Schwärmer) jellemzi magát, és ezt az önleírást támasztja alá a regény mottója is, amely a főhóst az erősen érzékeny emberről (Starkempfunder) Friedrich Leopold Stolberg által kialakított képpel hozza összefüggésbe.⁵⁸ Adolf rajongása eleve adott sajátosságokból bomlik ki, és a regény cselekménye során válik patolgikussá, deviáns irányba terelve a főszereplő karakterének fejlődését.

A leghevesebb kihívást Adolf kedélye ellen egy közlőről szemlélt, heves érzelmeket kiváltó viharjelenet, valamint Sophie házassága jelentik. Ezeket az eseményeket követően, lassú agóniája során az egészségét helyreállító terápia lehetőségeiről fokozatosan lemondva a saját betegségtörténetéből adódó tanulságok levonására törekszik. Esetét példaszzerű eseménysorként állítja leveleinek címzettjei, és ezáltal a regény olvasói elé. Célja az őt sújtó lelki betegség terjedésének megakadályozása, valamint a jövő generációk testi-lelki egészségének és tökéletesedésének elősegítése. A kezelhetetlen szenvedélybe bonyolódó, szélsőségesen érzékeny ember tapasztalatai így, jóllehet egy halálos kimenetelű esetből származnak, mégis társadalmi haszonnal bírnak. Adolf tapasztalatainak közlését az motiválja, hogy a hozzá hasonló élethelyzetben lévőkön segítsen, hogy a fiatal szerelmeseket (testvérét és sógorát, vagy az általa „megfertőzött” Charlottét) a világgal szembeni kötelességek (Pflichten für die Welt) szem előtt tartására sarkallja. A legfőbb ilyen kötelességet a házastársi boldogság megtalálása jelenti, amely a társadalmilag normalizált érzelmi élet és a jövő, tökéletesebb nemzedékek létrejöttének záloga. Ennek keretében valósulhat meg és öröklődhet tovább az ember optimális állapota, amelyet a főszereplő a derűs kedély (heiteres Gemüth) és az egész-

Schönheit kann nicht blühen vor euren Augen.” A Barczafalvi-féle fordítás itt jelentős mértékben eltér Miller szövegétől, így kénytelen vagyok az utóbbit saját fordításomban idézni. [MILLER], *Sieewart...*, 522–525.

57 Adolf visszaemlékezése regényének előtörténetére: [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 93.

58 Uo., 1; Friedrich Leopold STOLBERG, „Ueber die Fülle des Herzens”, *Deutsches Museum* 2, 7. sz. (1777): 1–14, 13.

séges test (gesunder Körper) együttállásaként ír le,⁵⁹ és amely saját maga számára már elérhetetlen. Adolf emberképe tehát „egész embert” feltételez, ezen emberkép keretei közt értelmezi saját betegesnek ítélt viselkedését, valamint a célként állított optimumot is, amelynek elérésére törekedni a világ iránti kötelességekbe kódolt elvárás.

Az egészség megőrzése és fenntartása, ezzel együtt pedig a veszélyes affektív hatások elkerülése tehát morális kötelességnek, a nem kellően kontrollált érzelmi reakciók pedig vétkeket cselekedeteknek tekinthetők, vonatkoznak bár a szerelmi kapcsolat alakulására vagy affektív erővel bíró természeti élményekre. Mindez legkézenfekvőbben az említett viharjeleneten keresztül mutatható be. A kellő térbeli és mentális távolságtartással fenségesként is percipiálható természeti jelenség a megfelelő távolság elvesztésével a kedélyt károsító élménnyé alakul.⁶⁰ Adolfban meg is fogalmazódnak az ezzel kapcsolatos félelmek, mikor Charlotte a vihar sújtotta kertben akar sétát tenni, különösen, mivel erőteljes érzékenysége révén már zárt térben magán érzi a zivatar hatásait:

A' fergeteg engemet bússá, rettegővé tett; ebből láthadd, mennyit szenyvedtek szívem' betegségre alatt in-szövényeim [Nerven]. – Ó vette észre bajomat, noha azt el-akartam titkolni, 's tudakozta, ha nem megyek é le a' kertbe? Ez a' gondoskodás, ez az utánam való járás el-lágyított. Én Nagyságoddal maradok, felelék, magamat meg-hajtván. Igen, monda, de hiszen én is megyek. Haszontalan vólt minden ellenzésem, hogy néki abban a' nagy szélben alkalmatlan lessz sétálni; erővel le-késért.⁶¹

Adolf itt megalapozott félelmeinek megfogalmazásán túl az idegek működésére, pontosabban ezek érzékenységének beteges felfokozottságára tesz utalást. Emögött egy, a Herdernél megismert halleri ihletésű érzékenységgonceptióhoz hasonló elképzelés sejthető. A későbbiekben, a kertben tett séta kapcsán leírt heves érzelmi reakciókat, a beteges érzékenység további fokozódását már a bemutatott fiziológiai jegyek ismeretében olvassuk:

A' szokott sétáló síkátoron sétáltunk le-felé a' tó' partjára. Meg-borzadtunk, a' mint ennek végire jutván, a' gyümölsős fák virágjoktól meg-koppasztva akadtak szemünk' elibe. Úgy állottunk ott, mint a' bálványok. – Theréz [Charlotte] szakasztá félben néma bámulásunkat. Bácsmegyey [Adolf]! nints é az vala' hol meg-írva, hogy a' leg-több virágzás tsak olyan, mint az álom-kép? [daß die meisten Blüthen nur Erscheinungen

59 [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, 15.

60 Az esztétikai fenségesnek a brit felvilágosodásból származó gonceptiójára gondolok itt, amely a kor német diszkurzusaira elsősorban Edmund Burke-ön keresztül hatott, akire például Herder is hivatkozik idézett írásában. Ehhez a fenséges-gonceptióhoz lásd: FOGARASI György, „A fenséges elméletei a XVIII. századi brit esztétikai gondolkodásban”, in *Programok és tanulmányok*, szerk. BARTHA-KOVÁCS Katalin, PENKE Olga és SZÁSZ Géza, 69–80, Felvilágosodás – Lumières – Enlightenment – Aufklärung 6 (Szeged: JATE Press, 2017), 76–78.

61 KAZINCZY Ferenc, „Bácsmegyeynek öszve-szedett Leveli”, in KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig*, szerk. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 145–146.; [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, 79–80.

sind?] kérdé töllem. Igen, mondám; 's az Isten tudja, hogy az! – Egy sohajtás szaladt ki meljén, nem szólott semmit, hanem intett, hogy menjünk tovább. Egy helyt a' tó' partján meg-állapodtunk, sokáig néztük, hogy a' nagy szél dühösködő zajjal mitsoda tajtékos habokat tsapdos-ki a' partra, mellyekben a' Höld, öszverongyollott felhőji közzül, tsak néha tekintett reánk. El-ragadtatva állottunk így sokáig. A' Theréz' szemeiből egy könny tseppent-le a' kezemre. – Miért sír Nagysád? kérdém, – Miért? felele. Nem látja é, mint tépte-le a' szél azokat a' szép virágokat fáinkról, mellyek még tegnap olyan édesen illatoztak, olly bőv termést ígértek? nem látja é, mint fújja-el a' tóba [Strom]? mint nyilnak itt meg a' habok? mint nyelik-el, 's nem hagyják semmi jeleket létekek? – nem látja é ezt? 's ha látja, nem sír é? – Az Istenért, mit mond Nagysád! felelék; ez az a' gondolat, a' melly ollyan homályosan lebegett, mint valami nehéz álom, lelkeim előtt; a' mi engem így fojtogatott; Nagysád ébreszti-fel azt bennem; 's fel-ébredése rettenetes. – Én egy le-vágott fa' törzsökére ültem, Theréz pedig a' tóhoz [Strom] állott, 's merően nézett az egymást toló habokra. Gyermekségem' víg reggele terjedt-el előttem láttam víg virágzásomat, – láttam; hogy érő gyümöltseimnek minden ragyogó reménnyét egy szempillantás egyszerre le-rázta, 's el-hólt tompaságban ültem ott [...]”⁶²

A részlet érdekessége, amellet, hogy egyszerre teremt intertextuális kapcsolatot az 1770-es évek két sikerkönyvével,⁶³ a növényi metaforák burjánzása, amelyeken keresztül Charlotte és főképp Adolf a kedélyüket illető változásokat és az élményből levont, az emberi életjelenségekre vonatkozó következtetéseiket leírják. Az, ahogyan Adolf a gyümölcsfák, az áradat által elsodort virágok sorsának tükrében a saját betegségtörténetét értelmezi, vagy még inkább, ahogy szimpatetikusan átsajátítja a megcsonkított növények tulajdonságait, különösen a fentebb bemutatott neurofiziológiai önelemzés fényében érdekes. E két diszkurzív réteg, az orvostudomány műszavainak és az organikus metaforáknak az együttes jelenléte, sőt, összekapcsolódása egyazon jelenségegyüttes leírásában a karakter fogalmához vagy az ifjúság kérdésköréhez hasonló érintkezési felületet képez a korszak irodalmi és a tudományos szövegei közt.⁶⁴ Az organikus (növényi) metaforika tehát, amelynek természettörténeti és botanikai párhuzamairól már említést tettem, *Adolf leveleiben* is hozzájárul az ember pszichológiai-fiziológiai tulajdonságaira vonatkozó tudásalkotáshoz, a szerelmi rajongás lefolyásának, tüneteinek és végzetes kimenetelének megértéséhez. Bevettségüket és diszkurzusokon átívelő jelentőségüket hangsúlyozandó érdemes visszatérnünk Herder tanulmányához, ahol az *Adolf levelei* nek poétikai eljárásaival nagy hasonlóságot mutató jelenségeket figyelhetünk meg.

62 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 146; [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 80–81.

63 Egy Werthertől vett idézetet helyezve a *Siegwart* tragikus kerti jelenetétől inspirált környezetbe. GOETHE, „Die Leiden...”, 54; [MILLER], *Siegwart...*, 862–863.

64 Catherine J. MINTER, „Literary »Empfindsamkeit« and Nervous Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, *The Modern Language Review* 96, 4. sz. (2001): 1017, doi: [10.2307/3735867](https://doi.org/10.2307/3735867). Ismételten föl kell hívni a figyelmet arra a már Herder tanulmányában megfigyelhető tisztázatlanságra, amely az irritabilitás és az érzékenység egyébként elkülöníthető fogalmainak szinonim ételemben való használatában rejlik. Ehhez lásd még: Catherine J. MINTER, „The Concept of Irritability and the Critique of Sensibility in Eighteenth-Century Germany”, *The Modern Language Review* 106, 2. sz. (2011): 463–472.

Herder (az *Adolf*fal azonos évben sajtó alá került) tanulmánya szerint az egyéni sajátosságok kialakulása nem a priori kódolt tulajdonságok kifejléséeként, hanem az egyedi életúton bekövetkező külső hatások eredményeként értékelendő. A külvilágra hangolt ember életjelenségei a növényekkel vont párhuzamok révén érthetőek meg: az állati és emberi test szervei „életbokrokknak” (*Lebensbüsche*) nevezhetők, amelyek életnedvekkel táplálkoznak, és a világ egészével analógiában egy eleven virágskertet alkotnak.⁶⁵ Különösen fontos szerepet tölt be a Haller elméletének alapjain, bár azt jelentősen módosítva elgondolt idegrendszer,⁶⁶ amely a külső ingereket a lélek irányába továbbítja. Ennek kapcsán a növényi metaforarendszer még cizelláltabbá válik. Az idegvégződések hol az idegrendszer külső bokraiként (*äußerste Büsche*), hol érzőrügyként (*Gefühlsknospe*) szerepelnek.⁶⁷ Érdekes ugyanakkor, hogy az idegrendszer működése, a benne cirkuláló információ leírása során Herder már egy másik, a növényi részekhez nehezen kapcsolható metaforát használ, az idegekben áramló „gondolatot” (*Gedanke*) ugyanis, *Adolf*hoz hasonlóan lángfolyamként (*Flammenstrom*) határozza meg. Az egyéni élet alakulása már ismét a növényi fejlődéssel kerül analógiába, ahol a fejlődésmentet módosító külső körülmények klimatikus vagy földrajzi adottságokkal vonhatóak párhuzamba:

Minél mélyebben száll magába valaki [...] annál inkább azt fogja mondani: ami vagyok, azzá *váltam* [was ich bin, bin ich geworden]. Mint egy fa, úgy növekedtem. A csíra adva volt, viszont a levegő, a föld és minden elem, amit nem én vontam magam köré, hozzá kellett járuljon, hogy a csíra, a gyümölcs, a fa kifejlődjön.⁶⁸

A növényi organizmusként leírt emberre leselkedő legnagyobb veszély a hervadás, amely különösen a neuralgikus pontként megismert fiatal korban lehet fenyegető. Herder írása ennek összefüggésében szintén hangsúlyozza a gyermekkorból a felnőttkorba való átmenet megfelelő lefolyásának fontosságát:

A gyermek az élet végtelen forrása, csakhogy még párával, köddel takartan. Rügy, amelyben az egész fa, az egész virág elfödve virít. Ne tépd föl túl hamar az étellel terhes rügyet, hadd rejtse el magát a szerénység és, mint gyakran mondjuk, a tompaság lombjai közt! Pótolhatatlan kár, ha feltörjük a kedves, szűzi virágot, hogy aztán élethosszigan hervadjon.⁶⁹

65 HERDER, *Vom Erkennen...*, 11–12.

66 PETHES, *Zöglinge der Natur*, 124.

67 HERDER, *Vom Erkennen...*, 27–28.

68 Uo., 46.

69 Uo., 83.

A növények ciklikus megújulásának képei itt, hasonlóan az irodalmi példákhoz, az emberi életszakaszokkal kapcsolódnak össze, a neveltetés befolyásoló hatása pedig továbbra is a természeti környezet elemeivel azonosíttatik.

Herder neveltetésük lefolyása és fejlődésük menete szerint – amely a későbbi generációkra is átöröklődő tulajdonságokat eredményez – két eltérő kedélytípust, tehát karaktert határoz meg. A földműves (Landmann) ifjúságának megfelelő lefolyása, természetközeli neveltetése miatt jámbor töről fakadó egészséges rügynek minősül:

Légy boldog, ártatlan ifjú, tiszta száron, nemes magból [származó], egészséges, zárt rügy! Nem virítasz és bomlasz ki korán, hogy hamar elhervadj, nem ringatod magad langyos zephirek lehelletével, inkább durva szelek rángatnak [...]⁷⁰

A földműves kiválóságát a rá nehezedő próbatételek kiállításának képessége bizonyítja, amelyet neveltetésének egyszerű körülményei alapoznak meg. Ezek közepette ugyanis az életerő túl korai felélése (a siettetett virágzás és kibomlás) föl sem merül, ezért nem jelent veszélyt az egészséges fejlődésre. Mindezt az idézett részlet ismételtén a növényi tulajdonságok és az időjárási jelenségek összefüggésében mutatja be.

Az erős szervezettel és egyszerűbb kedéllyel felvértezett természetközeli emberrel szemben az érzelgős (Empfindler) figurája jelenik meg mint elrettentő példa és a diszfunkcionális kedélytípus képviselője. Állapota egyfajta civilizációs betegség tünete-gyüjtésének tekinthető, amely a túlfinomodás érzékletesen leírt folyamatával van összefüggésben:

Amilyenek mi vagyunk, olyanok a gyermekeink; senki sem tud önmagánál jobbat adni az utókornak. A túl korán kimerített életerő [Lebensgeister], a puhaságtól, bujaságtól és semmittevéstől hervadt rostok továbböröklődnek [pflanzen sich fort]: mert egy vízfo-lyás sem szökik magasabbra a saját forrásánál. A legnevesebb spekulátorok és érzelgő-sök [Spekulanten und Empfindler] tehát eleve annak születnek. Mit nyomhatunk ebbe a nyúlós velőbe, ebbe a szétfolyó viaszba, ami ott maradhat, tovább munkálhat? mint a nyálka és a kocsonya siklik ki ez a teremtmény neveltetésének kezei közül.⁷¹

Az érzelgős emberek hervadásra vannak ítélve, puhányok, buják és hasznavehetetlenek, állapotuk legfőbb okának pedig a neveltetés generációkon átnyúló hibái tekint-hetők. Herder kulcsmozzanatként a valóságtól való elrugaskodottságot, az észhasználat túlsúlyát és a megfelelő érzéki stimulusoktól való fiatalkori elzártságot említi – a földműves kontrasztjában. A külvilág hatásainak neveltetése során kevésbé kitett, ezért ezekkel szemben immunizálódni képtelen ifjú nem tud uralkodni érzékenysége fölött, életerejét hamar feléli, és többnyire erkölcstelen célokra, regényes képzelődé-sekre fordítja.⁷² Ez a magatartásminta a Herdernél is fellelhető tökéletesedési cél tük-

70 Uo., 67–68.

71 Uo., 66.

72 Uo., 67.

rében látszik morálisan elmarasztalhatónak. Amennyiben a rossz tulajdonságok tovább burjánzanak a jövőben nemzedékek fiziológiai és pszichológiai tulajdonságaiban – a szöveg a tulajdonságok átörökítésére is egy erős botanikai konnotációkkal bíró⁷³ növényi metaforát használ (Fortpflanzung) –, úgy az ezek elkerülésére való törekvés, az ezek elleni fellépés az emberiség javára irányuló kötelességnek tekinthető.

A Herder-szöveg bemutatott részleteiben számos kapcsolódási pontot ismerhetünk fel *Adolf leveleivel*, sőt, a regényt akár a hervadás itt felrajzolt kórképét ábrázoló esetleírásként is olvashatjuk. Adolf már második levelében a növényi élet analógiáját, még hozzá a Herder-írásból ismert fa képét fölhasználva értelmezi az emberi élet jelenségeit. Ekkor egy megáradt folyó (Strom) hullámainál körülvevett csemetére esik a pillantása:

Míg még velő van a' töröködben, míg még erőssen állasz gyökereden, mondám magamban, nem tarthatsz a' veszteden igyekező habtól; de ha gyökereid közül el-hordja a' földet, ha éltető nedvességedet vala' melly férgek [tödtender Wurm] szívja-ki, 's akkor áll megint néked [der Strom an dich hinstürmt], haszontalan bizakodol gyökeredben; ki-fordít, 's el-viszen. – Minden az emberek' sorsát mutatja, Mantzi [Sophie]!⁷⁴

Az itt leírt kép előrevetíti a főszereplő betegségétörténetének lefolyását. A növényi élet pusztulását a féregként (Wurm) megjelenített betegség okozza, amely az emberi test létfontosságú szerveivel párhuzamba állítható növényi részeket károsítja, ezzel pedig fölszámolja a növényi szervezet külső kihívásokkal szembeni ellenálló képességét.

A növényi metaforák önértelmező használata az egész regényen végigvonul. Adolf ezt helyenként (Herderhez hasonlóan) a véráramban keringő lángok képével is összekapcsolja, például a Charlotte kedélyére gyakorolt káros befolyás miatt aggódva: „[...] ez a' gondolat [Gedanke], – nézd, kérlek, mint hembereg szívemben, érről érre, mint egy égő tűzpaták [wie ein Strom brennenden Feuers]; mint égeti-meg minden ütköző tsemetéjét a' nyúgodalom' reménylésének!”⁷⁵

A lázas betegség – a patológikus rajongást, mint korábban kiemeltem, Wieland „lélekláznak” (Seelenfieber) nevezi⁷⁶ – a hervadás kiváltó oka. A főszereplő csírázó reménye (keimende Hofnung), amelyet a vidéki nyugalomban terápiás jelleggel eltöltött napok táplálnak, az ismételt affektív kihívás hatására hervadásnak indul. A betegség fokozódásával Adolf aztán egyre részletesebben írja le ezt a növényi organizmusoktól kölcsönzött, önmagára értelmezett kórképet. Hivatkozik egy viharra is, amely fölfogható a szenvedély metaforájaként, ez azonban okvetlenül metonimikus kapcsolatban áll a főszereplő által korábban megélt konkrét zivatarral, amely a növényekhez hason-

73 A fogalom Herdernél bevett használatához lásd Jocelyn HOLLAND, „Zeugung/Fortpflanzung. Distinctions of Medium in the Discourse on Generation around 1800”, in *Reproduction, Race, and Gender in Philosophy and the Early Life Sciences*, szerk. Susanne LETTOW (New York: State University of New York Press, 2014), 85–88.

74 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 120. [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, 6.

75 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 147. [KAYSER], *Adolfs gesammelte Briefe*, 84.

76 „Schwärmerey ist Krankheit der Seele, eigentliches Seelenfieber [...]” WIELAND, „Auszüge aus einer Vorlesung...”, 153.

lóan Adolf növényi analógiára elgondolt szervezetére is végzetes csapást mért: „Rút fergeteg hozta ideje előtt Őszömet elő, – ne únszolj, kérlek – én fonnyadok.”⁷⁷

A regény nem a csak az emberi szervezet, valamint az ember külvilágra való érzékenységének összefüggésében használ a Herdernél látottakhoz hasonló képeket. Az egészséges és betegségre hajlamos emberek tipizálásában, a dichotomikusan elkülönített karakterek leírásában is az ott bemutatottakkal rokonítható ábrázolásmódokkal találkozunk. Adolf, mint fentebb említettem, a derús kedély és az egészséges test kölcsönös meglétében látja az emberi élet optimális állapotát. Ehhez az állapothoz megítélése szerint a földműves (Landmann, Landmädchen) áll a legközelebb. A „falusi lányka” képe egyenesen a természetes környezetben fejlődő növényhez válik hasonlatossá, amelyet nem fenyegetnek a természet rendjébe történő beavatkozás káros következményei:

Be derék portéka az emberi szív, Marosy [Theodor], ha a' sok egyenetléssel el nem rontják [wenn man an der Pflanze nicht künstelt]. De ha erőltetni akarod, úgy jársz vele, mint az érlelt gyümölsel. A' Teremtő azt, a' mi érlelésére szükséges, már belé rejtette abba a' földbe, a' mellybe ülteted; 's hidd-el, annál jobb ízű, annál tökéletesebb a' gyümöls, mennél kevesebbet erőlteted. Nézz-el egy falusi lánykát [Landmädchen], a' ki távol minden sokaságtól, magában nő-fel, – mitsoda édes ártatlanság, mitsoda szent feddhetetlen tisztaság mosollyog szeméből! mitsoda természeti kellemetesség van minden tselekedetiben! Szívünk' piperés formálása igen gyakran vál hernyóvá [Raupe], melly a' leg-szebb virágot is meg-eszi, 's a' nevedő gyümölsbe is bé-rágta magát.⁷⁸

A túlfinomult érzékenység a természetes egyszerűséggel szemben nem bizonyul jövőképesnek. A növényi metaforák rendszerében a túlfinomultság hernyóként (Raupe) jelenik meg, amely az ifjúkorral azonosítható virágzás idején jelent veszélyt az emberi kedélyre. Érdekes a két eltérő kártevő, a féreg és a hernyó megkülönböztetése: a fiziológiai adottságokból kialakuló diszfunkció, majd betegség a belülről támadó féreg, míg a külső, elsősorban társas környezetben szerzett káros hatások, tehát a neveltetés hibái a kívülről támadó hernyó képében nyernek alakot. A finomodás (Verfeinerung) mindezek után nem azonosítható a tökéletesedéssel (Vervollkommnung), mely utóbbinak alapját éppen a természeti rend megtartása, a megfelelő testi adottságok megőrzése és továbbörökítése képezi. Mindez az idézett részletben a gyümölcshozás képességében nyer alakot, amely a túlfinomult kedélyű ember számára kevésbé tűnik elérhetőnek.

Adolf a Herderéhez hasonló ellenpárt talál a földműves karaktere számára. Az érzélgőshöz (Empfindler) hasonló városi embert (Städter) állítja vele szembe, és írja le elmarasztaló éllel:

[...] erősebb ín-szövevényeit [Nervensystem] írigylem a' Föld-mivelőnek [Landmann], 's azt, hogy néki sok ezer dologról, a' mellyek bennem kívánságot támasztanak, nékem el-múlthatatlanokká lettek, a' mellyek életemet kedvesebbé tészik, nem-létek pedig ben-

77 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 175. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 164.

78 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 130. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 36–37.

nem visszás érzést szűlnek, még tsak ideája sint. Nem szint-olyan tökéletességig emberek é ők, mint mi? Nékik is van bizonyos mértékű érzések, 's az a' grádus a' mellyel élnek és éreznek, azt tartom, a' legszerentsébb clíma. [...] Mi, a' kik Városokban neveltünk, el-vagyunk a' kényeztető kezek által rontva egészen [Wir Städter sind verdorben; denn wir werden verkünstelt].⁷⁹

A városi ifjúság a hervadás fokozott fenyegetésében él. A rájuk, így például Adolfra jellemző lelki betegségek okai az ifjúkorban, túlságosan korán megélt heves érzelmek, valamint környezetük irritatív volta, amely a földműves neveletésének körülményeivel szemben nem tekinthető ideális klímának. A két embertípus eltéréseinek fiziológiai alapja idegrendszerük különböző kiképzése. A földműves idegrendszere erősebb, így kevésbé érzékeny, mindez ugyanakkor emberi mivoltában nem diszkvalifikálja – állapota inkább a Herdernél látott tompaság (Dumpfheit) fogalmához rendelhető. Ismét test és lélek kölcsönös összefüggésére, fejlődésük elválaszthatatlanságára látunk rá, ahol a Herdernél kidolgozott metaforanyelvnek megfelelően alakul a társas hatások, valamint a testi adottságok jelölése, hiszen előbbiek a klimatikus viszonyokkal és a növénynevelés eljárásaival, utóbbiak pedig a növényi szervezet részeivel kerülnek asszociatív viszonyba.

A lelki betegségek megelőzése a fentiekből kiindulva test és lélek kölcsönös megerősítésével képzelhető el, amelyet Adolf generációkon átívelő projektként vetít előre, lévén a szerzett tulajdonságok Herderhez hasonlóan szerinte is továbbörökíthetők. E folyamat leírása ismételten növényi metaforák használatával történik: a deviáns egyének, ahogyan Adolf önmagára is tekint, önmaguk önkéntes elkülönítésével és tapasztalataik megosztásával segíthetik az egészségesek megmaradását a tökéletesedés helyes útján. Ebben az összefüggésben a főszereplő hervadó faként jelenik meg, míg az ő tapasztalataiból okuló, helyébe lépő egészségesek utódai (itt konkrétan Adolf húgának és sógorának születendő gyermekei) virágzó, gyümölcsöző növényekként mutatkoznak: „Így hal-ki az Isten veteményes kertében egy fa, 's helyette tíz nevededik-fel, hogy virágra fakadjon 's gyümölcstöt [nuzbare Früchte] teremjen.”⁸⁰

Adolf virágait letépi a vihar és elsodorja az ár. Testét belülről férgek, kívülről hernyók támadják meg. Hervadásnak indul, és a növényi élet ciklusainak átsajátításával a téltől őszi tartó regénycselekmény végén meghal. A növényi metaforarendszer tehát életfunkciói összességét átfogja, szorosan összefonódva a neurofiziológiai folyamatokra alkalmazott tűz (Feuer, Flammen) és a külső affektív hatásokra értett áradat (Strom) képeivel. Ez a következetesen alkalmazott nyelv rendkívül közeli rokonságot, helyenként szövegszerű érintkezést mutat a Herdernél feltárt metaforakészlettel. A leírás tárgya nem más, mint a fent bemutatott három populárfilozófiai szövegben és a korábban földidézett regényekben egyaránt központi számító téma: az ember érzékenysége testi-lelki kettős természetének összefüggésében. Adolf története ennek vonatkozásában fikatív esettörténetként értékelhető: az extrém példa, a szélsőségesen ér-

79 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 172. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 156–157.

80 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 162. [KAYSER], *Adolfs gesammlete Briefe*, 131.

zékeny ember önkritikus látószögből megjelenített betegségstörténeteként, ahol a főhős meghatározza saját hibás fejlődésének helyes alternatíváját, a legkülönbözőbb tudásterületek ismereteit kapcsolva össze narratív és képszerű elemekbe burkoltan. A szöveg regényszerűen kidolgozott példaolvasmány – a főszereplő-elbeszélő leveleinek címzettjein keresztül metonimikusan egész olvasóközönségét megszólítja, a morális didaxis közvetett céljával. Mint Matthias Luserke a regény rövid taglalatában rámutat, már Kayser is hasonlóan határozta meg a regénnyel kapcsolatos szerzői intencióját, mikor szűk egy évtizeddel az elkészülte után visszatekintett a műre és annak recepciójára.⁸¹

Kitekintés

Dolgozatomban nem célozom a Kayser-regény magyar adaptációjának, Kazinczy *Bácsmegyeynek össze-szedett Levelei* (1789) című művének mélyreható bemutatása, még kevésbé elkalandozni a későbbi átdolgozott változat irányába (*Bácsmegyeynek gyötrelmei*, 1814). Az *Adolf-Bácsmegyey*-szövegkomplexum magyarországi recepciójával kapcsolatban mindössze a betegségstörténeti olvasat lehetőségeinek érvényesítési kísérleteire hívnám föl a figyelmet. Az a korábbiakban megalapozott föltevés, hogy Kayser regényét eleve betegségstörténetként kell értelmeznünk, a Kazinczy-féle szövegváltozatok alakulástörténete felől korántsem tűnik egyértelműnek, mindez pedig a témába vágó szakirodalmi értékelésekben is érezteti hatását. Itt ugyanis az utóbbi évtizedekig nem merült föl komolyan a betegségstörténeti értelmezés lehetősége, és ezt újabban is elsősorban a kései átdolgozás eltávolító gesztusaihoz kötötték. Így járt el a regényszerűség hangsúlyozására felfigyelő Hász-Fehér Katalin,⁸² valamint a kései változatot a megelőzővel szembeállító és betegségstörténetként bemutató Laczházi Gyula is.⁸³ Következtetések a magyar irodalomtörténet kontextusában igen értékesek, azonban nem adnak választ arra a kérdésre, hogy miért érzi Kazinczy szükségét, hogy visszairja a betegségstörténetet a regénybe, miközben az eredeti (a maga diszkurzív környezetében) eleve betegségstörténetként volt értelmezhető.

Ezt az anomáliát, különösen az 1789-es változat *Jelentésének* ismeretében, Kazinczynak a Kayserétől eltérő kiadói intenciójával magyarázhatni.⁸⁴ Kazinczynak a magyarítással elsősorban nyelv- és ízlésformáló céljai voltak, az 1770-es évek német regényeiben lecsapódó rajongásvita és betegségdiszkurzus iránti érdeklődése csekélyebbnek mutatkozott. Mindezt megerősíti a *Siegwarth*hoz kapcsolódó befogadói hozzáállása és Johann Martin Millerrel történt levélváltása is, ahol Miller, a fiatal magyar író finoman helyreutasítva a tragikus szerelmi történet tanulságainak levonására inti

81 Matthias LUSERKE, *Die Bändigung der wilden Seele: Literatur und Leidenschaft in der Aufklärung* (Stuttgart: Metzler, 1995), 318.

82 HÁSZ-FEHÉR Katalin, „A kánon építésének és leépítésének stratégiai Kazinczynál: A *Bácsmegyeynek gyötrelmei*”, in *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*, szerk. TAKÁCS József, 37–56 (Pécs: Kijárat Kiadó, 2000), 55–57.

83 LACZHÁZI Gyula, *Társasság és együttérzés a felvilágosodás magyar irodalmában* (Budapest: Ráció, 2014), 154.

84 KAZINCZY, „Bácsmegyeynek...”, 117–118.

a rajongó magatartás követése helyett.⁸⁵ A betegség történeti fókusz tehát Kazinczy átértelmező gesztusain vész el, amelyek elsődleges célja a cselekmény „magyarrá tétele”, nem pedig a regény tudáspoétikai megoldásainak aprólékos leképezése volt. A cselekmény egyoldalúsága, amely eredetileg a beteg főszereplő korlátozott nézőpontjával volt magyarázható, a kései Kazinczy számára már zavaró tényezőként tűnik föl, így ő – kutyaharapást szőrivel – (vissza)alakítja azt betegség történeté.

Befejezés

A Fanni tolla alá tévedt levél mindössze parányi töredéke az érzékeny regények (antropo)poétikai lombkoronájának. E művek, amelyeket az „egész ember” érzékeny természetét központi cselekményalakító tényezőként használó fikciós alkotásokként mutattam be, a növényi metaforák populáris nyelvét az emberi szervezet működésének modellezésére használják. Mindez szoros párhuzamba állítható a korszak populárfilozófiai szövegeinek tudáspoétikai eljárásaival, ahol szintén meghatározó az organikus metaforák jelenléte. Mindennek fényében, Michel Foucault terminológiájának alkalmazhatóságát fölvetve úgy vélem, a tárgyalt regények az emberi természetéről való tudásalkotásban az intézményesült tudományos ismeretek és a partikuláris, „alávetett” tudás közt képeznek kapcsolatot,⁸⁶ méghozzá egy olyan korszakban, ahol a tudományos ismeretek egyre határozottabb kontúrokkal határolják el magukat a hétköznapi ismeretektől. Ebben az értelemben az irodalmi érzékenységet az e diszkurzusok differenciálódásának történeti folyamatához kötődő, sajátosan idekapcsolódó jelenségként is értékelhetjük.

85 „Siegwart soll kein Muster für junge Leute seyn; sondern nach meiner Absicht, weiter nichts, als ein treues Gemälde von den Wirkungen der Liebe in einem jungen, empfindungsvollen Herzen, von dem Guten, wozu sie das Herz erhöhen, aber auch von den Verirrungen, wozu sie das Herz verleiten könne.” KAZINCZY, *Levelezése*, 1:34.

86 A Foucault által vázolt, hatalmi szembenállásként elképzelt ellentét a 18. századi érzékenységdiszkurzus belső megosztottságát is jól magyarázza, különös tekintettel az 1770-es éveknek a szenvedélyeket témává emelő regények körül kialakult polémiáira. Foucault gondolatait lásd: Michel FOUCAULT, „Vorlesung vom 7. Januar 1976”, ford. Hans-Dieter GONDEK, in Michel FOUCAULT, *Schriften in vier Bänden*, szerk. Daniel DEFERT és Francois EWALD, 4 köt. (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2003), 3:217–220.

Történeti nőalak születik

Acsády Ignác Széchy Mária-életrajzáról

PÁLFY Eszter

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar, Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszék, egyetemi adjunktus

ORCID: 0009-0001-7718-9847

A historical female figure is born. ACSÁDY Ignác and his biography of SZÉCHY Mária

Abstract | The 17th-century Hungarian noblewoman SZÉCHY Mária played a significant role in the literary memory of the 19th century. The romantic story of her marriage to the Hungarian countpalatine WESSELÉNYI Ferenc was adapted into literary or stage form by many authors, including KISFALUDY Károly, PETŐFI Sándor, ARANY János and JÓKAI Mór. Her literary popularity was also reflected by her first biographer, ACSÁDY Ignác, who sought to create a historical picture of the literary figure, presenting the life of his heroine on the basis of contemporary 17th-century sources. ACSÁDY Ignác's biography, *Széchy Mária* was published in 1885, in the Hungarian Historical Biographies series. The paper first examines the contemporary context of ACSÁDY's biography and the characteristics of how SZÉCHY Mária is portrayed. To this end, it draws a parallel between the historiography that became professionalised in the last decades of the 19th century and a genre of popular literature of the period, in which female historical figures were presented as role models for female readers. The paper then discusses the Kisfaludy Society's competitions for historical female figures in 1882 and 1883, and reveals that ACSÁDY Ignác's historical biography was originally written for the Kisfaludy Society's competition, as were two other works in the Hungarian Historical Biographies series, MÁRKI Sándor's work on Queen Mária Anjou and DEÁK Farkas's on FORGÁCH Zsuzsanna.

Keywords | SZÉCHY Mária, ACSÁDY Ignác, historical biography, Kisfaludy Society, 19th-century history writing

Az irodalomtörténet-írás a 17. századi főúri asszonyt, Széchy Máriát elsősorban nem történeti alakként, hanem irodalmi hősnőként ismeri. Széchy Mária Wesselényi Ferenc náddal kötött házasságának regényes történetét (a várostrommal egybekötött szívhódítást) számos szerző dolgozta fel irodalmi vagy színpadi formában, a kortárs Gyöngyösi Istvántól kezdve a 19. század jelentős íróiig, mint például Kisfaludy Károly, Petőfi Sándor, Arany János és Jókai Mór. A nőalak irodalmi népszerűségére Széchy Mária első életrajzírója, Acsády Ignác is reflektált, aki 1885-ös könyvének előszavában az irodalmi alakhoz képest „a valóság Széchy Máriájának” megjelenítését tűzte ki célul, vagyis szándékoltan történeti kép megalkotására törekedett,¹ hősnője életét egykorú, 17. századi források, legfőképp levéltári dokumentumok alapján bemutatva. Tanulmányomban egyrészt az Acsády-életrajz korabeli kontextusát és az általa megrajzolt Széchy Mária-kép jellemzőit vizsgálom, arra a kérdésre fókuszálva, milyen viszony feltételezhető a 19. század utolsó évtizedeiben szaktudományá váló történetírás, valamint a korszak népszerű, női olvasóközönséget célzó irodalma között. Másrészt hosszabban foglalkozom a Kisfaludy Társaságnak a Széchy Mária-életrajz megjelenését megelőző években, 1882-ben és 1883-ban kiírt, történeti nőalakokról szóló pályázataival: Acsády Ignác Széchy Mária-életrajzának vizsgálata ugyanis fontos adalékokkal szolgál nemcsak a szépirodalom és a történetírás 19. század végi kapcsolatáról, de a szépirodalmi és történettudományos mező korabeli összefonódásairól is.

Acsády Ignác és a Magyar Történeti Életrajzok

Acsády Ignác történészi munkássága a századfordulóra tehető; a modern magyar történettudomány képviselői főként a gazdaság- és társadalomtörténet területén kifejtett tevékenységét tartják jelentősnek.² Több összefoglaló történeti munka szerzőjeként és közreműködőjeként vált ismertté: részt vett a tízkötetes, 1894 és 1898 között megjelenő *Millenniumi történelem* néven ismert vállalkozásban, valamint önállóan jegyezte az 1903-ban és 1904-ben megjelenő *A magyar birodalom története* című kétkötetes szintézist. Legnagyobb hatást kiváltó munkájának alighanem utolsó műve tekinthető, az 1906-ban megjelent, a magyar jobbagyság történetéről írott könyv, amely a megjelenését követően viták kereszttüzébe került, szemlélete azonban a szocializmus korabeli történetírás számára könnyen adaptálhatónak bizonyult.³ Acsády a historiográfiai kutatások szerint az utolsó olyan történészgenerációhoz tartozott, akik még nem részesülhettek szakszerű történettudományi képzésben – munkássága a történetírás

1 Acsády Ignác, *Széchy Mária 1610–1679*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Méhner Vilmos, 1885), 5.

2 GUNST Péter, *A magyar történetírás története*, Történelmi kézikönyvtár (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2000), 212; HORVÁTH Zita, „Acsády Ignác gazdaság- és társadalomtörténeti munkássága”, *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica* 9, 4. sz. (2004): 83–91, 83.

3 GUNST Péter, *Acsády Ignác történetírása*, Tudománytörténeti tanulmányok 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 209–235; 248–252.

szaktudománnyá válásának időszakára esik, s nyilvánvalóan hozzá is járult ehhez a folyamathoz.⁴

Az 1885-ben megjelent Széchy Mária-életrajzot megelőzően, az 1880-as évek első felében Acsády elsősorban újságíróként, másodsorban szépíróként tevékenykedett: aktív munkatársa volt többek között a *Századunk* és a *Pesti Napló* című lapoknak; 1880-ban vígjátékot írt *Aranyországban* címmel, 1882-ben jelent meg a *Fridényi bankja* című regénye, amelyet 1883-ban a *Pénzházasság* című regény követett. A regények nem kapcsolódtak történelmi érdeklődéséhez: saját korában, a 19. század második felében játszódtak, s leginkább a kapitalista keretek között való pénzhez jutás módozatait állították középpontba.

Acsády monográfusa, Gunst Péter a *Széchy Mária* című életrajzot úgy tartja számon, mint Acsády első nagyobb történelmi munkáját, amelynek témaválasztása „még az irodalom aktív műveléséből fakadó igen erős hatásokra mutat”.⁵ A *Széchy Mária* egy, a korabeli történetész szakma intézményei által gondozott könyvsorozat részeként jelent meg. A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága közös vállalkozásként indította útjára 1885-ben a Magyar Történelmi Életrajzok című könyvsorozatot; ennek egyik első darabja lett még az indulás évében Acsády Ignác munkája. Noha a Magyar Történelmi Társulat már megalakulásától, 1867-től kezdve úgy képzelte el tevékenységét, hogy ne csak a szaktudósokhoz, hanem az érdeklődő nagyközönséghez is szóljanak,⁶ Hites Sándor kutatásai szerint az 1880-as években újra napirendre került a szélesebb társadalmi elérés és támogatás kérdése.⁷

A vállaltan népszerűsítő jellegű életrajzi sorozat 1885-ös elindítása is a nagyobb társadalmi legitimáció elősegítése érdekében tett lépésként értelmezhető. A Magyar Történelmi Életrajzok ugyanis saját feladatértelmezése szerint a történettudomány eredményeinek szélesebb körű hozzáférhetőségét és terjesztését tűzte ki céljául, fogadtatását tekintve pedig sikeresnek is bizonyult ebben. A *Budapesti Hírlap* 1884 októberében harangozta be a Magyar Történelmi Életrajzok indulását: az első kiadványok előfizetésére a sorozat szerkesztője és a történelmi társulat titkára, Szilágyi Sándor biztatta az olvasókat. Előfizetési felhívásában sajnálattal állapítja meg, hogy noha a hazai történetírás a korábbi évtizedekben nagy lendületet vett, eredményei jórészt hozzáférhetetlenek és unalmasak az olvasók számára; indoklása szerint ezért „[m]ódról kellett gondolkozni, mely tetszetős alakba öntve, átszivárogtassa a hosszas fáradozások eredményét a nem-

4 ROMSICS Ignác, *Clio bűvöletében: Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel* (Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2011), 109–110.

5 GUNST, *Acsády Ignác...*, 61.

6 A társulat egyik alapító tagja, Horváth Mihály az alakuló ülésén mondott beszédében is hangsúlyozta a nagyközönség történelmi érdeklődésének fontosságát: „Csak két feltétele alatt lehet virágzó állapotban a nemzet történelmi irodalma: ha ti. a kútfőgyűjtemények gazdagok, a nemzeti élet minden ágazataira kiterjedők és – mi nem kevésbé lényeges –, ha a nagyközönségben érdekeltég létezik azok iránt, és élénk a történelmi érzék. [...] Evégett a legszélesebb alapokra indítványozzuk fektetni társulatunkat, oly formán, miként három évtized előtt a természetvizsgálók társulata megalakult.” Idézi ROMSICS, *Clio bűvöletében*, 105.

7 HITES Sándor, „Hozzáértés, köztudalom, dilettantizmus: Történetírás a 19. században”, in *Antropológia és irodalom*, szerk. Biczó Gábor és Kiss Noémi, 241–251 (Debrecen: Csokonai Kiadó, 2003), 250.

zet fiai lelkébe”.⁸ A vállalat Szilágyi leírásában „az olvasni szerető művelt közönség” igényeit szolgálja ki, a sorozat egyes darabjai pedig ígérete szerint „élvezetes olvasmányt nyújtó, gondos földolgozásban”⁹ jelennek meg. A sorozat válogatott ére nyeinek ecsetelése során Szilágyi a történettudomány társadalmi hasznára is hivatkozik, amikor célként a hazaszeretet előmozdítását és az erkölcsi nevelést is megjelöli: „Könnyű s kellemes olvasmányt nyújtani az olvasó közönség kezeibe, hogy abból tanulja szeretni a hazát, hogy lelkesüljön az ősök magasztos példáin s undorodjék a bűn fertelmeitől: – ez célja a »Magyar Történeti Életrajzok« kiadásának.”¹⁰

Már az előfizetési felhívás is nagy jelentőséget tulajdonít annak, hogy a könyvsorozat kiadványaiban a szöveget illusztrációk fogják kísérni, mi több, a közölt életrajzok képanyaga Szilágyi jellemzésében a szöveggel egyenrangúként tűnik fel; megfogalmazása szerint az életrajzi sorozat „szép és jó történeti munkákat akar a közönség kezébe adni, melyekben egyforma súly lesz fektetve a jó szövegre és a szép képekre”.¹¹ Az illusztrációkkal történő népszerűsítés az 1880-as évekre jól bevált recept lehetett a hazai sajtóban és könyvkiadásban; már az 1850-es évektől kezdve tömegesen jelentek meg képes újságok, amelyek szintén az olvasóközönség szélesítését célozták.¹² Az illusztrált történeti munkák azonban bizonyára az újdonság erejével hatottak: az életrajzi sorozat első füzetei mindenesetre képanyaguk miatt váltották ki a legnagyobb lelkesedést a korabeli sajtóban.¹³ A képek jelentőségét nagymértékben növelhette az is, hogy nem pusztán a szövegekhez készült *illusztrációkról* volt szó, hanem a korábbi századokból származó hiteles, egykorú képek felkutatásáról és közléséről.¹⁴

*

8 *Budapesti Hírlap*, 1884. okt. 25., 2.

9 Uo.

10 Uo.

11 Uo.

12 Révész Emese, *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között* (Budapest: Argumentum–OSZK, 2005); RADNAI Dániel Szabolcs, „A hazatalálás történetei – a magyar utazási irodalom átalakulása a 19. század közepén: Vázlat egy műfaj- és médiatörténeti kutatáshoz”, *Verso* 5, 1. sz. (2022): 9–34, 19–20.

13 Például: *Budapesti Szemle*, 41. kötet, 98. sz. (1885): 319; *Pesti Napló*, 1885. ápr. 5., [oldalszám nélkül].

14 A célnak megfelelő régi képeket a sajtón keresztül is próbálták felkutatni; Acsády Ignác munkája számára is így tettek kísérletet 1884-ben Széchy Mária egykorú arcképének megszerzésére. A *Századok*ban tették közzé azt a felhívást, amelyben hírt adtak a készülő Széchy Mária-életrajzról, s a (főúri) olvasók segítségét kérték Széchy Mária hiteles arcképének megtalálásában. „Tisztelettel kérjük [...] hazafias főurainkat, társulatunk tagjait s általában a magyar történelem barátait, hogy a ki Széchy Mária egykorú arcképe birtokában van, vagy hollétéről tudomással bír, erről a történelmi társulat titkárát mielőbb értesíteni szíveskedjék, hogy a tulajdonos beleegyezésével a képnek a hely színén való lemásolása iránt meg lehessen tenni a szükséges intézkedéseket.” *Századok* 18 (1884): 471. A felhívás sikertelen maradt, Acsády munkája a hiteles arckép nélkül jelent meg. Körülbelül két év múlva, az 1896-os millenniumi kiállításra azonban mégiscsak meglett a korhű ábrázolás, amely azzal kavart port a sajtóban, hogy a nőről, aki (főként a költészeti alkotások nyomán) gyönyörű és vonzó teremtként élt a köztudatban, hirtelen kiderült: „valójában” mégsem volt szép. *Budapesti Hírlap*, 1886. szept. 28., 1–3.

Acsády Ignác Széchy Máriaja tehát a 19. század utolsó évtizedeinek hivatásosodó történettudományi diskurzusába érkezett, annak is a tudományos eredményeket népszerűsíteni vágyó részébe. Nem érdektelen azonban felhívni a figyelmet arra, hogy Acsády Ignác monográfiája női alakot választott főhőséül. A Magyar Történeti Életrajzok sorozatnak több évtizedes fennállása alatt, 1885 és 1920 között ötvennyolc kötete jelent meg, amelyek között mindössze nyolc női életrajzzal találkozhatunk. Feltűnő azonban, hogy a nyolc közül három női alak életrajza rögtön 1885-ben, tehát a sorozat indulásának évében látott napvilágot: mi több, a sorozat női alakokkal indult, Márki Sándor Anjou Mária királynőről (Nagy Lajos király lányáról) írott életrajzával, s még ugyanebben az évben jelent meg Acsády Ignác Széchy Máriaéről, majd pedig Deák Farkas Forgách Zsuzsannáról írott életrajza.¹⁵ A negyedik női életrajz, amelyet Ipolyi Arnold írt Nyáry Krisztináról, szintén az első években, 1887-ben született.¹⁶ S noha e nők mind főúri származásúak voltak, mégis: Anjou Mária kivételével nem töltöttek be olyan központi szerepet Magyarország történelmében, mint a későbbi években immár jóval elszórtabban megjelenő női életrajzok hősei. Az 1890-es évektől kezdve ugyanis a nők közül kizárólag a történeti múlt legmagasabb rangú szereplőiről, királynőkről és királynékról készült életrajz: Mária Teréziáról, a Jagelló-házból származó Izabella királynéról, Mátyás király feleségéről, Beatrixról, illetve II. Lajos feleségéről, Habsburg Máriaéről.

A sorozat indulásához képest tehát a női életrajzok tekintetében profilmáltás történt a későbbi évtizedekben. Ez feltételezésem szerint egyrészt általános trendet tükrözött: míg a 19. század második felében élénk társadalmi diskurzus zajlott a (középosztálybeli) női szerepek körül, addig e diskurzus a századforduló környékére elhalványulni látszott; ezzel párhuzamosan az addig kifejezetten divatos női történeti életrajzok is veszthettek népszerűségükből. Másrészt viszont konkrét, kézzel fogható oka is van annak, hogy a sorozat javarészt nőalakokkal, s *épp ezekkel* a nőalakokkal indult. A következőkben részletesen kibontom mind az általános, mind a konkrét kontextust – amelyek azonban össze is fonódnak egymással.

Nőalakok és példaadás

A Történelmi Társulat 1880-as években megjelenő női életrajzai (elsősorban a Forgách Zsuzsannáról írott életrajz) kapcsán Vaderna Gábor utalt arra, hogy azok kapcsolódhattak a korabeli, női sorsok iránti általános társadalmi érdeklődéshez is.¹⁷ Az utóbbi évek 19. századra vonatkozó nőtörténeti kutatásaiból nemcsak az látszik kirajzolódni, hogy a század második felében nagymértékben megnőtt a nőírók száma, de az is, hogy a női olvasóközönség felfedezése és igényeinek kiszolgálása jelentős szempont lett az

15 MÁRKI Sándor, *Anjou Mária, Magyarország királynéja 1370–1395*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Méhner, 1885); ACSÁDY, Széchy Mária...; DEÁK Farkas, *Forgách Zsuzsanna 1582–1632*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Méhner, 1885).

16 IPOLYI Arnold, *Nyáry Krisztina 1604–1641*, Magyar történeti életrajzok (Budapest: Méhner, 1887).

17 VADERNA Gábor, „Petelei István: *Egy asszonyért*; Regény, s. a. r. Török Szusza”, *Irodalomismeret* 15, 1. sz. (2016): 80–86, 80.

irodalmi piacon: erről tanúskodik számos nőknél (sőt, többször nők által) szerkesztett lap és egyéb kiadvány, amelyek (egy része legalábbis) kifejezetten a céllal született, hogy tanáccsal szolgáljanak a középosztálybeli nőknél arról, hogyan lehetnek jó honleányok, vagyis hogyan szolgálhatják a nemzetet saját, női szerepkörükben.¹⁸ A jó honleányok képzésének egyik eszköze a példaadás volt. Ennek jegyében a magyar történelmi múlt nőalakjai fontos tényezővé váltak a tágon értett irodalmi diskurzusban: elbeszélte élettörténetük, a követendő „női erényeket” felvonultatva, példaként szolgálhattak a korabeli nő számára is.

A történelmi nőalakokat a 19. század második felében számos népszerűsítő cikksorozat és gyűjteményes kiadvány tette tárgyává: több más példa mellett ezek közé sorolható például Nagy Ignác *Magyar hölgycsarnok* címen futó cikksorozata a *Hölgyfutár* 1851-es évfolyamában, a Kulini Nagy Benő és Sárváry Elek szerkesztésében megjelent *Magyar hölgyek életrajza* című kiadvány,¹⁹ a *Magyar hölgyek: Történelmi élet- és jellemrajzok* címmel 1871-ben megjelent munka, melyet Zsilinszky Mihály állított össze,²⁰ a *Kassa és vidéke* című lap cikksorozata 1878-ból vagy a *Magyar hölgyek életrajzai* című 1886-os kiadvány Endrődi Sándor szerkesztésében.²¹

A múltbeli magyar nő életrajzát tartalmazó kiadványok és cikksorozatok jórészt expliciten is egyértelművé teszik, hogy női közönségre számítanak, példaadó szándékkal. A Kulini Nagy és Sárváry által jegyzett kötet ajánlása „Hazánk hölgyeinek” szól, az előszóban pedig a szerzők hosszan részletezik, miképp állíthatók a történelmi nőportrék a nemzet szolgálatába:

Mi meg vagyunk győződve, hogy hazánk leányai, teljes örömmel olvasandják csekély munkánkat s egyegy szép jellemrajz olvasásán hasonnemű tettek elkövetésére buzduland föl ártatlan szívük, mert hiszen szép hölgyeink mindnyájan átérzik azt, hogy „Születni és szeretni / Magyar hölgynek kevés”. Mi hiszszük, hogy szép hölgyeink e történelmi igaz gyöngyszemeket fölfűzve, azokkal a drága hon oltárát ékítik föl [...].²²

Zsilinszky Mihály hasonló szövegeket hangoztat „Szarvas művelt hölgyeinek” ajánlott kötetének előszavában, amely szerint őt ezek a bizonyos hölgyek biztatták a könyv megírására:

Az ő lelkes felszólításuk birt arra, hogy az 1870-ki téli estéken többekkel együtt felolvasásokat tartsak; az ő általok kitűzött művelődési cél indított arra, hogy tárgyamat a hazai történelemből merítsem, s az ősanák küzdelmeit és erényeit mutassam fel előttük

18 Erről lásd legfőképp: BOZSOKI Petra, „A nőreprezentáció mint piaci tényező: A *Családi Kör* sikere és megszűnése”, in *Nők, időszaki kiadványok és nyomtatott nyilvánosság 1820–1920*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, 167–190, Reciti konferenciakötet 9 (Budapest: Reciti, 2020).

19 KULINI NAGY Benő és SÁRVÁRY Elek, szerk., *Magyar hölgyek életrajza* (Debrecen: Csáthy és Társa bizománya, 1861).

20 ZSILINSZKY Mihály, *Magyar hölgyek: Történelmi élet- és jellemrajzok* (Pest: Heckenast Gusztáv, 1871).

21 ENDRŐDI Sándor, szerk., *Magyar hölgyek életrajzai* (Pozsony–Budapest: Stampfel Károly, 1886).

22 KULINI NAGY és SÁRVÁRY, *Magyar hölgyek...*, XI–XII.

követendő példa gyanánt egyszerűen és hiven, úgy amint azokat történelmi ereklyéink fentartották. Főcélom az volt, hogy ne annyira az én előadásom, mint inkább a felmutatott jellemek tettei buzdítsák hallgatóimat a valódi erény és boldogság keresésére.²³

De Endrődi Sándor is kötelező jelleggel szögezi le előszavában, hogy célközönségét a nők képezik, valamint hogy a múlt hölgyeitől tanulniuk kell a jelen hölgyeinek.

Ime, egy könyv hölgyeink számára! Saját nemök kiválóbb alakjainak egy fényes csoportja [...]; nők, kiknek van szerepök, történetök; [...] Megannyi tünemény, felidézve a lezajlott múlt nagy temetőjéből s nem céltalanul, mert kik egykor átérezték hivatásukat s a nemzeti ügynek, a szépnek, jónak, igaznak, a nemesebb ambícióknak szentelték napjaikat, kell, hogy szerepök lejátszása után is tündököljenek, hassanak és buzdítsanak.²⁴

Acsády Ignác Széchy Mária-képe

A Történelmi Társulat 1880-as évekbeli női életrajzainak kontextusához a fent említett cikkek, kiadványok is hozzátartoznak, és előzményekként fontos szerepet játszanak. Ha Acsády Ignác *Széchy Mária*jának példáját vizsgáljuk: Széchy Mária az említett, történelmi nőalakokat összegyűjtő kiadványok és cikksorozatok mindegyikében szerepelt. Személye azonban példaadás helyett sokszor inkább *elrettető példaként* működött: Széchy Mária az életrajzok egy részében túlzottan kalandvágyó, szeszélyes, női szerepéből kitörni vágyó figuraként jelenik meg, azt üzenve a 19. századi hölgyeknek, hogy erényes nő *így nem* viselkedhet. Zsilinszky Mihály például, miután megalkotja a folyton-folyvást új kalandokat kereső, mindegyik házasságába beleunó, férjeit megcsaló nő képét, összegzésképp határozottan le is szögezi, hogy az önuralom és a lemondás erényét gyakorolni képtelen Széchy Mária semmiképp sem szolgálhat példaképpül:

nála hiányzott azon alap, melyen épül minden földi boldogság, t. i. az igazi szeretet, mely nemcsak örülni, hanem tűrni is tanít; hiányzott az erkölcsi erő, mely az élv után sóvárgó szenvedély árját fékezni tudja, s önmegtagadásban mutatja a jellem szilárdságát. Szóval Széchy Mária, bár sok költő dicsőítette szerelmét, éppen nem volt azon nő, akit eszményképül állíthatnánk fel.²⁵

Zsilinszky írása természetesen ezzel együtt is szolgált útmutatóval: a negatív példa segítségével teszi világossá, felfogása szerint milyen tulajdonságokkal kell rendelkeznie az „ideális nőnek”.

Acsády Széchy Mária-életrajza természetesen jóval fajsúlyosabb a hivatkozott kiadványokban megjelenő cikkeknél, hiszen munkája önmagában is könyvnyi terjedelmű,

²³ ZSILINSZKY, *Magyar hölgyek...*, 7.

²⁴ ENDRŐDI, *Magyar hölgyek...*, [oldalszám nélkül].

²⁵ ZSILINSZKY, *Magyar hölgyek...*, 95.

alapját pedig számtalan, részletesen feldolgozott levéltári forrás adja. A források feltárásából nyert adatok értelmezésén túl azonban Acsádynak szemmel láthatóan célja betekintést nyújtani Széchy Mária lelki világába is, még ha időnként reflektálnia is kell arra, hogy ehhez (értelemszerűen) nem tud forrásokat felhasználni: „[a] női szív rejtélyeit megoldani nehéz mindenkor, főleg ha e szív már régóta porrá változott s titkait harmadfél század homálya borítja. Széchy Mária házassága első idejéből nem maradt fenn semmi, ami szívvilágáról tájékoztatást adhatna.”²⁶ Acsády tehát a női közönség számára készült népszerűsítő szövegekhez hasonlóan határozott kísérletet tesz arra is, hogy hősnének lélektani motivációit, érzéseit, kedélyvilágát és gondolatait rekonstruálja.

S az ily módon megalkotott jellem, amint az szükségszerű is, szintén nem mentes az elfogultságtól. Noha Acsády könyvének bevezetőjében saját megfogalmazása szerint „előítélet és részrehajlás nélkül igyekszik a történelem, a valóság Széchy Máriájának életét és jellemét föltüntetni úgy, minőnek az egykorú hiteles adatokban mutatkozik”,²⁷ munkáján mégiscsak áttűnik egy, a források értelmezését is irányító meggyőződés, amely szerint Széchy Mária sokkal erkölcsösebb, tisztább és ártatlanabb nő lehetett, mint amilyenek sokan gondolták. Ez pedig szintén kapcsolatot teremt a korábbi életrajzok szövegeivel, mert egyértelműen polemizál az azokból kibontakozó, romlott és erkölcstelen Széchy Máriát bemutató képpel.

Acsády retorikája ennek megfelelően sok helyen vitázó, igazságtételre törekvő: hosszas eszme-futtatásokban cáfolja a Széchy Máriára rossz fényt vető egykorú és későbbi vélekedéseket egyaránt, például, hogy hősnője megcsalta volna első férjét, vagy hogy kapcsolatban állt volna Wesselényi Ferencsel már a murányi várfoglalás előtt is. S noha az ő szövegének expliciten kifejtett példaadó funkciója nincs, bőven tartalmaz olyan részeket, amelyek saját korának normarendszere felől értelmezik pozitívan Széchy Mária tetteit. Az első férj haláláról írva például a 19. század női szerepideáljához illeszkedően mutatja be viselkedését: „Széchy Mária élete drámájának egyik felvonását rekeszti be a férj korai halála. A hősnő maga nagyon kevésbé zajos szerepet játszott e felvonásban. Jó hitves, gyöngéd anya volt s mint ilyen nem lépett ki igazi világából, a családi szentély csöndjéből.”²⁸ De ugyanígy a férfi és női szerepkörök elkülönítésének 19. századi ideológiájával értelmezi (jóindulatúan) a második házasság kudarcát, amikor arról ír, hogy Széchy Máriát rossz férj mellé rendelte a sors, s pusztán ez volt az oka annak, hogy eltávolodott a női szerepétől:

Ez összeütközésre, küzdelemre vezetett, melyben Széchy Mária teljesen átváltozott; nem találva a szerelem boldogságát házi tűzhelyénél, kilépett az élet piaczára s ez időtől fogva neve gyakran előfordul nagy családi pörökben, politikai mozgalmakban épen úgy, mint a *chronique scandaleuse* zajt keltő eseményeiben.²⁹

26 ACSÁDY, *Széchy Mária...*, 39.

27 Uo., 6.

28 Uo., 55.

29 Uo., 58.

Acsády műve tehát nem függetleníthető attól a tágabb társadalmi és kulturális diskurzustól, amely a 19. század második felében (elsősorban a középosztály köreiben) a női szerepek és viselkedésminták körül zajlott, s amelynek keretét a nemzeti eszme gondolata adta. A Széchy Mária-életrajz nem példaadó funkcióval ugyan és nem kifejezetten nők számára készült, Acsády műve mégis csatlakozik e korabeli népszerű női kiadványok hagyományához, s mintegy továbbfejleszti őket a professzionalizálódó történettudomány módszereivel.

Női élet- és jellemrajzok a Kisfaludy Társaságban

A történeti nőalakok iránti érdeklődés ez idő tájt az irodalmi élet hivatalos köreiben is jól nyomon követhető. A Kisfaludy Társaság 1882. február 8-án új pályázati kiírást jelentetett meg: az úgynevezett Lukács Krisztina-jutalomért nőalakok élet- és jellemrajzát megformáló pályaművek versenyezhettek. („Kívántatik egy, a hazai történelemben, társadalomban vagy irodalomban kitűnt nő élet- és jellemrajza szépprózában. Terjedelme lehet öt-tíz ív. Jutalma a Lukács Móricz által nevének, Birly Krisztinának, emlékére tett alapítványból 500 frt. Benyújtásának határideje: 1882. november 30-dika.”)³⁰ A Kisfaludy Társaság egykori elnöke, Lukács Móric feleségének emlékére létrehozott pályázatra mindösszesen két pályamű, egy Széchy Györgyné Homonnay Máriáról, valamint egy Szilágyi Erzsébetről szóló munka érkezett be, ám ezek nem mutatkoztak meggyőzőnek a bírálók (Szász Károly, Heinrich Gusztáv, Salamon Ferenc) számára, így a díjat nem adták ki.

A Kisfaludy Társaság évlapjaiban közzétett bírálói jelentés érdekessége, hogy a beérkezett két pályamunka bírálatával együtt részletesen kifejtik a Társaság elvárásait is a pályaművekkel kapcsolatban. Erre a jelentésben foglaltak szerint a Szilágyi Erzsébet-pályamunkának a pályázat céljára vonatkozó megjegyzései szolgáltattak apropót – vélhetően az e pályamű körül felmerülő kérdések miatt ítélték meg úgy, hogy a Lukács Krisztina-jutalom sikertelenségének oka „részben a pályázat félremagyarázása” volt. A szóban forgó pályamű szerzője ugyanis úgy vélekedett, hogy „a Kisfaludy-Társaság e pályakérdés kitűzésével nem valamely komolyabb történelmi, hanem inkább egy, a magyar nők számára írt könnyebb szépirodalmi olvasmányra célzott”.³¹ A pályázónak tehát, úgy tűnik, az a benyomása támadt a pályázati kiírásról, hogy az a fentiekben leírt, népszerű, nőknek szánt regényes történeti életrajzok sorát akarta gyarapítani. A Kisfaludy Társaság bírálói rögtön sietnek is cáfolni a feltételezést: úgy érvelnek, hogy ők nem látják az ellentétet, amelyre a pályázó utalt („[n]em értjük, mily ellentétben álljon e szépen írott, művészen megalkotott munkával a »komoly történelmi ol-

30 „A Kisfaludy-Társaság jutalom-tételei: Kitűzettek 1882. évi február 8-án”, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, új folyam, 17 (1881–1882): 29–30, 29.

31 „Jelentés a Lukács Krisztina-jutalomra hirdetett pályázatról: Felolvastatott 1883. február 7-én”, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, új folyam, 18 (1882–1883): 38–41, 38.

vasmány«?)³² majd külföldi példákat is hoznak (Ferdinand Gregorovius német történelész Lucrezia Borgiáról [1874] és Athénaisz bizánci császárnéről [1882] írott könyveit) olyan, nőalakokat középpontba állító művekre, amelyek „a történeti tudomány és a széppróza legmagasabb igényeinek egyaránt megfelelnek”.³³

A Kisfaludy Társaság jelentéséből egyértelműen kiderül, a Szilágyi Erzsébetről szóló pályamunka legfőbb hiányosságának azt tartják, hogy az nem áll eléggé szilárd történeti alapokon, sokkal inkább fikciós mű (ami nem is csoda, ha szerzője úgy értelmezte a pályázatot, hogy az „könnyebb szépirodalmi olvasmány” kíván). A bizottság megállapítása szerint „[a]z egész dolgozat [...] fikció történeti háttérrel, – egy-két történeti adatot leszámítva, Szilágyi Erzsébet élete és jelleme az előttünk fekvő dolgozatban tisztán képzeleti alkotás, költészet”.³⁴ A bírálók magát a témaválasztást is kifogásolják, arra hivatkozva, hogy Szilágyi Erzsébet „teljesen árnyékszerű alak”,³⁵ akinek élete alig ismert a történeti forrásokból: „[a]zért eleve is célzott nem érhet az a szerző, ki dolgozata tárgyául a magyar múltnak oly alakját választja, *a kiről jóformán semmit sem tudunk*.”³⁶ A bírálati jelentés említ is néhány példát, akik viszont kiváló alapanyagnak bizonyulhatnak a „történeti alak” megképzéséhez, mert életük számos forrásból ismert: ilyenek például Mária királyné (II. Lajos felesége), Lorántffy Zsuzsanna, Báthory Zsófia (II. Rákóczy György felesége), Thurzó Erzsébet vagy Mária Terézia.

Mivel a Kisfaludy Társaság úgy határozott, hogy a sikertelen pályázatot újra kiírják, a tanulságokat levonva immár világosabban fogalmazzák meg a legfőbb elvárást, amely szerint nem fikciós, hanem történeti munkát kérnek: „a kitzűzött feladat természeténél fogva, *történetet kíván, nem költészetet*.”³⁷

A Társaság tehát fontosnak tartotta egyértelművé tenni, hogy történeti feladványt tűztek ki, és nem érik be a szintiszta fikcióval. Tették ezt bizonyára azért is, mert aligha vehették jó néven a „nőknek szánt könnyebb szépirodalmi olvasmány”-t említő feltételezést, amelyet a pályázat komolyságát kikezdő megjegyzésként is értelmezhettek. A történetiség hangsúlyozásával a Kisfaludy Társaságnak vélhetőleg az is fontos volt, hogy kifejezze elhatárolódását a női élettörténeteket regényesen és a nők számára praktikusán átformált erényekben bővelkedő életrajzok hagyományától.

A Kisfaludy Társaság bírálói megjegyzései önmagukban is érdemesek a figyelemre: a pályázat elbírálása során használt érvek ugyanis nem a társaság saját leleményei és igényei voltak, hanem egybecsengenek a korabeli (önálló) történetírás egyik markáns irányzatának, a Bényei Péter által művészi történetírásnak nevezett koncepciónak a kívánalmaival.³⁸ Az irányzat szoros kapcsolatot tételezett történetírás és szépiroda-

32 Uo., 39.

33 Uo., 40.

34 Uo., 39.

35 Uo., 41.

36 Uo., 40. Kiemelés az eredetiben.

37 Uo., Kiemelés az eredetiben.

38 Részletesen lásd: BÉNYEI Péter, *A történelem és a tragikum vonzásában: A történelmi regény műfaji változatai és a tragikum kérdései Kemény Zsigmond írásművészetében*, Csokonai könyvtár: Bibliotheca studiorum litterarium 39 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 47–69.

lom között, s a 19. század során (legalábbis magyar kontextusban)³⁹ végig meghatározó maradt. Ahogy Hites Sándor fogalmaz: „[a] 19. században valószínűleg azokat kell kivételnek tekintenünk, akik a művészet és a történetírás viszonyáról állást foglalva valamiként nem e kettő egységéről beszéltek.”⁴⁰ Példaként az 1850-es évekből Toldy Ferencet idézhetjük, akinek megfogalmazása szerint „a történetírás *tudomány*, és magasabb kifejlésében *művészet* egyszersmind”.⁴¹ Ezen elgondolás szerint a történetírás kétfázisú munka, amelynek első szakasza az anyaggyűjtés, második szakasza pedig a (művészi) történetbe rendezés: mindkettő egyformán fontos és szükségszerű lépés, s a történetírás csak a kettő egységéből jöhet létre. Hasonlóképp áruklodó és gyakran idézett szöveg helye a 19. század végi történetírói eszménynek Marczali Henrik történész 1896-ban megjelent cikke, amelyben a kor neves német történésze, Leopold von Ranke jellemzése kapcsán fejti ki, hogy a történeti hitelesség és a művészi feldolgozás egyaránt elmaradhatatlan kívánalma a történetírásnak:

az a két annyira különböző tulajdonság, melyet a történetírás egyaránt megkövetel: a pontos és hű analysisé és a művészeti alkotásé, csak magában Rankéban volt meg teljes harmóniában. Pedig mindegyik irány külön többé-kevésbé egyoldalúságra vezet és túltengésök vagy a történeti hitelességnek, vagy az előadás művészetének esik rovására.⁴²

Amikor tehát az elemzett bírálati jelentés a beérkezett Szilágyi Erzsébet-pályamű kapcsán arra hivatkozik, hogy a „szépen írott, művészien megalkotott munka” és a „komoly történelmi olvasmány” között nincs ellentét, akkor abban a fenti szempontok is megjelennek; valamint hasonló elgondolást fedezhetünk fel fő kifogásukban, amikor a pályamunkát „tiszta képzeleti alkotás”-nak titulálják, amelyből ily módon hiányzik a történeti hitelesség. Ezen elgondolás szerint tehát a fikció a történelmi hitelesség ellen munkál, a művészi kifejezőmód viszont elengedhetetlen követelmény.

Történetírás és szépirodalom szoros összetartozásuk mellett egyúttal el is különült egymástól már a 19. század során. Kövér György 19. századi magyar történészek önéletrajzait elemezve arra jut, hogy már azokban is kifejezésre jut a távolság a „történeti kutatás” és az „irodalmi munkálkodás” között: a történészek saját szakmai életútjukat vázolván határozottan elkülönítik egymástól irodalmi és történészi tevékenységüket. Kövér érvelése szerint már a Marczali-idézet is különböző tulajdonságokként utal az irodalmi és történészi jellemzőkre. Kövér összegzése szerint

[a] 19. századi történetírás tehát már megtette az első, ám döntő lépéseket az „ismeretelméleti törés” felé, amely éket vert a történettudomány és a hagyományos elbeszélés kö-

39 Uo., 138.

40 HITES Sándor, „»Szándékos hozzátevés nélkül«: Retorika és stílus ellentétéről a 19. századi történetírásban”, in *Retorika és narráció*, szerk. HAJDU Péter és RTOÓK Zsigmond, 43–60 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), 47.

41 Idézi HITES, uo.

42 MARCZALI Henrik, „Ranke Leopold”, *Budapesti Szemle* 85, 229. sz. (1896): 46–68, 59.

zé, ugyanakkor még vallotta a szoros összetartozást [...] inventio, dispositio és elocutio (azaz tényfeltárás, magyarázat és írás) között.⁴³

Amikor tehát a Társaság a bírálati jelentésben leszögezi, a pályázat „történetet kíván, nem költészetet”, abban egyúttal nyilvánvalóan megjelenik ez a fajta, a történetírás és a szépirodalom között tett markáns különbségtétel is.

*

A Lukács Krisztina-jutalmat 1883. február 7-én tűzték ki másodjára. Az új pályázatot már nagyobb lelkesedés övezte: összesen tizenegy pályamű érkezett be. A bírálóbizottság változatlanul Szász Károlyból, Heinrich Gusztávból és Salamon Ferencből állt: a díjat azonban újfent nem adták ki, mert a Társaság várakozásainak a tizenegy pályamű közül egy sem felelt meg maradéktalanul. A pályaművek elutasításának indokaként az egy évvel korábbi pályázat kívánalmait ismétlik meg: „egy sincs köztök, mely a *történeti* hitelességet *művészi* compositióval és valóban *szépprózai* előadással annyira egyésíténé, hogy a kitűzött díjat neki jó lelkiismerettel oda ítélni tudnók”.⁴⁴

A másodszorra kitűzött pályázat bírálati jelentését 1884. február 6-án mutatták be a Társaságnak. A jelentés a beérkezett pályaműveket két csoportba sorolja: az elsőbe a leggyengébb alkotások kerülnek, amelyek „lényeges fogatkozásokban szenved”-nek, és „általában csak a múlt évi dolgozatok szerény magaslatán maradnak”.⁴⁵ A második csoportba sorolt négy szövegben azonban találnak erényeket a bírálók: „[m]inden tekintetben magasabban állnak a másik csoport művei, szám szerint négyen, melyek ha egészen mai alakjukban nem is, de némi javítás és átdolgozás után, irodalmi értékkel bírnak, ha nem ütik is meg teljesen Társaságunknak e pályázatnál kitűzött mértékét.”⁴⁶ A négy magasabb színvonalúnak ítélt munka hősnői Anjou Mária királynő, Mária Terézia, Forgách Zsuzsanna és Széchy Mária voltak – az ezekre vonatkozó bírálatokat érdemes részletesebben is ismertetni.

Ebben a csoportban az Anjou Mária királynőről, Nagy Lajos lányáról szóló munka találatik a legkiemelkedőbbnek: a bírálók ítélete szerint „alapos és önálló kutatásokon nyugvó, tudományos értékű monographia”,⁴⁷ amely azonban épp tudományos igénye miatt nem bír művészi értékkel („sokkal szárazabb történeti *kutatás*, semhogy igazi történeti *jellemkép* lehessen).⁴⁸ A felhasznált források rendkívüli gazdagsága, az adatok bősége ugyanis a bírálók szerint azt eredményezi, hogy „sem a hős alakja és jelleme, sem a kornak képe nem domborodnak ki világosan a rengeteg anyagból: a sok fa

43 KÖVÉR György, *Biográfia és társadalomtörténet* (Budapest: Osiris Könyvkiadó, 2014), 48.

44 „Pályázati jelentések: A Lukács Krisztina jutalomra kitűzött feladatok; Egy kitűnő magyar nő életrajza”, *A Kisfaludy-Társaság Évlapjai*, új folyam, 19 (1883–1884): 36–44, 37. Kiemelések az eredetiben.

45 Uo.

46 Uo., 40.

47 Uo.

48 Uo. Kiemelések az eredetiben.

miatt nem látjuk az erdőt”.⁴⁹ A Társaság összefoglaló véleménye szerint „Mária királynő [...] kitűnő történettudományi monographia, de sem jellemkép, sem korrajz, legkevésbé szépprózában”.⁵⁰

A bírálati jelentés szerint épp ellenkező a helyzet a Mária Teréziáról szóló pályamunka esetében, amely az ítélet szerint egyes részleteiben ugyan kiváló jellem- és korrajzot nyújt, ám

annyira dilettáns (a szó jó értelmében) a történettudomány terén, annyira nem ismeri és nem használja föl a Mária Therézia életére és korára vonatkozó, különösen az utolsó évtizedben nagy számmal közzétett tudományos anyagot, hogy dolgozata, számos elszórt jelessége dacára sem tarthat igényt a jutalomra [...].⁵¹

A következőként bíralt, Forgách Zsuzsannáról szóló pályaművet úgy jellemzi a társaság, hogy az „a történeti jellemkép és a novella határán áll”, azonban mindkét műfajnak inkább a gyengéit veszi át, s nem az erősségeit. A bírálatból úgy tűnik, hogy a szóban forgó munka leginkább Forgách Zsuzsanna életének egy epizódjára koncentrál, méghozzá házasságtörésére és az azt követő perre. A bírálat kifogásolja a szerző hősnője iránt tanúsított túlzott elfogultságát is, vagyis azt a kifejezett célt, hogy Forgách Zsuzsanna házasságtörő tettét felmentse, alakját tisztára mossa. A „kissé ruganyos erkölcsei elvek” alkalmazását a bírálat általánosságban nem kárhoztatja, azonban különbséget tesz e szemléletmód költészetbeli és történetírásbeli használata között: „a költőnek megengedhetni, de [...] a történetíró állásával és feladatával össze nem fér”.⁵²

A jobbak közé tartozónak ítélt negyedik pályamunka Széchy Máriáról szólt. A bírálók „[i]gen figyelemre méltó dolgozat”-ként írják le, „mely sokoldalú és alapos kutatásokon alapszik”; azonban a Forgách Zsuzsanna-pályaműhöz hasonlóan itt is felmerül a kritika a szerző elfogultságával szemben:

a szerző annyira elfogult hőse mellett és egyes kútfők, főleg Kemény János ellen, hogy történetírói tárgyilagossága igen kétes színben tűnik föl. Dolgozata legkevésébbet sem veszített volna sem érdekességéből, sem értékéből, ha Máriát nem törekszik mindenképpen tiszta angyalnak feltüntetni.⁵³

Emellett a bírálat legfőképp a mű szerkezeti aránytalanságaira hívja fel a figyelmet, mondván, a szerző mellőzhette volna a munka elején Széchy Mária nagyszüleinek és szüleinek élet- és jellemrajzát, helyette pedig gondosabban kidolgozhatta volna Széchy Mária életének utolsó szakaszát, özvegységét, mert az „nagyon el van hányva, zavaros és kuszált, s nem áll előadás tekintetében sem az előbbi fejezetek magaslatán”.⁵⁴

49 Uo.

50 Uo., 40–41.

51 Uo., 41.

52 Uo., 43.

53 Uo.

54 Uo.

A bírálók úgy látják, a dolgozat írója egyszerűen kifutott az időből, emiatt hagy a végén elvarratlan szálakat, „de a munka egyéb részeiben is hiányzik az utolsó áttekintés és végleges revisio simító hatása”.⁵⁵ A bírálati jelentés mindezekén túl Széchy Mária világos jellemképét is hiányolja a dolgozattól: úgy véli, a munka tartalmaz ugyan elszórt adatokat a hősnő jellemére nézve, ám ezek nem állnak össze egységes jellemképpé, a jellemzés töredékes marad.

*

Mivel a Kisfaludy Társaság pályázatai jeligések voltak, a jeligéket feloldó és a szerzői neveket tartalmazó borítékokat pedig a nem díjazott pályamunkák esetében a Társaság szabályzata értelmében olvasatlanul elégették, a Társasághoz beérkezett legtöbb pályamű szerzősége ismeretlen. Van azonban példa arra is, hogy más módon mégiscsak fény derül a szerző kilétére: néhány esetben ugyanis fennmaradtak arról tudósító dokumentumok, hogy a pályázó valami miatt visszakérte pályamunkáját. Az 1883-ban másodszorra kitűzött Lukács Krisztina-jutalom pályaművei között is találunk olyanokat, amelyeknek szerzője ily módon, a Társaság fennmaradt, az MTA Kézirattárban őrzött iratai alapján azonosítható.⁵⁶ Így kiderül például, hogy a bírálók által a legjobbnak tartott, ám túlságosan tudományosnak ítélt, Anjou Máriáról szóló munka a történész Márki Sándor műve volt: a Társaság iratai között ugyanis megtaláljuk Márki Sándor Szilágyi Sándornak (a Magyar Történeti Életrajzok sorozat későbbi szerkesztőjének) címzett, 1884. március 4-én kelt levelét, amelyben az elutasítás miatt csalódott Márki előzetes tervekre hivatkozva Szilágyi segítségét kéri munkája publikálásában:

Nagyságos Uram!

Mangold Lajos barátom értesített, hogy Nagyságod hajlandó volna – a Századok-ban-e, vagy a Tört. Tárbán, – nem tudom, – kiadni „Mária királyné” című munkámat, melylyel a Kisfaludy-Társasághoz pályáztam. Ha (minek igen örülnék, mert a bírálót rideg hangja nagyon bántott) csakugyan így van a dolog, én részemről nagyon örvendenék, mert kísérletem nem veszne kárba. Örömezt küldeném már most a kéziratot; de talán kényelmesebb volna, ha Nagyságod a Beöthy Zsolthoz beküldött tisztázattól ösmerné meg s közölné azt, mert a nálam levő kéziraton bajos elmenni. Mind a mellett, ha másként nem lehet, vagyis ha Beöthy Zsolt nem adná, vagy nem adhatná át annak teljesen sajtókész tisztázattát, – méltóztassék engem értesíteni postafordultával s én pár nap múlva elküldöm a kéziratot.

55 Uo.

56 A kéziratgyűjtemény használatához nagy segítség az MTAK Kézirattár katalógusából elérhető lista a beérkezett pályaművekről, amely az egyes pályamunkák listázása mellett az egyéb iratokból elérhető, a szerzőség megállapítását segítő dokumentumokról is tudósít: MÁZI Béla, szerk., *A Kisfaludy Társaság pályázataira beküldött pályaművek jegyzéke* (Budapest: MTA Könyvtára Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 2006), http://opac.mtak.hu/exlibris/aleph/a23_1/apache_media/6H5A64VJNFE44VSTAI-E9MA4TRYJT2H.pdf.

Fog-e tetszeni, nem tudom; én jobbnak tartom, mint Dósát, mert ez nem védőbeszéd, hanem nyugalmas előadású történelem; de bármi lesz is a sorsa, én ezúttal is köszönöm Nagyságodnak írántam tanúsított jóakarátú s lekötelező figyelmét.

Kiváló tisztelettel

Márki Sándor⁵⁷

A levél végén pedig Szilágyi Sándor autográf megjegyzése is olvasható, amely arról is tudósít, hogy kivette a kéziratot – vélhetőleg a publikációra való előkészítés céljából.

Szempontunkból azonban még nagyobb jelentőséggel bír, hogy a Széchy Mária-ról szóló pályamunka szerzője hasonló módon leplezte le önmagát: nem más volt, mint Acsády Ignác. A Kisfaludy Társaság iratai között ugyanis a következő átvételi elismervény is szerepel:

Elismervény

Ezennel elismerem, hogy az 1883 évi pályázatra beküldött „Egy magyar hölgy élete és jelleme” című Lukács Krisztina jegelével ellátott 6 számú pályamunkát a t. Kisfaludy-Társaságtól a visszaszolgáltatás kötelezettsége mellett átvettem.

Budapest 1884 febr 29.

Acsády Ignác hirlapíró, Budapest Kuria utca 3.⁵⁸

Noha ebben az esetben nincs szó konkrét publikálási tervekről (lévén ez pusztán formális dokumentum, nem magánlevél), a Széchy Mária-életrajz 1885-ös megjelenése nyomán tudhatjuk, hogy Acsády is ilyen céllal kérhette vissza pályaművét. Mivel pedig a visszaszolgáltatási kötelezettségnek mind Márki, mind Acsády Ignác eleget tett, az MTA Kézirattárban mindkettejük munkája megtalálható és jelenleg is olvasható a Kisfaludy Társaság pályamunkáit őrző dobozokban.⁵⁹ A kézíratos pályamunkák tanulmányozása alapján pedig bizonyosságot nyer, hogy Márki Sándornak és Acsády Ignácnak a Magyar Történeti Életrajzok sorozatban 1885-ben megjelent életrajzi munkái eredetileg a Kisfaludy Társaság pályázata számára kidolgozott pályaművek voltak. A pályázatra leadott első kézíratos változat természetesen mindkettejük esetében átesett kisebb-nagyobb átdolgozáson – lényegüket tekintve azonban azonos szövegekről van szó.

Amint arról fentebb szó esett, a Magyar Történeti Életrajzok indulásának évében három női életrajzot jelentetett meg: Anjou Máriaét, Széchy Máriaét és Forgách Zsuzsannaét. A Kisfaludy Társaság pályázatára beérkezett, Forgách Zsuzsanna életét tárgyaló *Boldogok a törvény ellen. Élet és korrajz 1580-tól 1632-ig* címet viselő pályamunkához⁶⁰ nem kapcsolódik ugyan a Társaság iratai között olyan dokumentum, amelyben a pályamunka szerzője egyértelműen azonosítaná magát, Márki Sándor és Acsády Ig-

57 „A Kisfaludy Társaság iratai”, MTAK Kézirattár, Ms 5742 – 299/1884.

58 „A Kisfaludy Társaság iratai”, MTAK Kézirattár, Ms 5742 – 298/1884.

59 „A Kisfaludy Társasághoz benyújtott pályaművek 1838–1940”, MTAK Kézirattár, 37. doboz/köteg. Márkié a 2., Acsádyé a 6. számú pályamunka.

60 Uo., 37. doboz/köteg, 11. számú pályamunka.

nác esete nyomán azonban már jogosan élhetünk a gyanúperrel. A főként Forgách Zsuzsanna házasságát és válását tárgyaló kéziratos pályamunka, valamint az 1885-ben megjelenő, Deák Farkas történész által jegyzett életrajz összevetésével pedig könnyen bizonyítható, hogy a gyanú nem alaptalan: a kézirat és a megjelent Forgách Zsuzsanna-életrajz szintén csupán részleteiben mutat különbségeket, szerzőjük nyilvánvalóan megegyezik. Deák Farkas is megmérgette tehát magát a Kisfaludy Társaságnál, s pályamunkája képezte az alapját a Magyar Történelmi Életrajzokban megjelent Forgách Zsuzsanna-portréjának.⁶¹

A három életrajz nyomtatásban megjelent változata különböző mértékű eltéréseket tartalmaz a kéziratos verzióhoz képest. Míg Márki Sándor és Deák Farkas szövege lényegében nem mutat átdolgozást,⁶² addig Acsády Ignác szemmel láthatóan komolyan vette a Kisfaludy Társaság bírálóinak javaslatait, s okult belőlük. A Széchy Mária-életrajz jelentős szerkezeti változtatásokon esett át: a megjelent könyv a kézirathoz képest sokkal rövidebben tárgyalja a Széchy nagyszülők és szülők életét, és sor került a Társaság által összezsapottnak ítélt utolsó fejezet jelentős mértékű átdolgozására is. Ugyanakkor a szerkezet átalakításán túl nem a Társaság ízlése szerint járt el: Széchy Mária iránt tanúsított elfogultsága változatlan maradt a megjelent munkában is; úgy tűnik, továbbra is fontos célnak tartotta, hogy nem makulátlan hírnevű hősnőjét jobb színben tüntesse fel.

*

Mindhárom női életrajz tehát, amely a Magyar Történelmi Életrajzok 1885-ben megjelent első évében látott napvilágot, eredetileg a Kisfaludy Társaság pályázatára készült. A három pályamunkában, amint azt fentebb részleteztük, a Társaság látott ugyan eredményeket, ám összességében mégis sikerületlennek ítélte őket; az elutasított pályaműve-

61 További érdekesség, hogy Forgách Zsuzsannáról Petelei István közölt folytatásos regényt 1887-ben a *Kolozsvár* című napilapban *Egy asszonyért* címmel, amelynek forrásaként Török Zsuzsa Deák Farkas történelmi munkáját azonosította. Török kutatásai arra is fényt derítettek, hogy eredetileg a Petelei-regény is a Kisfaludy Társaság egyik pályázatára készült (ráadásul ugyancsak a Lukács Krisztina-jutalomért versenyzett, annak egy következő, 1886-os pályázati kiírásán), amelyre nagyobb terjedelmű magyar történelmi novellákat vagy rövidebb terjedelmű történelmi regényeket vártak. A pályázókkal a bírálók azonban ebben az esetben sem voltak elégedettek, a pályadíjat nem adták ki; Petelei István ezt követően publikálta regényét a *Kolozsvár* lapjain. TÖRÖK Zsuzsa, „Forgách Zsuzsanna története a 19. század végén”, in PETELEI István, *Egy asszonyért: Regény, szerk.*, tan. TÖRÖK Zsuzsa, 7–21, ReTextum 3 (Budapest: Reciti, 2015), 9–11.

62 Deák Farkas életrajza nyomtatásban kiegészült egy rövid bevezetéssel, amelyben leírja, miként bukant a szklabinjai és a kisselmeci levéltárakban azokra az iratokra, amelyek munkája alapját képezték. Ezt leszámítva a megjelent könyv szövege és szerkezete azonos a kéziratéval, csupán a sajtó alá rendezésnél szükséges szerkesztői beavatkozás nyomai azonosíthatók: stilisztikai javítások, a kézirat hibáinak korrigálása, néhány további lábjegyzet beszúrása. Márki Sándor esetében is hasonló a helyzet: az ő könyvébe semmilyen új szövegrész nem került, a szerkezet pedig csak annyiban módosult, hogy a kézirat több egyenrangú fejezetét a könyvben fő- és alfejezetekre osztották. A legtöbb javítás Márkinál is stilisztikai természetű, illetve a szöveg könnyebb olvashatóságára irányuló szerkesztői törekvés fel-fedezhető a kor- vagy hangulatfestő szépirodalmi idézetek ritkításában is.

ket azonban a történettudományi közeg jó érzékkel hasznosította újra. A Magyar Történelmi Társulat kiadásában megjelenő új sorozathoz 1885-ben egyértelműen ezek a női életrajzok jelentették a kiindulópontot; de azt sem tarthatjuk kizártnak, hogy egyenesen a pályázat nyomán már meglévő munkák adták az ötletet a sorozat elindításához.

A pályamunkák és az életrajzi sorozat összefonódásának esete érdekes tanulságokkal szolgál szépirodalom és történetírás 19. század végi viszonyáról is. A fentebb ismertetett történetből kirajzolódik az a Kövér György által is leírt kettősség, miszerint a 19. század utolsó évtizedeiben a szépirodalom és a történetírás egyszerre van egymástól távol, ugyanakkor egymáshoz mégiscsak közel: az irodalmi társaság történeti pályázatot ír ki, de a kiírást a pályázók szépirodalmiként értik; normákként a történetírás kívánalmait várják el, azokhoz azonban szorosan hozzátartozik a művészi, irodalmi stílus; a pályázaton részt vevő munkákkal vagy az a baj, hogy túlságosan történetiek, vagy az, hogy túlságosan irodalmiak; végül pedig az irodalmárok történeti pályázatán nem díjazott munkák a történészek könyvsorozatában jelennek meg.

Ez a sajátosan ingadozó viszonyrendszer tükröződik az életrajzokban is. Acsády Széchy Mária esetében például abban, ahogyan egyrészt elkülöníti munkája elején az irodalmi alakként megjelenő Széchy Máriaat „a valóság Széchy Máriajától”, vagy ahogyan hősnőjének szépségét firtatva Gyöngyösi jellemzését nem tartja relevánsnak, mert „költői munkából való, melynek hősnője természetesen más mint szép nem lehet”,⁶³ másrészt viszont ugyanezt a költői munkát bármiféle módszertani aggály nélkül használja fel történeti forrásként, amikor Gyöngyösit hiteles tanúnak kinevezve szinte egy az egyben a *Murányi Vénus* alapján vázolja a murányi várfoglalás történetét.⁶⁴

Széchy Mária személyét tehát változatos módokon használták fel a 19. század második felében: alakja nemcsak a szépirodalomban, de a nőknek szóló és erényes honleányi életre buzdító népszerű kiadványokban is rendre megjelent, majd a professzionalizálódó történettudomány is megalkotta a maga Széchy Máriaját. Esete azt példázza, hogy a múlt nőalakjainak élettörténete sokféle cél betöltésére volt alkalmas egy olyan időszakban, amelyben a szépirodalom, a nőknek szánt didaktikus irodalom és a szakszerű történettudomány közötti átjárás problémamentesebb volt, mint napjainkban. Acsády Ignác pedig voltaképpen sikeresen konvertálta az „irodalmi” nőalakot „történetire”: a 17. századi főúri asszony élete és a murányi kaland a 20. századra többé-kevésbé kikerült a szépirodalmi fősodor témái közül. Széchy Mária a 19. század végén irodalmból történeti alakká vált – még ha úgy is alakult, hogy ez a folyamat egy irodalmi társaság hathatós segítségével ment végbe.

63 Acsády, *Széchy Mária...*, 41.

64 Gyöngyösiről Acsády a következőképp ír: „1664-ben kinyomatott Márssal társalkodó murányi Venusa, mint történelmi kútfő is nevezetes. Gyöngyösi évek során át előbb Wesselényi s ennek elhunytával Széchy Mária környezetében élt s mindkettőnek bizalmas embere volt, ki százszor hallhatta tőlök a kaland legcsekélyebb részleteit, ismerte az összes mellékszereplőket, a helyiségeket s általában nem is annyira költői, mint történeti munkát akart írni”. Uo., 93.

Keresztes hadjárat, Bánk bán, Aranybulla

A „boldogságos emlékezetű” András király
Pethő Gergely *Rövid magyar cronicájában* (1660)

SZÖRÉNYI László

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, prof. emeritus, tudományos tanácsadó

ORCID: 0009-0007-0865-4390

**The Crusades, Ban Bánk, the Golden Bull. King Andrew “of blessed memory”
in PETHŐ Gergely’s *Short Hungarian Chronicle* (1660)**

Abstract | The chronicle of PETHŐ Gergely enjoyed unprecedented popularity up until the end of the 18th century. Several editions were published with the contribution of the Jesuit author SPANGÁR András who continued to weave the thread of Hungarian history until his own day. In my study, I would like to show that the story of Ban Bánk – which is most probably an incorporation of a short story by Antonio BONFINI into the story of the murder of Gertrudis – is given a very special emphasis by PETHŐ. King Endre, by declaring the deed of Ban Bánk just, since his wife deserved to die, proved that he was worthy of leading the Fifth Crusade to retake the Holy Land, that the capture of Damietta was in fact his achievement, and that he therefore deserves the same respect as his two predecessors, canonized kings István and László. Moreover, he even makes a remark about the German wife of St István which is not very German-loving of all.

Keywords | PETHŐ Gergely, *Short Hungarian Chronicle*, Ban Bánk, Antonio BONFINI, Golden Bull

* Elhangzott 2022. november 10-én a Magyar Tudományos Akadémián a Magyar Tudomány Ünnepe keretében megtartott *Aranybulla 800* című konferencián.

Az Aranybullára vonatkozó kutatás a legutóbbi években igen öröndetesen fellendült. Irodalomtörténész létemre azért merek hozzászólni ehhez a témához, mert nyilvánvalónak tartom, hogy az Aranybulla keletkezésének és jelentőségének, illetve kifejezetten II. Endre király személyének a vizsgálata alapvető fontosságú a régi magyar történetírásnak mint műfajnak az irodalomtörténeti megítéléséhez. Nemcsak arra gondolok, hogy milyen végtelenül gazdag és szinte kimeríthetetlen a *Bánk bán*nak mint bizonyos értelemben nemzeti szimbólummá vált műalkotásnak Katona József forrásismeretétől és -használatától elválaszthatatlan elemzése, és nem is csak arra, hogy magának az Aranybullának a keletkezéstörténete hány szálon függhet össze nyugat-európai és közel-keleti párhuzamos törvényekkel vagy törvénykezési gyakorlatokkal, hanem arra is, hogy – szerény megítélésem szerint – a múlt historiográfiájában hol az Aranybulla egyoldalú megítélése rombolta – hogy hivatalosan szóljak – Endre király imázsát, hol pedig Endre király ócsárlástól sem mentes beállítása és ebből fakadó lesajnálása torlaszolta el az utat az Aranybulla helyes megértéséhez. Elég például arra utalni, hogy a különben igen alapos és körültekintő Kristó Gyula olyan karikatúrát rajzol a királyról, amelynek néhány eleme még mai értékelésekben is fel-felbukkan.¹ Ez az egyoldalúság – kevés kivételtől eltekintve – uralkodik az ötödik kereszties hadjárat megítélésében is. Úgyhogy talán a történész szakmát is érdekelheti az a néhány megfontolás, amelyet a tisztelt konferencia elé szeretnék tární Pethő Gergely *Rövid magyar cronicájának*² II. Endrére vonatkozó részéről.³

Ha végignézzük azokat a fejezetnyitó mottókat, illetve fejezetzáró összegzéseket Pethő művében, amelyek az egyes „Magyar Országi Keresztyén Királyok”-ra vonatkoznak, akkor nagyjából megtudhatjuk, hogy mennyire volt jó, avagy kevésbé jó, avagy elítélő véleménye az illető uralkodóról. A 969. évhez, vagyis Szent István születésének évéhez fűzi a királylista első mottóját: „Et nunc Reges intelligite: Servite Domino in timore: Et apprehendite disciplinam (Psal. 6).”⁴ Nyilván sajtóhiba miatt került ide a 6-os szám, hiszen ez a 2. zsolttár 10., 11. és 12. sorának első feléből összeszerkesztett mottó. Magyar fordításban: „Nos hát, királyok, okuljatok; Szolgáljátok az Urat félelemmel; Tanuljatok fegyelmet”. Az első királyunkra vonatkozó fejezet végén pedig István haláláról a következő zárlatot találjuk: „Ez igen jámbor és Isten féltő Szent életű fejedelem vala, nagy sok gazdag Templomokat, és calastromokat csináltat [sic!] Magyar Országban, Püspököket, és egyéb szerzeteseket szerze, kiket mind ez napilag szemünkel [sic!] látunk.”⁵

1 KRISTÓ Gyula, *Magyarország története 895–1301*, Osiris tankönyvek (Budapest: Osiris Kiadó, 2007), 202–203.

2 ПЕТНÓ Gergely, *Rövid magyar cronica, sok rendbéli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedegettetet és irattatott Pethő Gergelytől* (Wien: Cosmerove Máté, 1660), RMNy 2893. Az általam használt hasonló kiadás: ПЕТНÓ Gergely, *Rövid magyar kronika: Sok rend-béli fő historiás könyvekből nagy szorgalmatossággal egybe szedetett és irattatott Pethő Gergelytől* (Budapest: Dharma Kiadó, 1993).

3 Pethő művéről korábban itt írtam: SZÖRÉNYI László, „Zászlónk gyakran plántálád...», in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére*, szerk. HORN Ildikó és mások, 2 kötet, 2:479–484 (Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2016). Forráshasználatáról lásd PÉTER Katalin, „A 16–17 századi tudósok ideje”, in HORN és mások, *Művészet és mesterség*, 1:295–322.

4 ПЕТНÓ, *Rövid magyar kronika...*, 18.

5 Uo., 20.

Nézzük most meg ezt a fejezetfelépítést, illetve -tagolást II. Endrével kapcsolatban! Neki latin vagy magyar nyelvű mottója nincsen, de ez érthető, hiszen az előbbi az elsőnek megkoronázott és szent királyra vonatkozott, valamint az összes rákövetkező keresztény királyra is. Endre tehát olyan bevezetést kap, mint például Szent László, akiről megtudhatjuk, hogy „Ki mind addig sem hatta magát meg-Coronázni, míg az ő Attyafiával Salamonnal meg nem békéllett”.⁶ Endre viszont az 1201-es évnél „választaték és Coronáztaték Magyar Országí Királyá [sic!] Székes-Fejér-Várban. Ezt hítták ennek utána András Jerosolomitánusnak”.⁷ Van viszont mottó vagy szólásmondás mint fejezetet ékesítő, dőlt betűvel szedett „ékesség” Bánk bánról, aki „bé-méne a’ Királyné aszszonyhoz, és bosszúságában a’ hegyes tőrrel által-veré ötet. *Magyar gyomra volt ám ennek.*”⁸ A király haláláról viszont olyan megindultán ír, ahogyan semelyik másik uralkodóval kapcsolatban sem: „azután nem sok üdő múlva meg-hala, és a’ Magyaroktól nagy bánattal és óhajtással el-temetteték az örök emlékezetre méltó Király Eggesen.”⁹

Nézzük meg kissé közelebről a mottóvá emelt közmondást! Először is: Pethő szerette a közmondásokat, lássunk erre néhány példát. 1619-ben Spinola spanyol generális elfoglalja Rajna-Pfalz tartomány nagyobbik részét, amelynek ura pedig az újonnan cseh királlyá választott Frigyes volt – kárörvendve mondja tehát Pethő: „Így jár minden, a’ki a’ másét hamissan kívánnya a’ magáét is el-veszti. Az eb is így járt volt a tsontal.”¹⁰ Wallenstein – hogy egy másik példát hozzunk, ezúttal 1626-ból – a birodalmi hadak élén, Mansfeld pedig a császári hadak élén megverhették volna egymást, „De eggyik varjú a’ másikának nem vája-ki szemeit”.¹¹ Végül egy harmadik példa, ugyanabból az évből: Bethlen Gábor „álnok ember, Róka bőrre fordítá a’ ködment, és mindgyarást követeket küldé”¹² – természetesen két ellenfélhez, mindkettőt becsapván. Sőt, Pethő még külön jelölést is talál ki a közmondásra vagy szólásmondásra, még mindig ugyanezen az oldalon egyszerűen „szó”-nak nevezi, és még azt is megjegyzi, hogy régi és magyar szólásmondásról van szó, ez a „régí Magyar szó” pedig a következő: „De héjában-való a’ jó had, mikor Kabala a’ Vezére” (a kabala itt természetesen lovat jelent, sőt valószínűleg kancát). Ráadásul ezt a kifejezést Esterházy Miklós nádorra alkalmazza...

A „gyomrot” – azaz a „venter” vagy „stomachus” latin kifejezések megfelelőjét – az összes régi és új szótár, közmondásgyűjtemény és más hasonló kiadvány két fő jelentéssel ruházza fel, ha átvitt értelemről van szó az idézetben vagy proverbiumban: vagy ’utálat’-ot jelent, vagy visszatartóhatatlan ’harag’-ot, ’bosszúság’-ot, ’düh’-öt és hasonlókat. Ha pedig Pethő Bánk bán esetében a magyar jelzőt használja hozzá, akkor ez nem jelent mást, mint hogy a magyar ember nem képes és nem is akarja megfékezni gyilkos indulatát, bosszúvágyát, ha kibírhatatlan sértés éri. (Erasmus hatalmas közmondásgyűjteménye tartalmazza a ’szittyá’, vagyis a *Scythicus* szót is, amelyről azt mondja,

6 Uo., 29.

7 Uo., 37.

8 Uo., 38.

9 Uo., 40.

10 Uo., 191.

11 Uo., 207.

12 Uo., 207–208.

hogy az ókori görögök azon emberekre használták, akik a lehető legvadabbak voltak,¹³ azaz a nép- vagy nemzetségnév itt átvittven értendő, és így alkalmazták későbbi szerzők is, mint például a prágai születésű Paulus Gisbicius, aki más ókori, zsarnokilag ellenséges népek mellett a törökökre is használja.)¹⁴

A király haláláról beszámoló, fentebb már idézett mondatot is érdemes figyelembe venni. Mégpedig azért, mert ilyen szépen csak az Árpád-házi két szent királytól búcsúzik, vagyis Istvántól és Lászlótól, a későbbi királyok közül pedig csupán Mátyást érdemesíti ehhez hasonlóan:

Temetteték Székes-Fejér-Váratt az egész Országnek nagy siralmával és örökké való óhaj-tásával: mert nem csak ő magát Mátyás Királyt, hanem véle egyetemben a Magyar Nemzetségnek régi jó híreket, neveket, erejeket, hatalmokat és minden jó szerencséjeket, végezetre Országokat is eltemeték. Mert az ő halála után kezde mindgyárást lassan lassan fogyni és veszni Országok.¹⁵

Térjünk vissza egy kicsit még Bánk bán történetére. Több történész sejtette már korábban is, hogy a Bonfini által részletesen elmesélt meggyalázása Bánk feleségének, illetve a rákövetkező királynégyilkosság minden valószínűség szerint novellisztikus feldolgozás, és nemigen használható történeti forrásként. Legutóbbi, az Aranybulláról írott monográfiájában Zsoldos Attila is Péter bihari ispánt, tehát Petúr bánt tartja a királyné gyilkosának, és ezáltal csatlakozik a leghatározottabban Katona Lajos, majd Mályusz Elemér, Orosz László és Veszprémy László, illetve Kulcsár Péter által kifejtett véleményhez, mely szerint nagyon is elképzelhető, hogy Zách Felicián merényletét helyezte vissza egy Nagy Lajos korabeli, névtelen ferences történetíró II. Endre uralkodásának idejére.¹⁶

Mint különlegesség szeretnék két dolgot hozzátenni még ehhez a témakörhöz: az egyik az, hogy az a Tommaso Gargallo 19. századi olasz történész, filológus és író által hamisított Boccaccio-novella – egy királynégyilkosságot elbeszélő történet, amelyről ő azt állította, hogy nemrég találta, és hogy az a *Decameron* 9. napjának valódi negyedik novellája, nem pedig az addig ismert – valójában Bonfinitól származik.¹⁷ A magyar irodalomtörténet is kétszer jött rá erre: először Katona Lajos,¹⁸ azután Szerb Antal¹⁹ – aki éppen Londonban volt, és ezért, úgy látszik, nem fért hozzá az *Irodalomtörténeti Közlemények*hez –, egymástól függetlenül! De mindez eltörpülni látszik, ha azt vesszük,

13 ERASMUS ROTERODAMUS, *Adagiorum chiliades* (Basel: Officina Frobeniana, 1536), 439.

14 MARTA VACULÍNOVÁ, „Exhortatory Poems against the Turks in the Latin Poetry of the Czech Lands”, in *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, Vol. 9, *Western and Southern Europe (1600–1700)*, szerk. DAVID THOMAS és JOHN CHESWORTH, 1008–1019 (Leiden–Boston: Brill, 2017), 1014.

15 PETHŐ, *Rövid magyar kronika...*, 88.

16 ZSOLDOS Attila, *A 800 éves Aranybulla* (Budapest: Országház Könyvkiadó, 2022).

17 TOMMASO GARGALLO, *Il Palatino d'Ungheria: Novella d'antico codice; Ora per la prima volta pubblicata* (Firenze: Piatti, 1823).

18 KATONA Lajos, „Egy olasz Bánk-Bán novella”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 11 (1901): 308–328.

19 SZERB Antal, „Bánk-Bán és egy olasz irodalmi vita”, *Széphalom* 4 (1930): 122–126.

hogy egy Menotti Stanghellini nevű sienai irodalomtörténész 2009-ben előállt egy olyan könyvvel,²⁰ amelyben azt bizonygatja, hogy ennek az átbánkbánosított novellának a valódi hőse és egyúttal szerzője a valaha élt biszexuális és alkoholista sienai költő, Cecco Angiolieri, aki Boccaccio álneven írta nemcsak ezt a novellát, hanem az egész *Decameront*, továbbá az életmű legnagyobb részét, beleértve a Dante-kommentárt is.

A továbbiakban még mindig Bonfininál maradva azon kell egy kissé gondolkoznunk, hogy miért helyezi ő az ötödik kereszties hadjárat megkezdése utánra a királynőgyilkosságot. Szerintem itt érdemes figyelembe venni azt, amit Franco Cardini, a kereszties hadjáratok történetének talán legnevesebb élő olasz kutatója írt nemrég, 2018-ban Bonfiniról, nevezetesen azt, hogy Bonfini mint Mátyás udvari történetírója magáévá tette a magyar királynak azt a felfogását, hogy az a háború, aminek ő különböző epizódjaiban a török ellen harcolt, az a kor egyetlen és igazi, összeurópai csatlakozást igénylő kereszties hadjárata, akkor is, hogyha ezt a legtöbb európai hatalom nem vette figyelembe.²¹ Az Ascoliból származó tudós, aki mélyen belegyökerezett szülőhazájának olasz adriai hagyományaiba, ezt bele tudta helyezni egy tágabb, a balkáni-dunai térségtől egészen az Adrián keresztül az olasz félszigetig tekintő geopolitikai összefüggésbe, mert tudta, hogy a keresztény Európa olyan mélyeséges változások fázisába jutott, amelyet például VIII. Károly francia király olasz kalandja vagy az Aragóniai-dinasztia szerepének mediterrán összefüggésben való újraértékelése jelzett.

Tehát Antonio Bonfini nem „másodosztályú értelmiségi”, nem redukálható le holmi udvari történetírócskává, hanem teljes jogú szereplője annak a szellemi erőfeszítésnek, amely a 15. század vége felé lehetővé tette az olasz humanizmusnak, hogy alapító mértékadója legyen az újkori Európának.²²

Szerintem nem joggal feltételeznünk, hogy Pethő Gergely úgy akarta megfesteni az általa lehető legtöbbre becsült uralkodót, II. Endrét, hogy a király élete legnagyobb vállalkozásának kellős közepén értesüljön csak arról, hogy otthon hagyott helyettese, a nádor megölte az ő feleségét, aki ezt saját maga közli a Szentföldre vonuló és éppen Konstantinápolyban tartózkodó királlyal. Így ugyanis a király nyugodt, higgadt döntéséből kiderülhet páratlan emberi nagysága, mert hiszen az intézkedést majd a hadjárat utáni visszatérése idejére halasztja, és mint tudjuk, mikor hazatért, akkor megfontolván a dolgot, megismervén a részleteket – ártatlannak nyilvánította Bánk bánt. Ennél higgadtabb uralkodói döntésre nehéz példát találni, márpedig az ilyenfajta döntés mindenképpen már emberfeletti erénynek látszik, érintkezik a szentség kategóriájával. II. Endre tehát mintegy követi, sőt felül is múlja Szent István bölcsességét, aki amikor megtudja, hogy felesége, Gizella megvakította Vazult, akinek az ágán örök-

20 Menotti STANGHELLINI, *Il «Decameron» è di Cecco Angiolieri* (Siena: Il Leccio, 2009).

21 Franco CARDINI, „La crociata al tempo di Antonio Bonfini”, in *Antonio Bonfini (1427-1502) umanista e storico dell'Ungheria e i Bonfini da Patignone*, szerk. Manuela MARTELLINI, 2 köt., 1:163–174 (Teramo: Edizioni Palumbi, 2018).

22 Uo. Az idézetet a saját fordításomban közlöm – Sz. L.

lódhatott volna csak az Árpád-házi vér a magyar trónon, akkor már mint öreg és beteg ember mást nem tudott tenni, mint egyrészt kimenekíteni az országból Vazul fiait, másrészt a Szűzanyához mint az ország leendő patrónájához fordulni.²³ Gizella ebben a felfogásban teljesen Gertrudisként, a magyarokat gyűlölő német asszonyságként viselkedik, és a magyarokat még nála is jobban gyűlölő és pusztító német Pétert téteti meg királynak. Hogy maga Pethő sem különösebben kedvelhette a németeket, az látszik abból is, hogy az utána következő Aba Sámuel is megteszi németnek! Szerencsére a végén aztán mindkét „német” királyt utoléri a végzete: az egyiket dirib-darabra vagdosák, a másiknak a szemét tolják ki.

Valódi hagiográfiai elemeket Pethő természetesen nem tudott és nem is akart beépíteni a maga narratívájába, amelyben láthatólag arra törekszik, hogy a két szent királlyal, Lászlóval és Istvánval egy szintre emelje Jeruzsálemi Endrét is. Ezt azonban mégis tudja pótolni, amennyire az egyáltalán lehetséges, nevezetesen azzal, hogy a Pethő korában is jelentősen nagyra becsült ereklyekultuszt hívja segítségül. Azt már régebben is észrevették egyes történetírók, hogy ez egyáltalán nem valami értelmetlen bőbeszédűség Pethőnél, hiszen például Szent Margit ereklyéjének a birtoklása tükröződik abban is, hogy IV. Béla a maga – később szentté avatott leányát – Margitnak kereszteltette. Tudhatjuk, hogy mennyire komolyan vették az ilyen fajta ereklyéket akkor és még sokáig, hiszen például I. Anjou Károly olaszországi hadjárata során hozott magával egy olyan ereklyét, amely tartalmazta a Heródes által lefejeztetett Keresztelő Szent János véreinek néhány cseppjét, amelyet egy Galliából származó asszony könyörgött ki a hóhértól, és így került Franciaországba, majd Nápoly környékére. Ami pedig a szintén II. Endre által gyűjtött ereklyekincsek talán legértékesebb darabja, az a kánai menyegzőn szereplő egyik vizeskorsó, vagy ahogy Pethő írja, a „nagy kő-vödör”; ebből egyet még ma is őriznek szintén Nápolyban. Izraelben pedig nemrég régészek kiástak egy olyan őskeresztény kápolnát, amely a réges-rég elpusztult, Názárettől nem messze fekvő Kána faluban állt, és amelyet annak a háznak az átalakításával hoztak létre, ahol a nevezetes menyegző zajlott.²⁴ Bonfinitól természetesen azt is átveszi és felhasználja Pethő, hogy II. Endre egyáltalán nem jön haza dolgavégezetlenül, hiszen ő vezeti azt a hadjáratot, amelyben Isten csodálatos módon megsegíti a kereszteseket, és így be tudják venni az egyiptomi Damiettát.

András Király azért Constantinápolyból által-vivé az hadat Asiába, és ott a' töb Országok, és fejedelmek hadával egybe'gyülvén, az több keresztyén fejedelemeknek egyenlő akarattokból, és végezésekből Damiatát, egy igen erős, és fő Várat, mellyet az Nilus vizekörüly-foly, megszállá. Ebben a' városban hetven ezer Török rekeszkedet vala bé, kiknek élések, és hadakozó sokaságával Damiata győzhetetlennek láttatnék lenni. Mikor azért sokáig, és közel esztendeig vitatná André Király Damiatát, látván hogy azt sem erővel, sem éberséggel meg nem vehetné; a' jó Istenhez folyamék ő, és az egész

23 PETHŐ, *Rövid magyar kronika...*, 22–23.

24 Giacomo CARITO, „Idria delle nozze di Cana”, Centro Studi per la Storia dell’Arcidiocesi di Brindisi (Ostuni), sito ufficiale, hozzáférés: 2024.07.02, <http://www.brindisiweb.it/arcidiocesi/doc/idria.pdf>.

had, imádsággal, és böjtöléssel az Istennek Könyörögvén, és esedezvéen a' győzedelemért. Meg-halgtatván a' jó Isten alázatos Könyörgéseiket, hertelen való, iszonyu nagy dög halált bocsátá a' Várasbeliekre.²⁵

Isten nyilvánvalóan csodás beavatkozása, amely során egy éjszaka lekaszálja az összes ellenséget, emlékeztet arra, amikor Szanherib asszír király egész ostromló seregét egy éjjel megölik Isten angyalai (2Kir 19,35). Ugyanerre a szentírási előképre hivatkozik a Pethő szövegét annak idején gondozó és kiadó Zrínyi Miklós is egy ismeretlen személynek 1663. május 2. és 15. között írt levelében: „Oh nyomurult [sic!], oh elfajzott magyar, ilyenekből reméljem-e én, hogy az Isten az égből leszálljon, hatalmasságosan érted mindent cselekedjék? Te semmit se. Hogy küldje egy angyalát és verje meg az Sancheribot és te aludjál?”²⁶

Tehát Pethő egy „magán-szenttéavatást” hajt végre, ami szerzői joga, és ezért lehetséges az is, hogy – szerény tudomásom szerint – az egész magyar történetírói gárdából egyedül ő állítja azt, hogy az Aranybullát II. Endre tulajdonképpen azoknak a megjutalmazására bocsátotta ki, akik vitézül harcoltak vele a Szentföldön!

Ez a' boldogságos emlekezetű András Király a' meg-nevezet [sic!] hadból haza jövéen, az egész Országbeli Urakat, és Nemeseket, mellette tött nagy vitézségekért, sok szép, és erős szabadságokkal örök privilégiumúl meg-boldogétá, ékesété, és ajándékozá. Mellyeknek meg-tartására esküsznek meg minden Magyar Országi Királyok Coronázattyoknak idején mostan-is.²⁷

Talán úgy gondolkozott, mint valamivel később a legnagyobb lengyelországi, latin nyelvű, barokk királytükör szerzője, Andrzej Maksymilian Fredro, aki egyébként valószínűleg istenítette a lengyel királyok közül Báthory Istvánt, akit Pethő is nagyon sokra tartott. Fredro szerint ugyanis Báthory István a maga alapelveit alattvalói megjutalmazásával kapcsolatban a következő szólásmondásban (*dicterium*) foglalta össze: „Sat petit, qui bene servit.” (Eleget kér az, aki jól szolgált.)²⁸ Azt lehet mondani, hogy kiterjesztette az összes szabad magyarra azokat a jogokat, amelyek elvileg eddig csak a honfoglalásban tevőlegesen részt vevő nemzetségek, családok leszármazottaira vonatkoztak. Az ötödik keresztes hadjárat tehát bizonyos értelemben második honfoglalás.

25 PETHŐ, *Rövid magyar kronika...*, 38–39.

26 ZRÍNYI Miklós, *Válogatott levelei*, szerk. BENE Sándor és HAUSNER Gábor, Régi magyar könyvtár: Források 6 (Budapest: Balassi Kiadó, 1997), 136–138. Vö. a következő tanulmányommal: SZÖRÉNYI László, „Sasokból szarvasok: Magyarázatok Zrínyi Miklós legszebb leveléhez”, *Napút* 22, 10. sz. (2020): 134–145.

27 PETHŐ, *Rövid magyar kronika...*, 40.

28 Andrzej Maksymilian FREDRO, *Scriptorum Seu Togae et Belli Notatium Fragmenta* [...], szerk. Marek TRACZ-TRYNIECKI (Warszawa: Narodowe Centrum Kultury, 2014), 178.

Antal Molnár: Die Formelsammlungen der Franziskaner-Observanten in Ungarn (ca. 1451–1554)

Analecta Franciscana 19

Roma: Quaracchi, 2022, 773 l.

Kiss Farkas Gábor

ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet, egyetemi docens; IFIS PAN, Senior scholar
ORCID: 0000-0002-8632-5855

Molnár Antal hatalmas, több mint 900 oldalas, folióméretű kötete a barokk kiadványok volumenét idézi. A német cím egy szerény küllemű olasz egyházi sorozatban, ráadásul magyar témáról nyilván nem csábítja a tájékozatlan külföldi olvasót arra, hogy elmélyedjen a műben, és megismerje azokat a kincseket, amelyeket a kötet tartogat számára. Pedig a kötet kincsesbánya: a több mint 10 éven át készült mestermű oldalról oldalra újabb és újabb felfedezéseket tartogat az olvasó számára, amelyek nem egyszerűen apró adalékokkal egészítik ki az eddigi szakmai *opinio communist*, hanem alapvető kérdésekről fogalmaznak meg új állításokat a szerző stílusának szokott szerénységével, egy-egy kijelentő mondatban megbújva.

A kötet két nagy részre oszlik: a bevezető majd kétszáz oldala összegzi mindazt, amit a magyarországi obszerváns ferences vikária (majd 1517-től provincia) fennmaradt formuláskönyveiről tudni lehet. Ezt a lehető legtágabb közelítéssel vizsgálja a szerző: egyrészt a bevezető részletes ismertetést ad a középkori levélmintagyűjtemények (formuláriumok) vizsgálatának aktuális állásáról, másrészt kitekintés keretében ismerteti a hasonló levélgyűjteményekkel kapcsolatos nyugat-európai (német, olasz, francia) kutatásokat. Így a kötetnek ez a része az utóbbi időben, Bónis György kiemelkedő kutatásai után szerencsés módon újra fellendült formuláskönyv-kutatás monográfiájaként is olvasható. Így lényegesen tágabb fókusszal közelít Molnár Antal ehhez a kutatási területhez, mint a magyar vagy éppen a nemzetközi szakirodalom nagy része, és figyelembe veszi az alfabetizáció és a népnyelv íráshasználat terjedése szempontjából tipológiailag talán a magyarországihoz legközelebb álló lengyelországi pragmatikus írásbeliség történetét is.¹

A kötet célkitűzése az avatatlan szemlélő számára rend- és egyháztörténeti jellegűnek tűnik: mintha Molnár Antal műve Karácsonyi János rendtörténetének és az *Egyháztörténeti em-*

1 Ehhez még lásd Grażyna KLIMECKA, *Formularz ciechanowski: Z historii tworzenia języka dokumentu polskiego wieków średnich* (Varsó: Biblioteka Narodowa, 1997); Radosław BISKUP, „Formularz z Uppsali”: *Późnośredniowieczna księga formularzowa biskupstw pruskich – „Formelbuch aus Uppsala”: Das spätmittelalterliche Formelbuch der preussischen Bistümer*, *Fontes* 109 (Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu, 2016).

lékek a magyarországi hitújítás korából máig meg nem haladott és gyakran forgatott kötetekinek folytatása lenne. Négy késő középkori (sőt, ha az 1530-as években született levélgyűjteményt még talán nem, de Nádasdi Bálint 1550-es években írott munkáját nyugodtan nevezhetjük kora újkorinak) ferences formuláskönyv majdnem teljes kiadását vehetjük kézbe. A legkorábbi kötet is megdöbbenően kései: az Országos Széchényi Könyvtár Cod. Lat. 432. jelzetű kézirata három 1451–1455-re datálható dokumentum mellett 216 további szövegegységet tartalmaz, amelyek az 1481–1524 közötti időszakban keletkeztek. Ezek legnagyobb részt a magyarországi obszerváns ferences vikáriátus, majd provincia korabeli főnökeinek hivatali tevékenységéhez kapcsolódnak, Sárosi Zazymus Bertalantól (1488) Pécsvárad Gáborig (1524), és vélhetően a provincia központi kolostorában, a budai Szent János-kolostorban lettek összegyűjtve. Olvasható köztük két exhortatio Laskai Osváttól (a 8. 1507–1509 közötttről, és a 211. 1507-ből), amelyeknek a stílusa jól érzékelhetően sokkal prédikátoribb hangot üt meg, mint a többi provinciálisoktól származó, ránk maradt *exhortatio*. Ezt a kéziratot elemezte Szűcs Jenő nagy hatású, de ma már kritikussabban szemlélt *A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága*² című tanulmánya is,³ amely arra mutatott rá, hogy a Dózsa-felkelés iránya – Szikszó, Sárospatak, Gyula, Várad, Csanád, Bihar vidéke – egybeesett azzal a területtel, ahol az obszerváns ferences kolostorsűrűség jelentősebb volt, és a rendtörténeti dokumentumok számos utalást tartalmaznak „apostata” szerzetesekre, így vélhetően ők állhatnak a „forradalmi” ideológia sugallása mögött. Azóta a kutatás kimutatta, hogy a kulcsfontosságúnak tekintett „váradai” csata valószínűleg váci volt, és a Dózsa-felkelésben is sokkal kisebb seregek vettek részt, mint azt korábban feltételezték.⁴ Molnár Antal bevezetőjében nem tér ki a ferences dokumentumgyűjtemény „keresztes” ideológiájának kérdésére, azonban a gyűjtemény egésze, amely általa hozzáférhetővé vált, érzékelhetően más benyomást kelt, mintha csak az aposztata és rebellis szerzetesekre vonatkozó néhány dokumentumot ismernénk meg belőle. Molnár Antal érdeme, hogy datálja azokat a dokumentumokat, amelyeket Szűcs még nem tudott kronológiailag elhelyezni (335–336)⁵ (köztük a 211. számú exhortatiót, amelyet emiatt Laskai Osvátnak lehet tulajdonítani!). Szintén érdekes adalékokat találunk Szűcs téziséhez abban a Bakócz Tamástól származó körlevélben, amelyben egyértelműen körvonalazódik az érsek viszonya is a ferencesekhez az 1514. évi parasztháború után is. A 156. számú, 1514. szeptember 2-re keltezett levélben az érsek megtiltja a világi papoknak, plébánosoknak, hogy a keresztes háborúra alamizsnát gyűjtő ferencesektől elvegyék az alamizsnák negyedét, ill. akadályozzák a náluk való gyónást. Ha valóban beszélhetnénk valamiféle ferences ideológiáról, azt az érsek nyilvánvalóan nem érzékelte, hiszen nem támogatta volna őket az alamizsnagyűjtésben, és nem kérte volna, hogy más módon ne zaklassák őket

2 Szűcs Jenő, „A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború: Egy kódex tanúsága”, *Levéltári Közlemények* 43 (1972): 213–269; majd ennek folytatása: Szűcs Jenő, „Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció háttérében”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 78 (1974): 409–434.

3 Lásd például: Ács Pál, „»Hamis barátok rebelliója«: Szűcs Jenő Dózsa tanulmányai – 40 év után”, *Történelmi Szemle* 56 (2014): 611–620; HORVÁTH Richárd, „Legendás várak nyomában: Várak a Dózsa-parasztháborúban”, in *Keresztesekből lázadók: Tanulmányok 1514 Magyarországról*, szerk. C. TÓTH Norbert, NEUMANN Tibor, 236–270 (Budapest: MTA, 2015), 236–237, 253; C. TÓTH Norbert, „A keresztesek útja Budától Nagylakig”, *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 50 (2015): 60–74, 69.

4 Szűcs, „A ferences obszervancia...”, 243–244; HORVÁTH, „Legendás várak...”, 253.

5 Szűcs, „A ferences obszervancia...”, 229.

(304–305). Bár a ferences formulagyűjteményekre koncentrááló műfaji egységet megbontotta volna, talán mégis érdemes lett volna függelékben közölni azokat a művelődéstörténetileg jelentős dokumentumokat (herbáriumtöredék, számmisztikai jegyzet, orvosi receptek), amelyeket a kötet elszórta tartalmaz, és ezáltal nemcsak a levélformulák szövegéről, hanem a hordozó kódexek miscellánaajlegéről is teljesebb benyomást kapott volna.

A legkorábbi levélgyűjtemény nagyrészt történetileg hitelesnek tekinthető levél- és dokumentumtípusokat tartalmaz. Ahogy azt Molnár Antal előszavában is kifejti, a középkori formuláriummokhoz képest a ferences pragmatikus írásbeliség gyűjteményeiben lényegesen kisebb a más levélminta-gyűjteményekből, népszerű *ars dictandi*kólból átvett szövegek aránya, és a gyűjtemények közti szövegegyezések aránya is csekély. (52.) Vannak egyezések (elsősorban az I. és a III. gyűjtemény között: 217–218, 575; 224, 603), de ezek sokkal kisebb mértékűek, mint arra számíthatnánk. Ennek figyelembevételével különös jelentősége van annak, hogy már a legkorábbi gyűjtemény is tartalmaz néhány átvételt, ráadásul elsősorban humanista szerzők leveleiből. Ezeket a stílusosan is fontos mintákat gyakran a szerkesztő is kiemeli az „Eleganciae” címadással. A két legfontosabb szerző ebben a tekintetben Enea Silvio Piccolomini és Franciscus Niger: Piccolominitól 12,⁶ Nigertől 6, Albrecht von Eyb *Margarita poetica*jából pedig egy levélminta származtatható. Egyik forrás felbukkanása sem meglepő: Piccolomini levelezése nyomtatásban közkézen forgott (és természetesen köztudott lehetett szoros kapcsolata Zrednai Jánossal, majd Hunyadi Mátyással is),⁷ Franciscus Niger *Modus epistolandi*ja pedig 1487 körül lett kiadva először (Nürnberg, Creussner, 1487?, GW M24930), és azt követően harminchat őnyomatványkiadása jelent meg csak 1500-ig, szerzője saját bevallása szerint Magyarországon is tanított (Vácott, Báthory Miklósnál), könyvét az egyetemi oktatásban is széles körben használták.⁸ A Molnár Antal által megállapított források körét kiegészíthetjük még egy levélgyűjteménnyel, Gian Maria Filelfo *Novum epistolarium*ával, amelyből az I. 178 békéltető, az I. 179 szerelmi és az I. 180 híradó megszólításai származnak.⁹ A ferences kompilátor – ahogy az eredeti szerző is – természetesen feljegyzi a szinonimák fölé, hogy „amatoria honesta”, nehogy az olvasó rosszra gondolhasson. Feltűnő, hogy a gyöngyösi ferences könyvtárban ez a Filelfo-kötet is megvan (Bologna, 1489, GW M33078) a Niger-kötet melletti jelzeten (Inc. 69, koll. 3.). Ezek az átvételek is arra a tényre mutatnak rá, hogy a késő középkori koldulórendi retorikai műveltségben Magyarországon nem érzékelték konfliktust a skolasztikus hagyomány és a humanista irodalmi törekvések között: a

6 Ezt egygyel ki is egészíthetjük: az I, 177 312) Piccolomini 1444. jún. 25-i levelének zárlatából származik. Lásd Eneas Silvius PICCOLOMINI, *Der Briefwechsel*, szerk. Rudolf WOLKAN (Bécs: Holder, 1909), I/1, 343.

7 Enea Silvio Piccolomini leveleiből *Epistolae familiares* címen keletkezett egy levélminta-gyűjtemény, amely kilenc alkalommal jelent meg a 15. században 1476-tól kezdve (első kiadás: Leuven, 1476 körül, GW M33703).

8 EKLER Péter, szerk., „*Margarita poetica*.” *A humanista alpműveltség olvasmányai a Kárpát-medencében 1526-ig. Antológia* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár–Gondolat Kiadó, 2011); Kiss Farkas Gábor, „Franciscus Pescennius Niger Báthory Miklós váci püspök udvarában és a Scholasticum Orosianae iuventutis drama”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 265–281; KEDVEK Veronika, „Egy bártfai diák a krakkói egyetemen 1498–99-ben”, *Magyar Könyvszemle* 130 (2014): 253–260. Niger *Modus epistolandi*ja megvan a gyöngyösi ferences könyvtárban (Velece, 1490; Inc. 70/koll. 4).

9 „Ne sis mihi iratus. Redi in viam pacis...”; „Ego te plurimum amo. Cupio ut me mutuo ames...”; „Maximus fit in Turcos apparatus...”. Giovanni Maria FILELFO, *Epistolare elegantissimum* (Basel: Amerbach, 1486), 40, 44, 45. (GW M 33071)

humanista latinság könnyen átkerült a pragmatikus írásbeliségbe, mivel nem kapcsolódott hozzá semmilyen ideológiai töltet.

A második kódex (OSZK, Oct. Lat. 775.) arról tanúskodik, hogy 1532–1535 között egy egységes formuláriumgyűjteményt próbáltak előállítani a magyarországi rendtartományban. Ez a legjelentősebb terjedelmű levélgűjtemény, összesen 508 szövegegységgel. A több forrásból összegyűjtött dokumentumok át vannak datálva, anonimizálva vannak, vagy bizonyosan fiktív magyarországi helynevekkel vannak ellátva (69), így ez a tendencia egyfajta szerkesztői tudatosságot tükröz. Példa erre az I. kódexben az atyai (*Šarengrad*) káptalanra (ilyen 1495-ben, 1499-ben vagy 1511-ben volt) szóló meghívó az ozorai custosnak, amelyet a II. kódex helynevek nélkül közöl, és 1534-re datál. (230, 493.) Az összemásolt és jelentős részben anonimizált vagy fiktivizált dokumentumok ebben a kódexben kronológiai rendben szerepelnek 1532 és 1535 közé datálva, így Molnár joggal következtet arra, hogy a kódex kompilációja ekkor történhetett. (70.) A kódex beosztása is tudatos kompozícióra utal, amennyiben a kompilátor által azonos műfajúnak ítélt levelek, dokumentumtípusok egymás mellett szerepelnek, és ezeket 22 egymástól elkülönülő fejezet alá osztotta. (67–68.) Molnár Antal meggyőzően azonosítja a kompilátor lehetséges személyét is: a dokumentumok nem anonimizált helynevei jelentős részben a Dél-Dunántúlhoz, illetve a Partium vidékéhez kötődnek, és ezek közül is kiemelkedik Ozora a maga 18, Kusaly és Bánya pedig 5, illetve 7 említésével. A levélminták azonosítható címzettjei közül Balatinci Miklós a legjelentősebb, akihez 11 levél szól, és ő a szerzője egy levéltoredéknek és egy levélnek is. Mivel Balatinci 1531–1533 között Ozora custos volt, 1533–1535 között pedig Ozora gvárdiánja, 1535-től Bánya custos, egyetérthetünk Molnár Antallal, hogy Balatinci Miklós a legvalószínűbb jelölt a kompilátor személyére. (72.)

A harmadik kötet (566–647) a gyöngyösi ferences könyvtár Cod. med. 3. jelzetű kódexe, amely Molnár szerint a formuláriumok közül a legjelentősebb gyűjtemény. Erről az eddig alig említett kötetről meggyőzően bizonyítja, hogy a magyarországi ferences rendtörténet egyik legfontosabb forrása az 1450–1523 közti hét évtizedre. Elemzése nyomán bizonyosnak mondható, hogy 1517 és 1523 között kompilálták a kötetet a budai Szent János-kolostorban, a rendi provincia központjában. (76; a datálást kiegészíthetné a vízjelek elemzése.) A források közül itt volt szükség a legnagyobb filológiai munkára a gyöngyösi kódex szövegegységeinek azonosításánál. A herkulesi munka nyomán (77–80) kibontakoztak az 1517 körül összemásolt kódex fő szövegegységei, amelyek nagyrészt ferences regulamagyarázatokból, a magyar rendtartomány alkotmányából és ferences jogi források gyűjteményéből állnak össze. Az összeállítást Molnár összekapcsolja Bonifazio da Ceva rendi tevékenységével, akinek magyar kapcsolatai egyébként is ismertek Gosztonyi János győri püspök révén. Molnár érdeme, hogy itt felhívja a figyelmet da Ceva eddig a magyar szakirodalomban negligált életrajzára, miszerint apródként szolgált Mátyás seregében, és ifjúkorában több törököt is megölt – ez megmagyarázhatja azt a kedvező fogadtatást, amiben Gosztonyi és Várdai Balázs részesült körében. A coletánus és az obszerváns ferences irány közti manőverezés filológiai elkülönítése (86–87) a kéziratban valódi bravúr csakúgy, mint a kéziratban olvasható ferences krónikaváltozat filológiai kritikája. (93–94.) Molnár kimutatja, hogy az itt található szöveg nem a korábbi ismert (általában Szalkai Balázsnak és folytatóinak tulajdonított) krónika egy változata, hanem egy önálló kompiláció több forrás bevonásával, amely beilleszti a nemzetközi rendtörténetbe a magyar rendtartomány eseményeit, és elhagyja a csak magyar olvasó számára érthető részeket (nevek etimológiája, a „csesi barát

tok” említése). Ennek az új krónikának a szerzője stílusában és műveltségében, jogi jártasságában is különbözik a Toldy által kiadott krónikaváltozat alkotójától, és más egyházpolitikai tendenciát képvisel: például kiemeli Laskai Osvát szerepét abban, hogy 1500 körül az obszervánsok rendjük számára hátrányosnak ítélték meg a konventuális ferencesekkel való újraegyesülést. (101.) Ez a szerző újrírta a korábbi események történetét más stílusban, majd 1501-től 1521-ig önállóan írta meg a rendtörténet, tehát ekörül készülhetett ez a változat, amelyet később egy másik obszerváns szerzetes egészített ki 1533-ig. (103.) A gyöngyösi kódex levélgyűjteménye csak kiegészítése az egybekötött nyomtatott ferences rendi szabálygyűjteményekben (*Firmamenta, Monumenta ordinis; Speculum minorum*) közölt leveleknek, de így is összesen 140 szövegegységet számlál, amelyből – néhány exhortációt elhagyva – 133-at közöl a kötet. Ezek között találunk kisebb retorikai remekműveket is, mint például a 114. számú vigasztaló levelet. A datálható levelek kettő kivételével 1501 és 1514 között keletkeztek, és a rend hazai és itáliai felső vezetésétől származnak, amiből egyértelmű, hogy a gyöngyösi kötet az obszervánsok magyarországi vikáriusának segédkönyve volt (106–107), és ez elvezeti ahhoz a felfedezéshez Molnárt, hogy a kötet összeállítójaként Dereszlényi Albertet, a magyar obszervánsok vikáriusát, majd provinciálisát határozza meg (108), amit azzal is alátámaszt, hogy a kódex A scriptorának írásképét három Dereszlényi által kiállított saját kezű oklevél írásával azonosítja. (109.) Egyetérthetünk Molnárral, ez a kódex a kötet legjelentősebb felfedezése, hiszen a magyar obszerváns provincia kormányzásához önállóan kompilált segédkönyvet azonosított ebben az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott kéziratban.

A negyedik kötet, az általam is vizsgált Oct. Lat. 1220. az Országos Széchényi Könyvtárban Nádasdi Bálint ferences szerzetes omniáriuma a 16. század közepéről. Ebben az esetben – véleményem szerint helyesen – csak azokat a leveleket adta ki Molnár, amelyek lényegesen eltérnek, vagy függetlenek a nemzetközi humanista irodalomban elterjedt levélminta-gyűjteményektől, mint amilyen Franciscus Pescennius Nigeré vagy Erasmusé. Elemzése megerősíti, hogy egy szellemileg önálló és rendkívül művelt kompilátorról beszélhetünk Nádasdi Bálint esetében, akinek a munkássága különleges betekintést nyújt az 1550-es és 1560-as évek magyarországi ferences miliójébe, hiszen nagy tudatossággal próbálta applikálni a Párizsban megszerzett műveltségét, és a Franciaországból hozott, több mint 30 kötetes könyvtárának tanulságait saját ferences környezete számára.¹⁰ Kutatásai megerősítik, hogy Nádasdi és a kortárs magyar ferencesek szellemi tájékozódása alaptalanná teszi a korábbi szakirodalom által megfogalmazott sommás ítéleteket a Mohács utáni ferences kultúráról.¹¹ Ennek köszönhetően Nádasdi Bálint egyházi és irodalmi szervező munkájának már világosabban látjuk kontúrjait és jelentőségét, emiatt egyértelmű, hogy mindenképp érdemes lenne a munkát szentbeszédeinek kiadásával folytatni.

10 Erről lásd Molnár művének megjelenése után Farkas Gábor KISS, „Transmission and Transformation of Knowledge: Valentine Nádasdi’s Miscellany from the University of Paris or the Chances of Christian Kabbalah and Neoplatonism on the Ottoman Frontier”, in *Knowledge Shaping*, szerk. Valentina LEPRI 229–250 (Berlin: De Gruyter, 2023), doi: [10.1515/9783111072722-009](https://doi.org/10.1515/9783111072722-009). Tanulmányom publikálása óta Nádasdi Bálint még egy könyvére akadtam: Gyöngyös Ferences Könyvtár, Múz56/1-3. Ebben bejegyzése: „Sum Valentini liber. 1541.”

11 Erre lásd MOLNÁR Antal, „Egy válság anatómiája: Marie-Madeleine de Cevins: *Les franciscains observants hongrois de l’expansion a la débâcle (vers 1450 – vers 1540)*”, *BUKSZ* 20 (2008): 221.

A hatalmas terjedelmű szövegközlés lenyűgöző abból a szempontból is, hogy alig található benne elírás. Talán célszerű lett volna az egyedi írásmódokat [!] vagy [sic!] jelzéssel kiemelni, mert így néhány esetben nehéz eldönteni, hogy sajtóhibával vagy idioszinkratikus írásmóddal van dolgunk: *ocultam* (258), *Bernat* (302), *pretensse* (305), *nunctium* (311), *statustisque* (579), *medacium* (639). Összességében Molnár Antal műve a magyarországi ferences rendtörténet új alapvetését adja az 1450–1560 közötti időszakra vonatkozóan, azonosítja két formulagyűjtemény szerkesztőjét (Balatinci Miklóst és Dereszlényi Albertet), és emellett irodalomtörténeti szempontból is fontos tanulságokat nyújt: a humanista és szerzetesi kultúra közti viszony meghatározásához is új szempontokat kínál, Laskai Osvát életművéhez sem lehet ezentúl Molnár munkája nélkül hozzányúlni, és a Dózsa-parasztháború ideológiájának és irodalmi visszhangjának vizsgálatakor a jövőben aligha lesz megkerülhető.

Jansenisms and Literature in Central Europe / Jansenismen und Literatur in Mitteleuropa / Jansénismes et littérature en Europe centrale

Szerkesztette Tüskés Gábor, Christoph Schmitt-Maaß és Michel Marty

Beihefte zu *Simpliciana* 10

Bern–Berlin–Bruxelles: Peter Lang Verlag, 2023, 646 l.

LENGYEL Réka

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Irodalomtudományi Intézet, tudományos főmunkatárs
ORCID: 0009-0000-6012-3625

A janzenizmus vagy az újabb szakirodalomban janzenizmusok néven ismert eszmetörténeti jelenségegyüttesre vonatkozó interdiszciplináris kutatások nagy múltra tekintenek vissza, de a témával kapcsolatos, 17–20. századi irodalmi források feltárása és értelmezése még korántsem tekinthető lezártnak. Különösen igaz ez a nyugat-európai gyökerű szellemi áramlat közép-európai, azon belül magyarországi történetének vizsgálatára. Míg külföldön, elsősorban Franciaországban az utóbbi két-három évtizedben jelentős eredmények születtek, a közép-európai kutatók közül Zolnai Béla volt az utolsó, aki ezt a területet egyben kezelve átfogó vizsgálatokat végzett, s addig ismeretlen vagy e szempontból nem tárgyalt források bevonása révén nagyszámú adattal gazdagította a témára vonatkozó ismereteket. Munkáját és eredményeinek közreadását nagymértékben megnehezítették a 20. század első felének történelmi eseményei. Öröndetes, hogy 1944-ben megjelenhetett a témáról írt monográfiájának első kötete,¹ és különleges adottság, hogy az MTA KIK Kézirattárában hozzáférhetőek e nagy munka nem publikált fejezetei, Zolnai egyéb, a janzenizmust tárgyaló magyar és idegen nyelvű tanulmányainak kézírataival együtt.²

A magyar irodalomtörténet vonatkozásában a Zolnai Béla által megkezdett, majd Hopp Lajos által elsősorban II. Rákóczi Ferenc és Mikes Kelemen életműve kapcsán továbbvitt kutatások folytatásának szükségességét Tüskés Gábor a 2010-es évek első felében külön tanulmányban hangsúlyozta.³ E felismerés nyomán indultak meg azok a munkálatok, melyekről összességükben elmondhatjuk, hogy az utóbbi néhány évben megvalósult a Rákóczi-életműre vonatkozó irodalomtörténeti kutatások új alapokra helyezése, és jelentős előrehaladás történt az alapszövegek nemzetközi kontextusba emelésében. Tüskés Gábor Rákóczi önéletrajzi, vallásos, politikai jellegű elbeszélő prózájára irányuló műfaj-, poétika- és motívumtörténeti, imagológiai és

1 ZOLNAI Béla, *A janzenizmus kutatása Középeurópában* (Kolozsvár: Universitas Francisco-Josephina, 1944).

2 Tüskés Gábor, „Zolnai Béla kéziratok hagyatékáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 126 (2022): 342–399, doi: [10.56232/ItK.2022.3.03](https://doi.org/10.56232/ItK.2022.3.03).

3 Tüskés Gábor, „A janzenizmus kutatásának néhány kérdéséhez”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 161–180.

nyelvi-retorikai vizsgálatok keretében elvégezte egyes szövegek újraértékelését, s alapkutatásának eredményeit rangos nemzetközi fórumokon publikálta. Kezdeményezésére és irányításával megjelent a *Confessio peccatoris* és a *Mémoires* modern angol fordítása, és elkészült a *Confessio* korabeli francia fordításának kritikai szövegkiadása.⁴

Mindezen eredmények önmagukban is jelentősek, de azért is figyelmet érdemelnek, mert alapul szolgáltak ahhoz, hogy Rákóczit felfedezhesse magának a nemzetközi irodalomtörténeti kutatás. Részben ez a szándék volt az ösztönzője – legalábbis magyar részről – annak a nagyszabású nemzetközi Humboldt-kollégiumnak, amelyet az ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete és a müncheni Ludwig Maximilian Egyetem Német Filológiai Intézete rendezett *Jansenisms and Literature in Central Europe* címmel 2022. május 11–15. között Budapesten. A tanácskozáson összesen huszonhárom előadás hangzott el, melyek tanulmányú alakított változatait – kettő kivételével – Tüskés Gábor, Christoph Schmitt-Maaß és Michel Marty szerkesztésében, angol, német és francia nyelven adták közre a kötetben.

A bevezető tanulmányt jegyző Tüskés és Schmitt-Maaß, valamint a tanácskozás koncepciójának kidolgozásában részt vevő Friedrich Vollhardt közös felismerése, hogy a janzenizmus hatásának vizsgálata a 17–20. századi közép-európai irodalomtörténet-írásban korábban csak rész-eredményeket hozott. A módszeres vizsgálat nagy haszonnal járhat, mivel a janzenizmusnak, illetve azoknak a különböző értelemben vett, más-más hatókörű jelenségeknek, melyeket együttesen janzenizmusoknak nevezhetünk, az egyes korszakokban, írói-gondolkodói életművekben eltérő mintázatú és kiterjedtségű, egyedi irodalmi lenyomatai keletkeztek. A bevezető részletesen áttekinti és értékeli a janzenizmusok 20–21. századi európai, elsősorban francia és magyar kutatástörténetét, rámutat a hiányokra, s kijelöli az alapkutatások folytatásának lehetséges irányait. Ezen túl, abból a megfontolásból kiindulva, hogy a kötet egyetlen tanulmánya sem tárgyjal modern irodalmi művet, az egyik irányba konkrét lépést is tesz, amennyiben kitér négy 20. századi irodalmi alkotás janzenista vonatkozásaira. A négy mű, Raffy Ádám *A léleklátó: Mesmer doktor életregénye* (1937), Thurzó Gábor *A szent* (1966) című regénye, Henry de Montherlant *Port-Royal* (1954) című darabjának Czímer József által készített kéziratos fordítása, valamint Peter Handke *Das zweite Schwert* (2021) című regénye eltérő módon kapcsolódik a janzenizmushoz; részben történetiségében ábrázolja azt, részben az egyes történetek más-más korszakba helyezett szereplőinek világvképét alakító vallási-eszmei irányzatként mutatja be.

Az, hogy Rákóczi központi alakja volt a konferencia előadásainak, a tartalomjegyzéket áttekintve rögtön szembetűnik. A bevezetőben a szerkesztők is rámutatnak az emigráns, majd száműzött fejedelem külhonban keletkezett s emiatt nem elsősorban a magyarországi, hanem sokkal inkább a kora újkori, illetve antik és középkori európai irodalom bizonyos alkotásaival kapcsolatban álló életművének kiemelkedő jelentőségére. Tüskés és Schmitt-Maaß felhívják a figyelmet a janzenista ideológia elterjedésének regionális különbségeire: míg francia nyelvterületen számos első vonalbeli alkotó tette magáévá valamilyen formában a Jansen névvel jelölt eszmét, addig például a német vagy a magyar irodalmat tekintve csak egy-két kiemelkedő szerző, így Grimmshausen, Fessler, Rákóczi vagy Mikes Kelemen életművében mutatható ki kisebb-nagyobb mértékben ez a hatás. Mindazonáltal – érvel Tüskés és Schmitt-Maaß – a ku-

4 E publikációk bibliográfiai adatait lásd az itt bemutatott kötet bevezető tanulmányának jegyzeteiben a 19–20. lapon.

tatásnak fontos feladata az is, hogy feltérképezze a janzenista eszmék jelenlétét az irodalom, illetve a tágabban vett irott nyilvánosság másod- és harmadvonalbeli szerzőinek munkásságában. Továbbá, ahogyan Schmitt-Maaß korábban másutt rámutatott, nagy haszonnal járhat az egyes személyek, közösségek, társadalmi csoportok könyves műveltségére, janzenista olvasmányaira vonatkozó adatgyűjtés.

A bevezetőben kifejtett alapvetésnek megfelelően a szerkesztők három nagy tematikus egységbe rendezték a tanulmányokat. Az első egységbe a janzenizmus egy-egy szerző vagy szerzőcsoport által képviselt s rajtuk keresztül a legtöbb esetben egy-egy földrajzi helyhez, régióhoz köthető egyedi változatait bemutató dolgozatokat sorolták. A tárgyalt források nagyjából az egyházi, vallásos, jogi, történeti, erkölcsstani irodalom körébe tartoznak, de vizsgálat tárgyát képezik fikciós vagy nem fikciós elbeszélő szövegek is. Mint ismeretes, a Jansen és követői által képviselt szellemiség a kezdetektől heves vitákat gerjesztett, ellenkezést váltott ki a katolikus egyházon belül, megítélése szinte személyenként, egyházi közösségeként, társadalmi csoportonként, régióként eltérő volt az Unigenitus-bulla kihirdetése előtt, de utána is. E hosszan elnyúló polémia korai szakaszában foglalt állást Ernst von Hessen-Rheinfels tartománygróf *Der so warhafft als gantz auffrichtig- und discret-gesinnte Catholischer...* (1666) című államelméleti, valláspolitikai értekezésével. Mint Dieter Breuer bemutatja, a protestáns hitben nevelkedett, de 1652-ben katolizált tartománygróftól bölcs mértékletesség, teológiai tájékozottság és új felekezetével szemben is kritikus attitűd jellemezte, s a gróf a keresztény felekezetek újraegyesítését tartotta kívánatosnak. Az állam és az egyház szervezeti kereteit, a hitoktatást, a liturgiát, a rituálét és más kérdéseket érintő reformjavaslatait több fórumon is közzétette, de elképzeléseire nem sikerült megfelelő támogatást szereznie. Értekezésében részletesen írt a jezsuita és a janzenista eszmerendszer különbségeiről, s az utóbbival szembeni toleranciát tartotta kívánatosnak. A Breuer által bemutatott forrást érdemes összevetni Wilhelm Schmidt-Biggemann tanulmányával, s az abban tárgyalt, közel két évszázaddal későbbi szövegekkel. Ez utóbbi egyháztörténeti és kegyességi munkák, vallásos értekezések szerzője Ignaz Heinrich von Wessenberg katolikus teológus volt. Wessenberg az 1800-as évek elején a mainzi érseki helytartó, Karl Theodor von Dalberg titkáraként működött, aki a febronianizmus elveinek megfelelően számos lépést tett a német egyháznak a pápai hatalomtól való függetlenítése érdekében. Wessenberg később, már konstanzi püspökként saját hatáskörében is reformokat vezetett be pápai jóváhagyás nélkül, és sürgette a teljes német egyházi gyakorlat megújítását. Törekvéseinek részletes bemutatását Schmidt-Biggemann azzal a nyitva hagyott kérdéssel zárja, hogy Wessenberg esetében nehezen dönthető el, munkásságára inkább a febronianizmus vagy a janzenizmus tett-e nagyobb hatást.

Mások nyomán korábban Zolnai Béla is megfogalmazta az állítást, mely szerint az egyik olyan európai régió, amelyben a janzenizmus igen korán áttért „a vallási viták talajáról jogi és nemzeti terekre”, Németalföld, azon belül a mai Belgium területe volt, ahol az új ideológia „befolyásolni tudta a belga közjogot, sőt a belpolitikát is”.⁵ E megfigyeléshez kapcsolódik Ivo Cerman írása, amely a janzenizmus kezdeti, kontroverziáktól leginkább terhelt időszakába vezet el. A tanulmány középpontjában a leuveni egyetem jogászprofesszora, Amandus Bauwens tevékenysége áll, akit másokkal együtt többször felkértek szakértői vélemény megfogalmazására a kérdéstről, hogy mely egyházi és állami szabályozások, törvények vonatkoznak a janzenisták-

5 ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*, 7.

ra, illetve az önállósodás felé tartó Utrechti Egyházra. Mint Cerman rámutat, a Habsburg Birodalom országaiból gyakran látogatott leuveni egyetemen működött polgárjogi és kánonjogi fakultás is, az önálló természetjogi képzés beindítása azonban politikai, valláspolitikai okokból hosszú ideig kudarcot vallott. Az egyetem oktatói az 1720-as években inkább a janzenizmus ellen voltak, de a helyzet változott attól függően, hogy épp a brit vagy a Habsburg befolyás érvényesült az országban. Az Unigenitus-bulla által kihirdetett szabályozás bevezetése nehézkesen ment, mindenesetre az egyetemen diplomát szerzőknek 1730-tól fel kellett esküdni a pápai rendeletre. Ekkorra már eltávolították az egyetemről a kánonjogi fakultás egyik legkiválóbb tanárát, Zeger Bernhard van Espent, aki a janzenista eszmék egyik fő szószólójának számított. Cerman részletesen elemzi a van Espenhez közel álló Bauwens *Institutiones iuris publici universi. Pars prima* (Leuven, 1725) című, posztumusz megjelent természetjogi traktátusát, melyben a szerző – Grotius nézeteit felülbírálván – újraértelmezi a *jus publicum* fogalmát, az egyén kötelességeit Isten felé és az állami hatalom felé, és Szent Ágoston alapján kijelenti: az uralkodót is Isten irányítja, rendelkezéseit ezért nem lehet felülbírálni.

A további elemzések azt a folyamatot szemléltetik, ahogyan a janzenista eszmék – kiszabadulva az egyházi, jogi, politikai gondolkodás keretei közül – teret hódítottak az irodalmi nyilvánosság más, a szorosabb értelemben vett irodalom körébe tartozó műfajaiban. A terjedés irányai, megnyilvánulási formái jól nyomon követhetők a francia nyelvű források alapján készült fordítások segítségével. A kötet első egységében öt dolgozat tárgyalja 17–18. századi francia szerzők műveinek német, illetve magyar nyelvre átültetett változatait.

A két német nyelvű fordítás közös sajátossága, hogy kinyomtatásuk nem esett korlátozás alá, miközben az eredeti francia munkák megjelentetését, illetve terjesztését tiltotta az egyházi cenzúra. Az egyik szerző a működése egy időszakában a janzenizmushoz közel álló francia katolikus pap, Nicolas Le Tourneux, akinek *L'Année chrétienne...* című, az egyházi év napjaihoz kapcsolódó misék liturgikus szövegeit és azok magyarázatait tartalmazó munkája 1683-tól több kötetben jelent meg; 1686-ban a janzenizmus vádjával elítélték, 1695-ben indexre tették. A Le Tourneux-szöveg német fordítását Christoph Schmitt-Maaß vizsgálja, aki arra a kérdésre keresi a választ, volt-e vita a janzenizmusról Sziléziában, és hagyott-e nyomot ez a vita az úgynevezett sziléziai költőiskola alkotásain. Schmitt-Maaß rámutat, hogy a *Das Christliche Jahr...* (Würzburg, 1718) című kötet a sziléziai költőiskola három generációja közös munkájának eredménye; dolgozott rajta Gottfried Benjamin Hancke, Johann Christian Günther, Gottfried Stöckel, Christian Friedrich Henrici, valamint Benjamin Schmolck is. A szöveg janzenista sajátossága egyfajta nyelvi-stilisztikai puritanizmus: a fordítók törekedtek a nyelv egyszerűsítésére, a kifejezés közvetlenségének megteremtésére. Schmitt-Maaß szerint a 18. század elején újdonságnak számított a német nyelvű spirituális költészetben az a mód, ahogyan a fordítók ötvözték a szöveg vallásos tartalmát az esztétikai igényekkel és az építő céllal, s egyedi megoldást találtak a vallásos érzések poetizálására. A Le Tourneux-szöveg hatástörténetéhez fontos adatokkal szolgál Tüskés Annának a kötet utolsó fejezetében közölt dolgozata: innen tudjuk meg, hogy a vizsgált magyarországi gyűjteményekben csupán a német fordítás 1739-es kiadásának egy, valamint az 1771–1773 között kiadott magyar fordítás néhány példánya található meg, az eredeti francia kiadás azonban hiányzik.

A francia nyelvű janzenista irodalom egyik alapművének számít Pasquier Quesnel francia teológus *Réflexions morales sur le Nouveau Testament* (1692) című értekezése. Mint ismert, e

munka 101 állításának cáfolata alkotja a XI. Kelemen pápa által kiadott, említett bulla magját, ezért is figyelemreméltó, hogy mindössze öt évvel a bulla után elkészülhetett az értekezés német kiadása. (Itt jegyezzük meg, hogy Schmidt-Biggeman és Cerman dolgozata is hosszan kitér az Unigenitus-bullára, így ezek a viszonylag ismertnek számító adatok háromszor kerültek bele a tanulmánykötetbe, ráadásul a német kutató a kárhozottat Quesnel-állítások számát, a cseh kolléga a bulla kiadási évét tévesen adta meg.) Juliette Guilbaud az 1718-as német fordítás elemzésének bevezetésében összegzi a Quesnel-mű keletkezés- és hatástörténetére vonatkozó adatokat, majd rövid tartalmi áttekintést ad. A fordító, Johann Andreas Grammlich hollandiai tanulmányútja során személyesen találkozott a francia teológussal, s Quesnel egy 1706-os levelében említi, hogy egy lutheránus német lelkész készíti műve fordítását, de egyelőre nem egyértelmű, hogy az utalás valóban Grammlichra vonatkozik. A *Das Neue Testament unsers Herrn Jesu Christi* címmel Majna-Frankfurtban kiadott fordítás címlapja nem tünteti fel sem a szerző, sem a fordító nevét. Az utóbbi kiléte kiderül a kötet előszavából, melyben Grammlich bemutatja az Unigenitus-bulla történetét, összegzi a Quesnellel kapcsolatos kritikus véleményeket, és hasznos olvasmányként ajánlja a művet. Guilbaud a mű hatástörténetéről megállapítja, hogy a mai Németország területén található kora újkori könyvállományban negyvenöt példány maradt fenn, s a bejegyzésekből látszik, hogy katolikus és protestáns olvasók egyaránt forgatták. Ehhez is érdemes hozzátenni a Tüskés Anna által gyűjtött magyarországi adatokat: a *Reflexions morales* latin változatainak két kiadása megvan a jászói premontrei prépostság könyvtárában.

A kötet első egységének utolsó három tanulmánya a janzenizmushoz távolabbról kapcsolódó, magyar nyelvű fordításokat tárgyal. Egyed Emese dolgozata a Mikes-fordításaira vonatkozó alapvető adatok összegzésével indul, majd kitér a fordítások *Törökországi levelekkel* fennálló intertextuális kapcsolataira. A misszilis levelekből vett idézetekből jól látható, milyen fontos volt a száműzött Mikesnek, hogy az általa fordított kegyességi, erkölcsstani munkák kéziratai eljussanak a családjához Erdélybe, s ha lehet, ott kiadóra találjanak. Egyed Emese rámutat a Mikes-szövegek és a korabeli erdélyi színjátszás elméletének és gyakorlatának összefüggéseire, valamint a fordító azon törekvésére, hogy ha távolról is, de részt vegyen hazája ifjúságának oktatásában. Végül arra hívja fel a figyelmet, hogy az erdélyi vallási közegben, a rekatolizáció keretei között a janzenista szellemiség elsősorban nem önállóan, hanem más, újabb keletű eszmékkel egyidejűleg talált befogadókra. A janzenizmus hatástörténetével kapcsolatos, Szombathelyhez kötődő adatok között fontos kiemelni Alaxay József mileji plébános *Pásztori oktatás* (1790, 2. kiad. 1794) című fordítását, melynek alapjául Antoine Malvin de Montzet lyoni érsek 1776-os teológiai értekezése szolgált. Mint Zolnai Béla rámutatott, Montzet csak formailag fogadta el az Unigenitus-bullát, püspöksége idején számos janzenista szellemiségű kiadvány jelenhetett meg, s plébánosai is szabadon követhették e tanokat. Tóth Ferenc dolgozatában röviden bemutatja Montzet és Alaxay munkásságát, majd értékeli az eredeti mű alaptéziseit és a fordító teljesítményét. Alaxay előszava arról tájékoztat, hogy használta a francia szöveg két különböző német fordítását is; fő szándéka az volt, hogy magyar nyelven kínáljon „orvosságot” az eretnokség és az ateizmus, az új keletű „hitetlenség” ellen. Tóth átvizsgálta a szombathelyi Herzan-könyvtár anyagát, melyben megtalálható Montzet egy másik művének felvágatlan példánya, valamint az *Instruction pastorale* 1780-as német fordítása. Bódi Katalin elemzésének középpontjában az a kötet áll, mely *Herczeg Rochefoucauldnek Maximái és Morális reflexiói* címmel jelent meg 1810-ben. (Digitális változata elérhető a Debreceni Egyetem Digitális könyvtárában.) Ez egy háromnyelvű kia-

dás: az eredeti francia szövegen kívül megtalálható benne Johann Friedrich Schulz német verziója és Kazinczy Ferencnek az utóbbi alapján készült magyar fordítása. Bódi véleménye szerint, noha La Rochefoucauld gondolatiságának értékelésében rendre előkerül, hogy hatott rá Port Royal szellemisége, az általa képviselt praktikus erkölcsstan és antropológia nem kötődik szorosán sem a janzenizmushoz, sem Szent Ágoston eszméihez, noha bizonyos elemeiben rokonítható azokkal. Kazinczy fordítói tevékenységének bemutatása után Bódi példákkal szemlélteti a maximák magyarra ültetésének folyamatát és eredményét, végül – rámutatva a Berzsenyire tett közvetlen hatásra és a szentimentális irodalommal kimutatható tipologikus és motivikus kapcsolatokra – kijelöli a La Rochefoucauld-fordítás helyét Kazinczy életművében és a 19. század első évtizedeinek irodalmi közegében.

Az első egység bemutatását nem véletlenül zárom Wilhelm Kühlmann dolgozatával. Főszerplője, Ignaz Aurelius Fessler írói életművének jelentősége révén kiemelkedik a kötetben tárgyalt szerzők sorából, és e tekintetben a második egységben bemutatott Rákócziival rokonítható. „A magyar janzenizmus történetében valahol Bécs és Magyarország között van helye”,⁶ fogalmazott Zolnai, aki maga is több helyütt, hosszan tárgyalta a regényíró, filozófus és történetíró Fessler munkásságát, annak janzenista vonatkozásait. Fessler élete és művei iránt már Zolnai előtt is a 20. század második felében is nagy volt az érdeklődés; a vonatkozó szakirodalom főbb tételeit Kühlmann felsorolja a jegyzetekben. A hosszú és változatos élettörténet elsődleges forrásai Fessler önéletrajzi írásai, melyekben beszámol vallásos érzületeinek, eszméinek fordulatok alakulástörténetéről. Olvasmányélményeinek (Fleury, Muratori) hatására az 1780-as években kezdetben Jansen eszméinek híve volt, majd 1790 körül inkább jozefinista, felvilágosult világszemlélet jellemezte. Ezt követően Herder és Pascal írásai ismét a janzenizmus felé irányították, hogy azután protestáns hitre térjen. Kühlmann nem említi, ezért érdemes idéznünk Zolnai megállapítását: „Nem véletlen és csak Augustinus mélyebb hatásával magyarázható, hogy a magyar janzenizmus két legfőbb képviselője – Rákóczi és Fessler – önéletrajzot hagyott hátra.”⁷ Az e mondatban foglalt mindkét állítás fontos. Egyrészt érdemes feltenni a kérdést, vajon hogyan lehet elválasztani a Jansen utáni irodalomban Szent Ágoston közvetlen, illetve a Jansen és követői írásain keresztül érvényesülő, közvetett hatását? Véleményem szerint megkockáztatható a feltevés, mely szerint Szent Ágoston élettörténete, illetve a *Vallomások* olvasása önmagában is kiválthatta a szubjektivitásra fogékony alkotókból az igényt saját vallásosságuk megélésének megváltoztatására, illetve az ilyen típusú élményeik megörökítésére – ahogyan az évszázadokkal korábban Petrarca esetében is történt. Másrészt a magyar janzenista irodalom két fő képviselőjének Fesslert és Rákóczit tekinthetjük. Egyikük életművét már mind a magyar, mind a nemzetközi, elsősorban a német szakirodalom részletesen bemutatta, másikukról épp a jelen gyűjtemény tanulmányai tudnak sok szempontból újat mondani.

A második nagy egység, kilenc tanulmány tárgyalja az erdélyi fejedelem írói munkásságát, ezek összterjedelme a kötet csaknem felét teszi ki. Ez a szinte monográfiaként is olvasható közepső egység a tanulmánygyűjtemény kiemelten értékes része. Az egymással többféleképpen párbeszédbe lépő dolgozatok igen részletesen és számos tekintetben újszerűen mutatják be Rákóczi önéletrajzírói, illetve vallásos írói tevékenységét, Szent Ágoston és a janzenizmus rá gya-

6 Uo., 73.

7 Uo., 79.

korolt hatását, s mindezt idegen nyelven teszik. Hopp Lajos hatvan évvel ezelőtti megállapítását, mely szerint Rákóczi műveinek „megbízható kiadása [...] mind ez ideig várat magára, igazi helyét nem foglalhatta el a magyar irodalom történetében”,⁸ azzal egészíthetjük ki, hogy az utóbbi évekig az európai irodalom története sem számolt vele érdemben. Konstatálhatjuk azt is, hogy a fejedelem emlékiratai, politikai és erkölcsi végrendelete, fohászai és meditációi 1978–1997 között kritikai kiadásban megjelentek, míg a *Confessio peccatoris* máig sem látott napvilágot. Ezért is fontos ismét utalni arra, hogy a magyar és a nemzetközi kutatás számára 2020-ban elérhetővé vált a *Confessio* 18. századi francia fordításának kritikai kiadása, melynek munkálataiban a jelen kötet szerzői közül hatan vettek részt. Az egység címét adó kérdés – *Ferenc Rákóczi II Janzenist? –* kijelöli a vizsgálódások fő irányát, s frappánsan foglalja össze azok eredményét. Össze cseng továbbá Hopp Lajos értékelésével, aki szerint Rákóczi „világnézetét a janzenista irányzat erősen befolyásolta, bár inkább csak színezte, mintsem megváltoztatta volna”.⁹ E hatások árnyalatait a kötet szerzői részben a komparatiztika tágabb perspektívájából, részben a szövegszintű retorikai, stilisztikai vizsgálatok nézetéből szemlélik.

Michel Marty a *Confessio peccatoris* önéletrajzi motívumait egy Pascaltól vett gondolatmenet keretében értelmezi. Úgy véli, Rákóczi élete tökéletesen példázza Pascal megállapítását, mely szerint az egyénnek vannak külső, mások által rávetített, mások ítéletének kitett, változó, és vannak belső, lelki és testi adottságaiból következő, állandó értékei, amilyen a műveltség, az értelem, az erény, a szentség és az erő. Marty a *Confessióból* vett életrajzi adatokkal illusztrálja, hogyan tapasztalta meg Rákóczi önmagán a külső értékek és értékelések változékonyságát, s fedezte fel belső tartalmait, miközben állandó problémát jelentett számára, hogyan lehet megtalálni az önbecsülés megfelelő mértékét. Jean Garapon a *Confessio peccatorist* és a *Mémoires* mutatja be és veti össze, rávilágítva a két, más-más céllal, más-más olvasóközönségnek íródott szöveg szerkezeti, tartalmi, stílusbeli különbségeire. Gondolatiságukat értékelve az egyik fő különbséget „melankolikus” mivoltuk eltérő mértékében látja: míg a *Confessio* szerzőjének egyik alapvető élménye a rögeszmés büntudat, a *Mémoires* elbeszélője képes elszakadni ettől, és a valóságos érzületől fűtött látomások helyett valósabb és reménytelibb képet fest önmagáról. Garapon ebben Fénelon *Télemaque*-jának hatását véli felfedezni, mely ez esetben Szent Ágostonéval együtt jut érvényre. Rákóczi két önéletrajzi műve áll Barbara Mahlmann-Bauer tanulmányának középpontjában is, melyben elsősorban Szent Ágoston hatását vizsgálja. Kitér arra is, milyen intertextuális, motivikus kapcsolatok fedezhetők fel a Rákóczi-szövegek, illetve Pascal *Sur la Conversion d'un pécheur* című írása, Retz bíboros emlékiratai vagy La Rochefoucauld maximái és *Reflexiói* között. Véleménye szerint a Rákóczinál megszólaló elbeszélő nagymértékben képes volt azonosulni az olvasmányélményeiből megismert elbeszélőkkel, s a tőlük átvett minták jelentősen befolyásolták narratív technikáját. Kiemelten foglalkozik a Szent Ágoston és Rákóczi életútja között felfedezhető hasonlóságokkal, az erdélyi fejedelem hazafias küldetésének irodalmi ábrázolásával, valamint a Rákóczi-művekben található antropológiai nézetekkel. Garapon és Mahlmann-Bauer megállapításait más szempontból támasztja alá Kovács Ilona elemzése, aki szerint a *Confessio* és a *Mémoires* elbeszélői attitűdjének különbségei a nyelvválasztással is ma-

8 HOPP Lajos, „II. Rákóczi Ferenc”, in *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1964), 386.

9 Uo., 374.

gyarázhatóak. Az *Emlékiratok* francia nyelvűsége okán is elsősorban a francia memoáirodalommal mutat retorikai és tematikus kapcsolatokat; itt mindenekelőtt az apologetikus szándék jut érvényre. Ezzel szemben a latin nyelvű *Vallomás*ban sokkal kevésbé érvényesül az öncenzúra, s nagyobb hangsúlyt kap az önfeltárás, az őszinte kitárulkozás. Kovács úgy véli, Rákóczi írói kvalitásai ez utóbbi szövegben mutatkozhatnak meg a maguk teljességében. Az elbeszélői ének szerepek, minták állnak Aradi Csenge tanulmányának középpontjában is, aki a kognitív poétika eszközeivel azt vizsgálja, hogyan alakítják pszichológiai tényezők az önéletrajzi művek mentális tereit, elsősorban Rákóczi gyermek- és ifjúkorának elbeszélésében. Aradi megfigyelése szerint az elbeszélő én ábrázolását jelentős mértékben befolyásolja az emlékezet működése, mely sajátosan integrál fikciós elemeket a valóságos események, érzések láncolatába, s ez a technika egyfajta folytonosságot biztosít a narratívában.

Köztudott, hogy Rákóczi életművének egyik legsajátosabb vonása háromnyelvűsége. „E nyelvi sokféleség nem vált előnyére”, vélte Hopp Lajos, amennyiben a három nyelv egyikét sem tudta egy kiemelkedő képességű prózaíró szintjén elsajátítani, s „az általa használt nyelvek nem mindig tudják megfelelően tolmácsolni gondolatainak gazdagságát, eszméinek szárnyalását, lelki vívódásainak mélységét”.¹⁰ A kutatás jelentős előrehaladását mutatja, hogy Knapp Éva és Tüskés Gábor munkálataival megindult Rákóczi nyelvének, nyelveinek lexikális, fogalmi, retorikai vizsgálata. A kötetben közölt dolgozataikban a *Confessio* és a *Mémoires* szövegének két alapvető fogalmát, a *veritast* és a *cupiditas–concupiscentia* fogalom párt vizsgálják részletesen. Knapp értelmezése szerint a *veritas* terminus elsősorban az öntudat, az önbecsülés, az értelem, a törvény és a jelentés összefüggésében áll; a hozzá kapcsolódó diskurzust a Rákóczi-életmű egyik legfontosabb vezérelveként azonosítja. A fogalom összefügg a mű szerkezetével és a Rákóczi-szövegek kapcsolati hálójával is; döntő fontosságú a narratív formák kialakítása az elbeszélői önreprezentáció és az események ábrázolása szempontjából. A *cupiditas* és a *concupiscentia* kifejezések ambivalens jelentéstöltete szorosan beágyazódik a büntudat és a kegyelem diskurzusába. Rákóczi negatív antropológiájának alapja a *Biblia*, ezt ágostoni-janzenista elemek színezik, fő tézise az emberi faj bűnösségének elismerése. A Rákóczi-féle nyelvhasználat sajátossága, hogy a két kiemelt fogalmat más-más szövegek környezetben némileg eltérő jelentésekben alkalmazza, s noha fogalomhasználata következetes, a pontos jelentés megállapításához mindig figyelembe kell venni az adott önéletrajzi, teológiai, filozófiai, antropológiai, pszichológiai kontextust.

A tanulmányok többször is említik a janzenista eszmerendszer egyik alapvető fogalmát, az *amour-propre*-t. Simon József Rákóczi és Bethlen Miklós önéletrajzi munkáiban követi nyomon a fogalom használatát, s kimutatja, hogy míg Rákóczi ambivalens álláspontot képvisel az önszeretet megítélésében, Bethlennél a gondolat ötvöződik az ambíció fogalmával. Bethlen számára az ambíció nem negatív érzület, hanem – főleg a hazaszeretet tekintetében – pozitív tényező, amennyiben az altruista cselekvési motívumokat az egyéni erény szolgálatába állítja. Rákóczi álláspontja sokkal inkább egyezik a janzenista nézetekkel, mivel az *amour-propre* elfojtását tartja követendőnek. Értékes adatokkal szolgál Rákóczi és a janzenizmus kapcsolatához Takács László vizsgálata. Mint ismert, Rákóczi 1719-ben több kéziratot munkáját átadta a konstantinápolyi apostoli vikáriusnak, aki két szerzetest bízott meg a cenzúra elvégzésével. A cenzorok a szerzőt a janzenizmus vádjával illették, s felszólították a szövegek átdolgozására a dogmatikus

10 Uo., 385.

álláspont figyelembevételével. Takács megvizsgálta a *Confessio* egyetlen fennmaradt kéziratát, s a szöveghez kapcsolódó javításokat két csoportra osztotta: vannak közöttük, melyek a cenzori jelentések előtt, és vannak, melyek azt követően készülhettek. Az első csoportba tartozó változtatások kimondottan a janzenista eszmék következetesebb beemeléséről, míg a második típusúak azok kiiktatásáról tanúskodnak.

A kötet harmadik egységében közölt négy tanulmány szorosan kapcsolódik a Zolnai Béla által a 20. század első felében elvégzett, illetve megkezdett, egy-egy gyűjteményre, városra, régióra vonatkozó adatgyűjtési munkálatokhoz. Tüskés Anna két közleményt is jegyez, melyek közül a második nem hangzott el a 2022-es konferencián. Az adatgyűjtés, melynek alapjául kézirat és online könyvjegyzékek, katalógusok szolgáltak, összesen négy könyvtári állományra terjedt ki, s pontos képet ad az ELTE Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, az Akadémiai Könyvtár és a 18. századi alapítású jászói premontrei prépostság könyvtára 17–18. századi, janzenista vonatkozású anyagáról. Tüskés Anna kimutatja, hogy míg bizonyos főpapi könyvtárakban tudatosan gyűjtötték a janzenizmushoz kapcsolódó könyveket, addig az általa vizsgált négy állomány összetételét nem ez a törekvés alakította. Vizsgálatából kiderül, hogy a művek előfordulási gyakoriságának sorrendje alapján a következő szerzők emelkednek ki: Pasquier Quesnel, Blaise Pascal, Antoine Arnauld, Claude Fleury, Pierre Nicole, Cornelius Jansen, Pierre Jurieu és Nicolas Fontaine. A református teológus Jurieu a Pierre Nicole-lal folytatott polémiát dokumentáló művének példányai alapján kapott helyet a névsorban. A három országos gyűjteményből jól adatolható, hogy Jansen és 17. századi követőinek művei szinte kivétel nélkül eljutottak Magyarországra, megtalálhatóak voltak antijanzenista források is, s a possessorbejegyzések tanúsága szerint a köteteket különböző felekezetek és társadalmi csoportok képviselői forgatták. A jászói könyvtárból annak kései alapítása és provinciális helyzete miatt több fontos janzenista szerző művei hiányoztak. A pécsi püspöki könyvtár janzenista könyvállományára vonatkozó adatokat a 20. század első felében magyar kutatók jórészt már közzétették. E közleményekhez kapcsolódik Maximilian Benz, aki a könyvek hajdani egybegyűjtőinek szándékait vizsgálva arra következtet, hogy elsősorban az egyházpolitikában és a vallási irodalomban való minél szélesebb körű tájékozódás igénye vezette őket. Berecz Ágnes tanulmányának célja két 18–19. századi egyházi személyiség franciás, azon belül janzenista műveltségének bemutatása. Az egyikük Gőből Gáspár, a Debreceni Református Kollégiumból kikerült magas képzettségű, franciául is jól tudó lelkész, aki vallásos, erkölcstani és fikciós művek szerzőjeként, fordítójaként fejtett ki irodalmi tevékenységet. Berecz sikeresen azonosította Gőből szétszóródott könyvtárának több darabját, melyek képet adnak műveltsége elsődleges forrásairól. A másik személy Horváth János veszprémi kanonok, majd székesfehérvári püspök, akinek a könyvgyűjteménye széles érdeklődésről, a janzenizmus iránti nyitottságról tesz tanúságot. Horváth ültette át magyarra Pierre Nicole *Essais de morale* (1671) című alapművét, mely Zolnai véleménye szerint „a magyarországi csekély-számú janzenista fordítások között az első helyen áll”.¹¹ Horváth fiatalkori és későbbi olvasmányai, valamint az őt ért szellemi hatások bemutatásával Berecz meggyőzően bizonyítja, mennyire fontos volt a janzenista inspiráció Horváth intellektuális tájékozódásában, s ez kellő alapot szolgáltatott a fordítás elkészítésére.

11 ZOLNAI, *A janzenizmus kutatása...*, 100.

A *Jansenisms and Literature in Central Europe* című tanulmánykötet bővelkedik a fő témát és annak részterületeit érintő új irodalom-, eszme-, politika-, társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozású eredményekben. A szerzők a legtöbb esetben új, korábban ismeretlen, vagy ebből a szempontból nem kutatott forrásokat vizsgálnak, melyek nagyobbik hányada a magyar irodalomtörténet tárgykörébe tartozik. Így nagy lendülettel kezdődtek meg azok a munkálatok, melyeket Tüskés Gábor 2015-ben a magyarországi irodalomtörténet-írás hiányaiként azonosított, illetve kíváncsalmként fogalmazott meg. Zolnai Béla vállalkozásának kései folytatásaként elindult a janzenizmusra vonatkozó újabb eredmények megismerése és nemzetközi megismertetése, folytatódott a magyarországi vonatkozások számbavétele, a befogadás- és hatástörténet újabb adatokkal, elemzésekkel gazdagodott. Természetesen egyetlen tanulmánygyűjtemény önmagában nem pótolhatja a kutatás évtizedes hiányosságait, s nem fedhet le minden, érdeklődésre számot tartó területet. Pusztán a Zolnai Béla monográfiájában publikált, illetve annak második kötetében kéziratban hozzáférhető adatok feldolgozása, értékelése külön kutatócsoport több éves munkájával lenne elvégezhető. Csak remélhetjük, hogy az ezt követően készülő, a 17–20. századi magyar irodalom történetét tárgyaló esettanulmányok és összegzések az eddiginél nagyobb mértékben számolnak majd a janzenizmussal mint sajátos teológiai, kegyességi, erkölcsstani elképzeléseket közvetítő, emellett „művelődési és kulturális programot, politikai és nemzetszemléletet, történelemfilozófiát, állambölcseletet, antropológiát, egyéni és közösségi identitást”¹² is kínáló európai szellemi áramlattal.

12 Tüskés, „A janzenizmus kutatásának...”, 162.

Tüskés Anna: „en-nemzetem külhoni híre-sorsa”. Fejezetek a 20. századi francia–magyar irodalmi kapcsolatok történetéből

Irodalomtörténeti füzetek 183

Budapest: Reciti Kiadó, 2020, 383 l.

VÖRÖS Imre

ELTE Bölcsészettudományi Kar, Francia Nyelvi és Irodalmi Tanszék, professor emeritus

ORCID: 0009-1005-8559-1923

Tüskés Annának az Irodalomtörténeti Füzetek 183. kötetében közölt nyolc tanulmánya a szerző széles körű érdeklődéséről és módszertani gazdagságáról tanúskodik. Van köztük olyan írás, amely témájának számszerű áttekintésével foglalkozik, más tanulmányok egy-egy alkotónak frissen előkerült írásait illesztik be a már ismert életpályába, ismét máskor tömör, de meggyőző portrét rajzolnak meg egy íróról, fordítóról. Szerepel a tanulmányok között olyan elemzés is, amely a kiválasztott író pályafutásának egy rövid, de fontos szakaszát közelíti meg. A lényeg az, hogy bármelyik témát, bármelyik feldolgozási módszert válassza is, Tüskés Annának mindig sikerül lekötnie az olvasó figyelmét.

Az irodalmi élet jelenségeinek számszerű, mintegy statisztikai megközelítését képviseli a *Kvantitatív áttekintés a két irodalom „sikerés” szerzőiről* szóló tanulmány, amely számba veszi egyrészt a francia nyelvterületen a 20. században sikeres magyar írókat, költöket, fordítókat és kiadókat, másrészt az ugyanezen időszakban magyar nyelven megjelent francia írókat, költöket, fordítókat, kiadókat, továbbá a színházi bemutatásokat és filmeket, 2000-rel bezáróan. „A ›siker‹ alapegységének a francia nyelven megjelent önálló könyvet vettem, s figyelmen kívül hagytam az antológiákban, időszaki kiadványokban megjelent franciából fordított műveket, művészleteket.” (17.) A statisztika élén magyar szerzők közül Kosztolányi Dezső szerepel az első helyen 15 könyvvel, Illyés Gyula és Karinthy Frigyes a második helyen 13-13-mal. A legaktívabb magyarról franciára fordítók: Kassai György 31, illetve Gara László 30 mű tolmácsolásával. A legtöbb magyarból fordított könyvet megjelentető kiadók: Seuil (20), Gallimard (19), Corvina (18) és Albin Michel (16). A franciából magyarul megjelentetett szerzők verhetetlen bajnoka Jules Verne 147 kötetével, őt követi „csak” 76-tal Émile Zola, 63-mal Anatole France, 61-gyel Robert Merle.

Ami a színdarabok magyarra való átültetését illeti, ebben Heltai Jenő munkássága a legjelentősebb. „Ő maga több mint százötven színdarabot adaptált sikeresen különböző idegen nyelvekből, főként franciából [...]” (62.) Ez utóbbi idézet már Tüskés Anna következő, *Heltai Jenő francia levelesládájából* című tanulmányában olvasható. Heltai francia nyelvű leveleinek fő témája a külföldi színdarabok magyarországi bemutatása. A levélíró igyekezett minél több francia drámáiróval személyes kapcsolatot kialakítani, sokukat vendégül is látta budapesti otthonában.

Munkásságáért a Francia Becsületrenddel tüntették ki. A franciára való fordítással kapcsolatban viszont nagyon fontos megállapítást tett: a színházi siker érdekében szinte mindig szükség volt olyan francia adaptátorra, aki nemcsak fordító, hanem maga is író volt.

A *François Gachot magyar-francia irodalmi, képzőművészeti és zenei kapcsolataihoz* című tanulmány a huszonöt évig (1924–1949) Magyarországon élt Gachot számos szerző által elemzett, sokoldalú munkásságára vonatkozó ismereteinket egészíti ki a Petőfi Irodalmi Múzeumba került két új hagyaték alapján. Az egyik Tallós Ilona festőművésznőnek Gachot-val folytatott levelezése, a másik Gachot nevelt lányának, Fekete Klárának leszármazottai által 2017 szeptemberében a Múzeumnak adományozott több száz dokumentuma. Gachot-nak Tallóshoz írt mintegy nyolcvan leveléhez három novella gépirata és tizenöt vers autográf kézírata kapcsolódik mellékletként, a versek szövegét Tüskés Anna mint függelékét csatolja írása után. Az életpálya adott szakaszának ismertetését ezúttal tehát forrásközlés egészíti ki.

A következő tanulmány, *Gara László élete és munkássága* címmel abban különbözik az eddiektől, hogy nem részleteket, hanem egy teljes életpályát foglal össze tömören, de számos adat felhasználásával. Ez annál is fontosabb, mivel Gara „részletes életrajza és munkásságának átfogó bemutatása” (121) mindeddig hiányzott. Az 1904-ben született és 1966-ban elhunyt Gara a budapesti Lónyai utcai Református Gimnáziumban tanult, és aktívan részt vett az önképzőkör irodalmi szakosztályában. Az első dokumentum ennek a szakosztálynak a jegyzőkönyvéből való, s a tehetséges diák költészeti és zenei téren kifejtett aktivitásáról tanúskodik. Jól zongorázott, érdeklődött a zenetörténet iránt, verseket írt és bírált. 1924-ben sporttudósítóként a párizsi olimpiai játékokra utazott, majd beiratkozott a Sorbonne-ra. Az 1920-as évek második felében és az 1930-as években több budapesti újság tudósítója volt. Már ekkor számos magyar irodalmi művet fordított franciára. A második világháborút Franciaországban vészelte át. 1952-ben budapesti látogatásra hívták, de csak 1955 tavaszán engedélyezték visszatérését Párizsba. Ezután Gara „a magyar irodalom igazi nagykövete lett Franciaországban. Több mint ötven antológia és regényfordítás köszönhető neki: Ady Endre, József Attila, Márai Sándor, Móricz Zsigmond, Molnár Ferenc, Szabó Magda, Ottlik Géza, Déry Tibor és mások műveit tolmácsolta az évek során a francia közönségnek.” (144–145.) Fő műve a magyar költészet francia nyelvű antológiája a 12. századtól napjainkig. Magyar fordítók által készített szó szerinti fordításból negyvennyolc francia költő dolgozott az antológián, amely összesen százharminckét költő százkilencvenhét versét közli. Gara munkásságát számosan méltatták az elmúlt évtizedekben. „A méltatások legfőbb tanulsága, hogy ugyan sokan kritizálták az antológiát, de senki sem csinált jobbat.” (160.)

Illyés Gyula francia-magyar kultúrdiplomáciai tevékenysége 1946–1948-ban címmel közölt tanulmány Illyés két, Franciaországban, Itáliában és Genfben való tartózkodásáról tudósít. A második világháború miatt hosszú ideig nyugati kapcsolataitól elvágott író nem csupán személyes ismerőseivel törekedett újra találkozni, hanem igyekezett hozzájárulni hazánk háború utáni kulturális elszigeteltségének csökkentéséhez is. Próbált segíteni egy magyar érdekltségű francia nyelvű folyóirat, a *Présence* újraindításában, bár ennek 1946-ban csupán egyetlen száma jelent meg. Magyar szépirodalmi művek lefordítását is sürgette, ezekre azonban csak később került sor. Szerepet játszott a Sorbonne-on létesítendő Magyar Intézet előkészítésében. Tevékenysége – bár nem minden célja valósult meg – így is fontos fejezete a francia-magyar kulturális kapcsolatok történetének.

„Gyermekei a könyvek voltak”: *Rab Gusztáv munkássága 1950 és 1963 között* – ez a tanulmány az 1901-ben született Rabnak, a kezdetben szerelmi, lélektani témájú elbeszéléseket és történelmi regényeket olvasmányos stílusban író, népszerű szerzőnek érett kori, kiteljesedett, igazi művészi értéket képviselő munkásságát elemzi. Rab Gusztáv nevét a magyar közönség alig ismeri, mivel az itthoni hivatalos szervek 1949-től szilenciumra ítélték, s miután 1958-ban sikerült Franciaországba költöznie, további műveit az asztalfióknak írta, illetve csak idegen nyelveken jelentette meg. Épp Tüskés Anna érdeme, hogy hozzáfogott az író halála után fél évszázaddal Magyarországra került hagyaték feldolgozásához, és több művet sajtó alá rendezett. Ennek a sokrétű munkának az egyik eredménye a tanulmánykötet következő értekezése: *Magyarország képe Rab Gusztáv Utazás az Ismeretlenbe című regényében*. Az ötvenes évek közepén született regény cselekménye 1951. június 8-án kezdődik, témája az úgynevezett „osztályidegenek” Budapestről való erőszakos kitelepítése, nyomorúságos körülmények között történt elhelyezése, a munkatáborokban átélt szenvedések és kegyetlenségek.

A kötet *Összegzése* előtti utolsó tanulmány *Nemes Nagy Ágnes francia levelesládájával* foglalkozik. A Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárában őrzött levelek alapján közelebről megismerhetjük Nemes Nagy francia és frankofón kapcsolatait, amelyek különösen az 1960-as és 1970-es években voltak sűrűek és személyesek. A magyar költészet francia nyelvű antológiájában – amelyről fentebb megemlékeztünk – az ő versei is megjelentek franciául, s többek között ennek nyomán került kapcsolatba André Frénaud-val, Paul Chaulot-val, Jean Rousselot-val, Pierre Emmanuelle és másokkal. A baleset következtében meghalt Paul Chaulot emlékére 1970 novemberében Budapesten emlékülést rendeztek, amelyen több francia költő is részt vett, jelen volt Nemes Nagy Ágnes is. Levélírói tevékenysége az 1980-as években megritkult, legyengült egészségi állapota miatt le kellett mondania a kapcsolatok aktív ápolásáról.

Befejezőként megismételjük, amit már bevezetőnkben megállapítottunk: Tüskés Anna mind könyvének tartalmi gazdagsága, mind témáinak változatos módszertani megközelítése révén fontos tanulmánykötettel gazdagította francia-magyar komparatistikai irodalmunkat.

Kovács Ilona (1948–2024)

SZÁSZ Géza

Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Francia Tanszék, egyetemi docens

Lesújtó volt a hír, nehezen feldolgozható a – sajnos – megmásíthatatlan való: örökre itt hagyott bennünket Kovács Ilona Faludi-díjas irodalomtörténész, a Francia Köztársaság Nemzeti Érdemrendjének kitüntetettje, a Szegedi Tudományegyetem Francia Tanszékének címzetes egyetemi tanára, műfordító, a francia és a frankofón irodalom és kultúra elhivatott ismerője, a magyar–francia irodalmi kapcsolatok szakértője, franciatanárok nemzedékeinek mestere. Ilonka (ahogy barátai, kollégái, de még tisztelői is emlegették és szólították) valóságos intézményként, a magyarországi frankofil-frankofón közösség egyik meghatározó személyiségeként volt ismert, s az elhunytát követő első – a fájdalomtól alig ocsúdó – reakciók kivétel nélkül kiemelték önzetlenségét, az élet szinte minden terén megmutatkozó segítőkészségét, rendkívül kiterjedt – és másik számára is kamatoztatott – kapcsolati hálóját mind itthon, mind Franciaországban. Merthogy Ilonka, jóllehet „hivatalos” munkahelyei mindvégig hazánkhoz kapcsolódtak, éppolyan otthonosan mozgott a franciaországi irodalmár körökben, mint Budapesten vagy Szegeden, és elismertségével is nehezen versenyezhetünk. Mindebben segítette óriási műveltsége, a művészetek és általában a kultúra szinte minden területére kiterjedő érdeklődése, illetve az a páratlan közvetlenség, mellyel kortól, nemtől, életkortól és szakmától függetlenül bárkivel könnyedén kapcsolatot tudott teremteni. Erre utaltak azok a részvétnyilvánítások, kommentek, szomorú üzenetek is, melyek a tragikus hirtelenségével sokkoló távozást követően a különböző fórumokon megjelentek, s melyek szerzői az Ilonka által végzett kutatási-oktatási tevékenységben érintetteknél jóval szélesebb körhöz tartoznak. Nagyon mély ugyanakkor a gyásza annak a szűkebb szakmai kollektívának, a tizenennyolcadik század, a magyar–francia irodalmi kapcsolatok kutatóinak, akik számára Ilonka évtizedek óta tanácsokkal, útmutatásokkal szolgált, s akik talán a több mint fél évszázados, eredményekben igen gazdag kutatói-fordítói életpálya, s csaknem három évtizedes egyetemi oktatói tevékenység legközvetlenebb hasznélvezői voltak.

Óhatatlanul felvetődik a kérdés, hogy mikor dőlt el az életpálya, a sajátos oktatói-kutatói-fordítói misszió irányultsága. Talán már akkor, amikor a zenei gimnázium elvégzése után a szemlátomást több területen is tehetséges jelölt 1966-ban az Eötvös Loránd Tudományegyetem magyar–francia szakját (s ezzel közvetetten a tanári hivatást) választotta? Vagy amikor 1971-ben friss (jeles) diplomásként, egy Marcel Proust esztétikai koncepciójáról készített szakdolgozat szerzőjeként – néhány hónapos általános iskolai tanítás mellett – a Magyar Tudományos

Akadémia Irodalomtudományi Intézetének XVIII. Századi Osztályán kezdett el dolgozni? A ket-
tő vélhetően kapcsolódik egymáshoz, s együtt mutatják a pályakezdő – nyugdíjba vonulásáig,
sőt, azon túl is kitartó – elköteleződését a tizennyolcadik százados tanulmányok, a francia és
magyar irodalmi műveltség történetének kutatása iránt. Bizton állíthatjuk, hogy az Irodalom-
tudományi Intézetben eltöltött másfél évtized emberi és szakmai szempontból is meghatározó
volt, hiszen II. Rákóczi Ferenc francia nyelvű kéziratok hagyatékának feldolgozása és kiadása (ez
utóbbi az Archivum Rákócziánium többnyelvű sorozatában, öt kötetben) óriási felkészültséget,
szerteágazó kompetenciákat igényelt, ugyanakkor jelentős municiót is adott a láthatóan magát
egy életre a tizennyolcadik századdal eljegyző fiatal kutató számára; olyannyira, hogy 1994-
ben megvédett, *II. Rákóczi Ferenc francia nyelvű kézírathagyatékának textológiai alapkérdései* című
kandidátusi értekezése is ehhez a témához kapcsolódott. Ezzel párhuzamosan kellett szerveznie
1972 és 1987 között azokat a Mátrafüreden rendezett nemzetközi felvilágosodás-konferenciákat,
melyek az akkori, vasfüggöny által kettéválasztott Európában a hazai és külföldi kutatók ritka
találkozási lehetőségei közé számítottak, s melyek – szintén többnyelvű – kötetei évtizedeken át
iránytűt jelentettek a felvilágosodás kutatói számára. E tevékenységek, kutatási irányok irány-
adó alakja Köpeczi Béla volt; a mellette végzett munka sokrétűsége nyilvánvalóan egyszerre je-
lentett összetett feladatot és különleges fejlődési lehetőséget.

Az 1980-as évek közepétől az adigra már jelentős kutatói múlttal és publikációs tevékeny-
séggel rendelkező Ilonka mindinkább a felsőoktatás világa felé fordult. Így lett adjunktus előbb
az ELTE Francia Tanszékén, majd a rendszerváltás után dolgozott az Országos Francia Műszaki
és Dokumentációs Központban, illetve a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem Francia-
Olasz Tanszékén; ez utóbbira – kandidátusi fokozatának megszerzését követően – docensnek
is kinevezték. E sorok írója, későbbi kollégája, tanítványa, majd főnöke ezidőtájt (pontosabban
1993 elején) találkozott vele először egy párizsi konferencián, ahol Ilonka „befutott” irodalom-
történészként előadott, az ifjú tanáregéd pedig a közönség szerény tagjaként volt jelen.

A tudományos-szakmai életút utolsó nagy váltására 1995-ben került sor, amikor a József At-
tila Tudományegyetem bölcsészkarának francia tanszékét vezető Penke Olga hívására Ilonka
előbb félállású, majd teljes munkaidőben foglalkoztatott docensként kapcsolódott be a szegedi
kollektíva munkájába, s maradt e közösség része formálisan 2013-ban történt nyugdíjba vonulá-
sáig, ténylegesen azonban haláláig. Nyugodtan állíthatjuk, hogy az Irodalomtudományi Intézet
mellett a szegedi tanszék lett számára a második meghatározó, az oktatói és kutatói tevékeny-
ség, valamint az utánpótlás-nevelés terén is kiteljesedést hozó munkahely és szakmai közösség.
Nem csupán azért, mert Penke Olgával közösen alapították meg a máig működő (s több mint
húsz sikeresen megvédett disszertációval büszkélkedő) francia irodalmi doktori programot, és
itt habilitált irodalomtudományból 2006-ban, hanem azért is, mert itt alakult ki az a tanítványi
kör, mely magáévá tette mesterei elveit, profitált tudásukból, segítőkészségükből, s ennek tárgyi
bizonyítékait is szolgáltatta diákköri dolgozatok, szakdolgozatok, doktori értekezések formájá-
ban. Ez az újfajta inspiráció szerencsésen találkozott Ilonka sokrétű, sokszor a kánonból kilé-
pő érdeklődésével. A 18. századi francia irodalom „bevett” tematikái mellett szívesen kalando-
zott hallgatóival akkori szemmel „sikamlósnak” tekintett területeken, legyen szó Vivant Denon
Point de lendemain című kisregényéről elsőéves irodalmi szövegolvasáson, az intim műfajokról,
Challe, Sade, Casanova vagy a libertinus szerzők műveiről a doktori szemináriumokon. És ha
már Casanova: ha lehet vagy szükséges beazonosítani egy olyan témát, melynek magyarországi

ismertségét és kutatását Kovács Ilona döntően befolyásolta, akkor az a franciául író velencei kalandor élete és munkássága. Az utóbbi évek-évtizedek egyik nagy eredményének tekinthetjük, hogy az *Histoire de ma vie* számunkra is komoly kultúrtörténeti dokumentummá vált, Casanova pedig női fejek mihaszná elcsavarójából a tizennyolcadik századi Európa fontos szemtanúja lett. Ehhez természetesen kellett fordítások, tanulmányok, tanórák, konferencia-előadások, szenedélyes viták. Nem véletlen, hogy Casanova a *Dilettánsok az irodalomban* című tanulmánykötet egyik kulcsfigurája: valahol megtestesíti azt az „élő” (de semmiképpen sem szoborrá merevedett) tizennyolcadik századot, amit Ilonka kutatott.

Mindez nem járt ugyanakkor más szempontok, szerzők, területek, korábbi „kedvencek” negligibleásával. Jelzésértékű, hogy utolsó publikációja 2024. januárjában a Recitin jelent meg Tüskés Gábor és Knapp Éva *A textualizált Rákóczi* című könyvéről. Mindemellett a szegedi évek során végig kimutatható a Franciaországon kívüli francia nyelvű irodalom, a francia és magyar libertinizmus (gondoljunk csak Fekete Jánosra!), az önéletírás és az emlékirat műfajelmélete (lám, megint csak Casanova!) iránti, publikációkban is megnyilvánuló érdeklődése.

2001-ből kelt – hitvallásnak is beillő – szakmai önéletrajzában a következőképpen foglalta össze pályaképét: „A tanítást és a kutatást tekintem élethivatásomnak, de a műfordítással is komolyan foglalkozom.” Olyannyira komolyan, hogy a 18–19. századi francia irodalomból általa magyarra átültetett művek felsorolása gyakorlatilag egy komplett fordítói életművel ér fel. S noha ezt külön nem jelezte, érzékeny, igazán műértő, nívódíjjal is elismert könyv- és filmkritikusként is maradandót alkotott. Minden bizonnyal e komplex, korszakokon átívelő kultúraközvetítői munkásság elismeréseként részesült egyazon évben – 2016-ban – a Faludi Ferenc-díjban, illetve a Francia Köztársaság Nemzeti Érdemrend kitüntetésében.

Tele volt tervekkel. Ez év elején még arról egyeztettünk, hogy miként szervezzük meg egy doktorandája szigorlatát, s kikre számíthat a fokozatszerzési eljárásban. Mindannyian készülünk a tizennyolcadik századi magyar irodalom kézikönyvének szentelt műhelykonferenciára. Erre már nem tudott eljönni – a sors így akarta. Munkássága, művei, fordításai velünk maradnak – belőlük, általuk szól hozzánk.

Megjelent számainak teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban!
(Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (faksimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Az **Arany János munkái sorozat** 2024-ben megjelent kötetei:

Kisebb költemények 1. (1825–1850), s. a. r. SZILÁGYI Márton
(Budapest: Universitas Kiadó, 2024).

Aristophanés-fordítások 2., s. a. r. BOLONYAI Gábor (Budapest: Universitas Kiadó, 2024).

Shakespeare-fordítások 1., A Szent-Iván éji álom, s. a. r. PARAIZS Júlia
(Budapest: Universitas Kiadó, 2024).

A kötetek megrendelhetők a **www.prosperod.hu** felületen

Megjelenés előtt:

Petőfi Sándor összes költeményei (1848–1849), s. a. r. KERÉNYI Ferenc,
szerk. SZILÁGYI Márton, Petőfi Sándor összes művei 6
(Budapest: Universitas Kiadó, 2024).

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója, Hargittay Emil
(Universitas Kulturális Alapítvány, 1193 Bp., Csokonai u. 12.)

A folyóirat főszerkesztője: Kecskeméti Gábor, felelős szerkesztője: Draskóczy Eszter

Korrektor: Horváth Csaba Péter

Tördelte: Szilágyi N. Zsuzsa

A folyóirat megjelenik évente hatszor.

Budapest, 2024.

A nyomdai munkálatokat a Fellini Kft. nyomdaüzeme végezte.

HU ISSN 0021-1486 (Nyomtatott kiadás)

HU ISSN 1588-0834 (Online)

A HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézetének folyóirata.

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.

Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.).

Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban (pl. Írók Boltja, Penna Könyvesbolt).

Egy szám ára: 1575 Ft

Éves előfizetési díj: 9450 Ft